नं: १४५ - घ - ग - ३

काशिकावृत्तिः (अपूर्ण)

पत्राणि १४२ - ग - ३

८३६

नं० १४५-घ-ग-३

काशिकावृत्तिः (अपूर्ण)

पत्राणि १४२-ग-३
४३८-ग-२

रेजनमत्रमित्रमृत्रनत्रात्वाः। बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तो भवति अजन:।
अमन:। अमित्रः। अमृत:। मन: कुत्सेमा वेष्ठु नयांज इष्यते मनसा ... इति न
ञ्। ब्राह्मणमित्रः। जनार्दनः। इति किं अशत्रु। ननु सुभ्रामित्तु नास्वर्वदान्तोदात्त
भवति ॥ १३ ॥ सोमनसी अलोमोषसी सोह नत्र पदमन्तोत्तमसंज्ञ चोत्तरप
दं बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति सोमोषसीव जेयित्वो सुकर्मा सुतनु
र्मा सुप्रथिमा ग्रसंहः सुपयाः। सुयज्ञाः। सुस्रोताः। सुस्तुत सुधनुः सो इति किं
कृतकर्मा कृतन्मा कृतयज्ञाः। मनसीति किं सुराजा सुनचा अलोमोषसी
इति किं सुलोमा सुषाः। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवतानर्थवता। नर्थकेन
चैत्यनर्थकस्य मेनना सु नयो रितिग्रहणं ननु सुभ्रामित्यस्यापवादः। क
पितृनाविपूर्वमिति त्येन चूवति पर्मस्वात् सुकर्मकः। सुश्रोत्रकः ॥ १५ ॥ क्रत्वादय
श्च क्रत्वादयो सोकृत्ने बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तो भवति सुक्रतुः।
सुदृशीकः। कृतदृशीकः। प्रतीकः। प्रतूर्तिः। हव्यभरः ॥ १६ ॥ आद्युदात्तं च
चेछन्दसि आद्युदात्तं च यद्युदात्तरूपं तदबहुव्रीहौ समासे सुभूमावा नश
मसुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति छन्दसि विषये सुगुल्फा सुरथा मजे ये
मानिनस्वरे ... आद्युदात्तान्ने आद्युदात्तमिति किं यासुवाहु वा
कुत्स्या ... ताद्युदात्तौ ... इति किं ... ॥ १७ ॥ वीरवीर्यौ च
वीरवीर्ये शब्दौ तौ सुपूर्वौ सोत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदा
त्तौ भवतः। सुवीरेणेन्ते सुवीरवीर्यस्य पतयः। स्योम वीर्येमिति यत् प्र
त्ययांत ... आद्युदात्तं न भवतीत्येनयेवंवीर्यग्रहणानर्था
पर्क ... पूर्वेति वासि ... ॥ १८ ॥ कूलतीरतूलमूलशाला
सममव्ययीभावे कूलतीरतूलमूलशालाक्षसमित्येतान्यव्ययी

भावे समासे आद्युदात्ता नित्यं भवन्ति. उपकूलं परिकूलं उपनीवं परिनीवं उ
पमूलं परिमूलं उपमूलं परिमूलं उपगालं परिगालं उपान्तं पर्यन्तं
का सुषमं विषमं दुष्षमं निष्षमं सुषमं ति चेन्ने पचे तेकूलादिग्रहणं
कि उपकुम्भं व्ययीभावं स्थितं किं परम कूलं अग्नि कूलं पर्यायमिमं
कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विधीयन्ते येन न भवन्तीति यदि कूलं उपकूलं १९ क
र्मध्यस्त्रं पाद्य का ऽ इ वि गो कं समं स्त्र पाद्य का ऽ इ त्येतान्युत्तरे
२८ पदानि द्विगौ समासे आद्युदात्तानि भवन्ति द्विकंसः त्रिकंसः त्रिकंसः
द्विमंथ्यः त्रिमंथ्यः द्विसूर्पं त्रिसूर्पं द्विपाद्यः त्रिपाद्यः त्रिपाद्यः द्विकां
ऽ त्रिकाऽ द्विगावित्येव किं परमकंसः २० नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यार्ह हित
१८ लाहार्थास्तद्धिताः नञो गुणप्रतिषेधे समासे नपुंसकलिंगे अन्तःस्थपदमाद्युदात्तं भव
२९६ ति ब्राह्मणं अब्राह्मणं चात्रियम् अक्षत्रियं तिभाषा सेना सुरा छाया शाला निशानां नपुं
सकलिंगना नञ्गुणप्रतीति किं ब्राह्मणं अब्राह्मणं कुलं अब्राह्मणामिति किं
ब्राह्मणसेना नपुंसक इति किं ब्राह्मणशाला २१ कंथा च नञ्गुणे समासे
नपुंसकलिंगकंथायान्तं उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति सौशमि कंथं आह्व
रकंथं आधि कंथं संज्ञायां कंथोशीनरेष्विति नपुंसकलिंगता कंथा समा
सेन नपुंसकमित्येव दाक्षि कंथा २२ आदिश्चिहणादीनां कंथान्ते त
त्पुरुषे समासे नपुंसकलिंगे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति चिहण
कंथं मडुर कंथं मडुर इति केचिन्न पठन्ति मंडर कंथं चिहण मडुर मड
र वैतुल पटत्क वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण इत्यादीनि चिह
णादीनि २३ चेलखेटकटुककांडं गर्हायाम् चेलखेट कटुक कांड
इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हा

योगसमासानामाद्युदात्तानि भवंति चेलपुत्रः चेलभार्या चेल खेट उपानत्खेटं कटु
क उदश्वित्कटुकं दधिकटुकं काण्डं भूतकाण्डं प्रजाकाण्डं चेलादिसादृश्ये पुत्राद
नां गर्हा तत्र पुत्रश्चैलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितं व्याघ्रा
दिभिरिति समासः गर्हायामिति किं परमचेलं २७ चीरमुत्तरपदं उपमानवाचित
त्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति वस्त्रचीरमिव वस्त्रचीरं पटचीरं कंबलचीरं
उपमानमिति किं परमचीरं २८ पललसूपशाकं मिश्रे पललसूपशाक इत्येता
न्युत्तरपदानि मिश्रवाचीनि तत्पुरुषे आद्युदात्तानि भवंति घृतपललं गुडपल
लं गुडपललं घृतसूपः भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः मिश्र इति किं परमपल
लं २९ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायां कूलसूदस्थलकर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि
तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवंति दाक्षिकूलं माहिककूलं दे
वसूदं भाजीसूदं दण्डायनस्थली माहिकस्थली दाक्षिकर्षं ग्रामनामधेयान्येतानि स्थ
लग्रहणमगविशिष्टार्थं स्थलीशब्दोपि गृह्यते जानपद कुण्ड इत्यत्र ङीष् सं
ज्ञायामिति किं परमकूलं ३० अकर्मधारये राज्यं कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे
समासे राज्यमित्येतदाद्युदात्तं भवति पूर्वविप्रश्ये धेनकुचेलं कुराज्यं ३१ वर्ग्यादयश्च
वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि भवंति कर्मधारय इत्येव वचदू सं
वर्ग्यः वर्ग्यादयः दिगादिषु पठ्यन्ते दिगादिषु वर्गपूगेत्येवमादयो येपठिता
स्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयः इति गृह्यन्ते ३२ पुत्रः पुंभ्यः पुत्रः शब्दः पुंश
ब्देभ्य उत्तरपदं तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति कौनटिपुत्रः दामकपुत्रः माहिषपु
त्रः पुत्र इति किं कौनटिमातुलः पुंभ्य इति किं गार्गीपुत्रः वात्सीपुत्रः ३३ नाचार्य
राजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः आचार्योपाध्यायः राजा ईश्वरः ऋत्विग्याजकः

संयुक्ताः स्त्रीसंबंधिनः श्यालादयः। ज्ञातयो मातापितृसंबंधेन बांधवाः। तदाख्यग्र
हणं। पुत्रे तत्पुरुषे नाद्युदात्तो भवति आख्याग्रहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां
च ग्रहणं। आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः। संयुक्तपुत्रः। संबंधिपुत्रः। श्यालपुत्रः।
ज्ञातिपुत्रः। बांधवपुत्रः। भ्रातृपुत्रः। अत्रोऽधि(?) यो नि संबंधे ... इति षष्ठ्याम् लु
कपुत्रस्वरे प्राप्ते निषिद्धे समासांतोदात्तत्वमेव भवति॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः
चूर्णादीन्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यंतात् उत्तराण्याद्युदा
२८७ त्तानि भवंति मुद्गचूर्णम् मसूरचूर्णम्। अप्राणिषष्ठ्या इति किं मत्स्यचूर्णम्। षष्ठ्या इति
२९७ किं परमचूर्णम् चूर्ण करिव करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुंदुम दलप चमसी
चक्कन चौल चूर्णादीनि। प्राणिपर्यायेषु ... उपाधानं ... तत्रोपमूद
इति। षट् च काण्डादीनि। षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीनि। षट् च पूर्वोक्ता
नि काण्डादीन्युत्तरपदान्यप्राणिषष्ठ्याः परतः आद्युदात्तानि भवंति दर्भकाण्डं शरकाण्डं चीरमुपमाने। ... काण्डादी
न्युपमानसमासे भवंति दर्भचीरं कुशचीरं पललसूपशाकं मिश्रे इत्युत्तरपदे आद्युदात्ता
नि भवंति तिलपललं मुद्गसूपं। मूलकशाकं कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् मि
श्रे भवंति तिलकूलं तिलपललं मुद्गसूपं। मूलकशाकं कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायां मिश्र
समासे आद्युदात्ता भवंति नदीकूलं समुद्रकूलं संज्ञायामिति किं राजसूदं। ... षष्ठ्या
इत्येव देवदत्तकाण्डं ... कुंडं वनं कुंडमित्येतदुत्तरपदं वनवचने वर्तमाने तत्पुरुषे आद्यु
दात्तं भवति दर्भकुंडं वनवाचि किं
मृत्कुण्डं। ... कुंडं ... न तत्पुरुषे ... कुमारी ...
... कुमारीभगालं कुमारीकपालं कुमारीतल भगालादयो मध्योदात्ताः। ...
तदिति कुमारंतरमिति यावत् ... ... तथा च ...

न्नाद्या दुत्तरपदं नित्यं यदु वकुच मनुष्यपदं भसख पदवर्जितं वकुञ्जीहो समासे
तस्य लोप इति स्वरं भवति द्विपाद्, त्रिपात्, सुपात्, पादकुम्भौ व्याघ्रपादि
त्यादयः पदाताः, अस्यैव न्नाद्यो धन्य यस्य पादः कण्टकौ तिने इति किं दुर्गौनीय
पादः, नित्यग्रहणं किं तु इति ककुत् ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते मत्रा
वस्थायामनुवृत्ति ककुद इति वकुञ्जीरूपदं भवति न नित्यं वकुचनु
वकुञ्जीति किं द्विति लालाटः, वकुञ्जीकाविति किं द्विनेपादः, द्विनिपाद, ससमासि
तिकि द्विति भसनु द्विति न्नाद्या मात्र पदात्. पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो यो सामुद
गति कारको पपदादन् कृत्कृत् नन्तु तत्पुरुषे इति वर्तते तत्पुरुषे हो विति गते. कारको
उपपदात् परं कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति प्रकारकः
प्रकारिकः, प्रकर्तकारकात् प्रथमपञ्चमः, पलाशकामं मनुः, प्रेमश्रकल्पनः, उपपदा
त् ईषत्करः, सुकरः, दुष्करः, सर्वत्रैवालिस्वः, गतिकारकोपपदादिति किं, देवद
त्तस्य कारकः देवदत्तकारकः, देवदत्तस्येति षष्ठ्या समासः [illegible]
यं प्रपचति तत्र द्वन्द्व तत्पुरुषे तेन समासे कृतेन पश्चादाम् नवस्तनि कृत्पूर्वे त्वा
दम्, स्वरं भवति लोके प्रपचति देवपार्थेन कृत् कृष्णा इदं रूपमेवेव, कृ [illegible] वनस्प
त्यादिषु युगपत् उभे पूर्वोत्तरपदे वनस्पत्यादिषु युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः वनस्प
वनस्पतिः, वनस्पतिः, वनस्पति त्वादयो वोपपदानौ पारस्करप्रभृतीनि [illegible]
बृहस्पतिः, बृहस्पतिः, यूपस्य करपत्योश्चोरदेवतयोः [illegible]
श्चौरि सुट् तकारलोपश्च बृहच्छब्दो नो दा त्ता, तस्य केचिद् देवता पादान लोप
तात् यति शचीपतिः, शचीनाथः, कृदिकारादक्तिन इति [illegible]
ते, केचिद्धन्, लोकादिषु पठन्ति [illegible] न तु न च न [illegible]

दिकश्चस्मय: ततोऽहं तोदात्र; नपनु तपाति नभात्र याति वा नभायाकि
का घोतै: नभ्राएनपादि त्वं तो निपाति तु; तत्वा नभात्र जनून पातु न
शि गाशुंस्या तत्से श्रा स्मि न्ता सी ना; शुं स्याति ततएनशुं से नीति वा नराशुं
से: ततशुं स्या ततश्रा स्मि न्ता सी ना: शुं स्यातितत्र एनशुं से नीतिवा न
शेशुं स्यां तूनयहूत्य जं तो नक्षत्र: प्रायकदात्र: शुं स्यत्यादो पिशत्रंतत, स
२८५ त्वेणाम चिद्दूयन दुतिदीर्घेत्वां श्रुत: शूपां; श्रुतद्भवहूं णो सोतिवदू
श्रीति: ततरोप; पृछलापूले पुष्मन; संज्ञायामिति षष्ठ्यास्य लुक् उमावकृ
दनौ शुंगमकौ शुंगमकेतू वौ घञ तत्वादापदानौ तथोर्धेन्त वा सपि
दूयते दुतिदीर्घेत्वं तेषा वरुत्री तत्पूर्वांद प्रापदान: वहूत्री लिंगेन सिता
दिद्वतो निपाति तौ तोदात्र: तत्र द्वे द्वे दीर्घ त्वपूर्वपातु विवनुयदो नौदन्ता;
विश्वेवय: तूयो विवकुशीलो विश्वसंज्ञायामिति विश्वानुयोतोदात्र: तयोर्द्वेप
दीर्घंत्वं पूर्ववत् समृं नूमधतिनिमृङ्; विचूप्रत्यय; मन्युचूयो तोदात्र: वृत्र
मदेवानादूतायो: अनुदा त्वाफ्रतत्रतोदार्थेश्रवपनस्य त्वादिष्णुपाठ: त्र्युं वृत्र
वृवेच देवता वाचिना यो द्वपरत्र युगपदुभेपूर्वपदोत्तरपदेपत्र कुलेना
देमवान: इन्द्रासोमौ इन्द्रावरुणौ इन्द्रावृहस्पती ऋजेन्द्राकेनी इन्द्राच स्याङ्
दुशो निपानितु; सोमदुतिमनु इतस्यचेन; वरुणमृति उएतोनयान: नौ
नित्वादापदानौ वरुणेति चायवनस्यत्वादित्वोदापदानौ नेनेदायैर्देद
सतीहत्यत्रत्रयउदात्ता भवति देवताग्रहणं किं प्लक्षन्यग्रोधौ देवदत्तकिं ते

निघण्टुमं ८० नोत्तर पदेनु [illegible] पृथिवी [illegible] पूर्व [illegible] उत्तर पदे [illegible]
[illegible] पृथिवी [illegible] पूर्व [illegible] देवता [illegible] नो मे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विति [illegible] पृथिव्या [illegible]
[illegible] पृथिवी [illegible] दिवो [illegible] पृथिवी [illegible]
[illegible] पृथिवी [illegible]
[illegible] पृथिवी [illegible]
[illegible]
[illegible] ८२ [illegible]
[illegible]
[illegible] ८२ [illegible]
[illegible]
[illegible] ८२ [illegible]
[illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पूर्वत्र प्रलवितं प्रसवितं इत्रक गोवृषः खरीवृषः गांवृषोति खरींवर्षं तीति
मूत्रविभुजादि त्वोनुकप्र त्ययः प्रावृषे इगुपधादिति कः वृषादीनां चेति
का वृषभादृग्रा प्रकृदन्तेः गतिकारकोपपदादिति एव स्वरेण भवता प्रति लुनंमु
त्रि वता प्रलवकर्मे प्रवचनेन जित अव्ययविरुप एव भवति ८७ उपमानानूर्जा
सदृश्येन स्मादुपमानाच्च को नमुत्तर पदमन्तोदात्तं भवति सुखान्तस्तुभुक
सुपीन उपमानानू वृषावलर्प तृणमाकेन सिद्धवि निर्दिष्टं तेषु ध्यानूगति
स्तनं स्तन इति प्रादेरुपमानानू वृषावलुपं शृङ्गाभूनं सिद्धवि निर्दिष्टं तेषु चान्दन
गतिर स्तनं स्तन इति प्रादेरुपमानादपि तृतीया कर्मणोत्यय मेपवादः सञ्जा
२८६ प्रासनाचितादीनां संज्ञायाविषये गतिः कारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपद
२११ मन्तोदात्तं भवति आचितादीनू वर्जयित्वा संभूतो रामायनेः उपहूतः
पतः उपहूतः कुरुकल्पः परिजग्धः कौण्डिन्यः संज्ञेति किं प्रहृतोत्तारण
षिषी वेप्यय मत्र नियम इष्यते तेन अनादन्त गति दिति देवदत्तः देवदत्त
सूतिकस्य चिश्रुंवस्य नामन्तत्वे तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वमे
व भवति ८७ इयंभूतेन कृतमिति च इमं प्रकारमापन्ने इत्यंभूतः इत्यंभूतेन
कृतमिति ल्येन संज्ञिनसंयं यः समासोवर्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तो
दात्तं भवति सुप्त प्रलपितं उन्मत्त प्रलपितं विपन्नलपितं इत्यंभूतेन
तृमानन्तो कर्मेति वचनं ते नानूभूजाप्रादुर्भूव एवजे न प्रलपितं कृतमिति क्रिया
तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः भावे विपिर्यदा प्रलपितादय तदा प्रथमादिवत्
रेले वसि इमं तो दात्तं च ८८ अनो भावकर्मवचनः अनुवृत्यन्ताना मनुत्तरपदमे
ववचनं कर्मवचनं च कारकान्तं मुत्तरपदमन्तो दात्तं भवति ओदनभोजनं सुख
पयः

पानं स्नानं चंदनप्रियंगुकालेपनं सेवक कर्मवचनं राजभोजनाः ; चूर्णलेप,
राजाच्छादनानि वस्त्राणि कर्माणि चयेन संस्कारेण कर्त्तुः प्रशीरस्तु त्वामित्यन्वये योग
उभयथा व्याप्यते कर्मण्युपपदे भावे ल्युड् भवति कर्मणि पभिधेये च ल्युड् भवतीति
तत्र पूर्वस्मिन्नुदाहरणे भाववाचनोदाहरणानि उत्तरत्र कर्मवचनोदाहर
णानि ग्रहणमिति किं फलग्रहणार्थमुपदिश्यते भावकर्मवचनमिति किं दन्तधावनका
ष्ठं करणे ल्युट् कारकादित्येतिदर्थं तं प्रणालिखितं सर्वेपुत्रपुत्रादरणे [illegible]
नेभवति ७६ मनः क्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ; मनक्ति
नु व्याख्यानशयनासनस्थान इत्येतानि याजकादयः ; क्रीतनु इत्येतान्यु
मेकोदात्तं भवति सनत्क्तिस्मिन् उत्तरवर्त्ता क्तिन्नु प्राणिनिकृतिः ; आविद्धृ
कृतिः ; व्याख्यानं ऋगयं व्याख्यानं छुदे व्याख्यानं शयनस्य राजशयनं ब्राह्मणशयनं
आसनं राजासनं ब्राह्मणासनं स्थानं गोस्थानं अश्वस्थानं याजकाद
यो ये षष्ठ्या याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासाः ; पर्वते सेव पूज्यते क्रीत
क्रीतः ; श्वक्रीतः ; कृतसंस्कृत्य प्रयोगार्थः ; क्रीतपर्वत तृतीया कर्मसु [illegible]
दः ; व्याख्यानशयनासनस्थानानां भावकर्म करणाधिकरणादिविवक्षा
कृतिः ; प्रकृतिः ; ७७ सप्तम्याः पुण्यं सप्तम्यां त पुण्यमित्येतदादात्तं भवति
अध्ययने पुण्यं अध्ययनपुण्यं वेदे पुण्यं वेदपुण्यं सप्तमीति योगविभागात्स
मासः ; [illegible] पूर्वपदप्रकृतिस्वरो [illegible]
धीयते [illegible] पुण्यकृद ; [illegible] स्मादिति
सप्तम्या इति किं वेदेन पुण्यं वेदपुण्यं [illegible] ७८ ऊनार्थकल
हतृतीयायां ; ऊनार्थ कलह [illegible] भवति

माषोनं कार्षापणं माषविकलं कार्षापणविकलं । कलह इत्यसिकलहः
का वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादो योगः । अत्र केचिदर्थग्र
शि हणं स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति धान्येनार्थो धान्यार्थः । कृतन्तु व्याख्येनैव तृतीयेति देशग्र
येन तत्पर्यायोनार्थग्रहणमिति प्रतिपदोक्तस्यैव तृतीयासमासस्य परिग्रहे
सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थं ५२ मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ तृतीयान्ताद्
दात्तं भवति गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्रश्च पायसः । मिश्रमि
२८ ति किं गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किं गुडसंमिश्राः । इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञाप
कमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य तेन मिश्रश्रुष्टितोमिति सोपसर्गेण
चिन्मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति असंधाविति किं ब्राह्मणमिश्रो राजा ब्रा
ह्मणैः सह संहितः एकार्थ्यमापन्नः संधिरिति पणबन्धेनैकार्थ्यमुच्यते क
चिन्नु नरेन्द्रः । पण्यमाणविशेषाः बन्धः संधिः । संधिरिति तत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह
पणबन्धे सत्यामपि सत्यामनु विभागो न युज्यते इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति पृ
थगुपक्रियते उपाकरणे च विभागपति तेवं गुडमिश्रा इति ५३ नञो गुणप्रति
षेधे संपाद्यर्हहितालमर्थ्यास्तद्धिताः । संपाद्यर्हहितालमर्थ्या ये तद्धितास्तद
न्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानादन्तोदात्तानि भवन्ति संपादिनि
कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं कार्णवेष्टकिकं । न कार्णवेष्टकिकं । अकार्णवेष्टकि
कं अर्हति छेदमर्हतीति छैदिकः । न छैदिकः । अछैदिकः । नञ् इति किं विगार्दभरथि
कः । गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेध इति किं गा
र्दभरथिकादन्यः । अगार्दभरथिकः । गुणादिभिन्नचिन्ताचे प्रवर्तिनि मित्रे संपादि
तो र्थ्यचारिते नञा विशेषणयत्रो च्यते समासेन तत्र न यथाविधिः । कार्णवेष्टकिकोम्यं नसंपा

दिमुखमिति संज्ञापर्युदासात् किं न कर्मण्युक्तिः किं. पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । नपा
णिनीयः अपाणिनीयः नञ्जिना इति किं कन्या कोठमहति कन्या कोठो न को कन्यको
ठो अर्हे कृत्यतृचश्चेति तृच ५४ ययतोश्चातदर्थे ययतौ इत्येतो यौ नञ् जितव तदर्थे
तदन्तस्यो नञ्पदस्यान्तो गुणाष्त्रति वेधविषयाद्दत्तइदान्तो भवति पाशुण्यं सनु
ण पाशुणादिभ्यो यः पाशुणादिभ्यो यः पाशुण्यानपाशुण्या अपाशुण्या अत्रगण्यायमुदं तेषुभ
वदंतं अदंतं अकारांतं तदर्थे इति किं पादार्थमुदकं पाद्यं अपाद्यं अपाद्यं नञ्जित
त्येव देयन देयं गुणाष्त्रति वेधश्चोव देयापदस्यपदं तस्यमु निरनुबंधकेकानुबं
धकयोर्यतो ग्रहणादिह न भवति वामदेवान् ड्यड्यौ वामदेव्यं न वामदेव्यमवा
मदेव्यमिति ५५ अचूकाव ं गुप्तौ अकचवत् ध्येवमं तन चुप्तौ गम्यमानायां तञ्प
दमंतोदात्तं भवति अपचोऽयं यः पक्तुं न शक्नोति अपचः अजयः कश्चविवलिपि
अवलिपि अगुप्तावि ति किं अपचो दीक्षितः अपचः परिप्राड् गुणाष्त्रति वेधश्चा
व अन्योऽयं पचातु अपचः ५६ आक्रोशेच आक्रोशे गम्यमाने नेत्रं तत्ता चकां
तं तोदात्तोभवतः अपचोऽयं जाल्मः अपठोऽयं जाल्मः पक्तुं पठितुं चशक्तो पिसन्ने
वमाकुश्यते अविक्षिप अविलिपः ५७ सेष्टायां आक्रोशे गम्यमाने नञ्जत्वे प
पदं तस्यान्तो पाद्वर्तमानमं तोदात्तं भवति तदेव पदं अदेवपदं तं अयपुण्यं तं यो
विस्मृतिश्च ५० कृत्योकेस्तुश्चार्वादयश्च कृत्य उकइष्णुच् चार्वादयश्च इति
नाश्चार्वादयश्च नञ्जत्तरपदं तोदात्तं भवति कृत्य अकर्तव्यं अकरणीयं उकअनागा
मुक अनपलापुक इष्णुच् अनलंकरिष्णुः अनिराकरिष्णुः इष्णुज्गुणग्रहणे कर्तरि भ
वः विस्मृतिज्वाह्वान् विलज्वो च नुबंधकस्याविग्रहणमिकाराद्विधानस्यालाभो
इवति अनाढ्यंभविष्णु असुभगंभविष्णुः चार्वादयः अचारुः असाधुः अयौधिक
अवदान्यः चारुसाधुयौधिक अनंगमेजयः अत्रविधिज्ञा नीयेन तत्र समासे तोदा

त्वं अनवद्यत्वं; अनकस्मात् अत्राद्वितीयेन तत्पुरुषसमासे सत्वं तो दात्तत्वं अनक-
स्मात् वर्त्तमानत्वम् मार्गशीर्षमार्गक्रीयमार्गदेवमार्गपूर्णमासानां; संज्ञायां
का एते वर्त्तमानादयः; संज्ञायां द्रष्टव्याः विकल्पोदितो व्यासे सम्मतो अविकारः
क्रि सहेतुः; अविकारसहेतुः; गृहपतिः; गृहपतिकः; ५९ राजा क्रोधं दधाति राजन्नु
न्नु इत्येतयोर्नत्र तत्पुरुषयोरन्तोदात्तत्वं भवति छंदसि विषये अरोजः; अप्र
तः; भाषायां तत्पुरुष एव भवति ६० विभाषा त्वन्नतीक्षाणशुचिषु विभाषात्रि
२२२ नन्नतीक्षाणशुचि इत्येतेषु नत्र तत्पुरुषु विभाषा अन्तोदात्तो भवति नत्रनु
कर्त्ता २ अनर्त्त २ अतीक्ष्णं २ अशुचिः विभाषा त्रिन्नत्रीक्षाणशुचिषु
यस्वर एव भवति ६१ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने
बहुव्रीहौ समासे इदं एतत् तत् तदित्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमपूरणयोः पूरण-
योः तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्य अन्तोदात्तो भवति इदं प्रथमः सा मानेनयो
तत्नेवायस्य इदं प्रथमः; इदं द्वितीयः; इदं तृतीयः; एतत्प्रथमः; एतद्द्वितीयः; एत
त्तृतीयः; तत्प्रथमः तद्द्वितीयः; तत्तृतीयः; बहुव्रीहाविति किं अनेन प्रथमः; तत्प्र
थमः; तृतीयेति योगविभागात् समासः; इदमेतत्तद्भ्यः इति किं यत्प्रथमः; यद्द्वि
तीयः; प्रथमपूरणयोरिति किं तानि बहून्यस्य तद्बहुः; क्रियागणन इति किं
अयं प्रथम एषां त इमे इदं प्रथमाः; द्रव्यगणनमेतत् गणनमिति किं अयं
प्रथम एषामिदं प्रथमाः; इदं प्रधानानुत्सर्वः; तत्र मदपदस्य कायित्वात् किंचित्
पूर्वस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति अन्ता च भावित्वं; अस्थागं भवितुः; चार्वीद्यः; अचाह; अग्र
घ; अपौण्डिकः; अवदान्यः; चाहसाधुयौ द्विक अन्तगामेजयः; अत्र द्वितीयेन
तत्समासे तोदात्तत्वं अनन्तरमेतन्नत्र; अनवदान्यः; अनकस्मात् अत्र द्वितीयेन

ग्रहमासहतो नोदाहृतं अन कस्मात् वर्त्तमानत्वात् मासजात जातीय मासजातीय मासजाते
गृहमासहतो नोपमानां संज्ञायां एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः विकल्पोत
वस्याम सुतो भमाना : संज्ञायां एते वर्त्तमाना दयः संज्ञायां द्रष्टव्याः विकल्पोत
इत्युक्तं समस्तं अविकारः गाम इत्युः अविकारस इत्युः गृहपतिः गृहपति
काः ५६ राजा कौञ्छदसि राजन् अहन् इत्येतयोर् अन्तो नेतत्र अव्ययीभावे
विच्छेदसि विकल्पे अहनः अहनः भाषायां न न स्यात् एवम्भवति ६० विभाषानृन
उत्ती तोस्तु चिषु विभाषात्र नन्दनी तोः शुचि इत्येते पुनन्तो इत्येषु विभाषा
अन्तादो भवति नृनन्तु अकर्तो १ अनन्तं २ अन्तो अन्तो दत्तं ३ अशुचिः विभाषाति
नन्दनी तुच्छपदे कार्य स्यात् एवम्भवति ६१ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपु
रणयोः क्रियागणने बहुव्रीहौ समासे इदम् एतत् तद् इत्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमपूर
णयोः क्रियागणने वर्त्तमानस्य अन्तोदात्तो भवति इदं प्रथमं गमनं
स्य पूरणात् संख्या क्रियागणने इदं प्रथमं इदं द्वितीयं इदं तृतीयं एतत्प्रथमः एतद्द्वि
गमनं भोजनं वा यस्य इदंप्रथमः इदंद्वितीयः तत्तृतीयः बहुव्रीहाविति किं गमनेन
तीयः एतत्तृतीयः तत्प्रथमः तद्द्वितीयः तत्तृतीयः बहुव्रीहाविति किं गमनेन
प्रथमः इदंप्रथमः तृतीयेति योगविभागात् समासः इदमेतत्तद्भ्यः इति किं यत्प्र
थमः यद्द्वितीयः प्रथमपूरणयोरिति किं तानि बहूनि अस्य तद्बहुः क्रियागण
न इति किं अयं प्रथम पूरणयोरिति किं तानि बहून्यस्य तद्बहुः क्रियागणन
न इति किं अयं प्रथमः एषां तेषु मे इदंप्रथमाः द्रव्यगणनमेतत् गणनमुक्ति
किं अयं प्रथमः एषां निर्दिष्ट प्रथमाः इदंप्रधाना इत्यर्थः तेषु पदस्य कार्ये त्वा
चोचिस्त्यनि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति इदंप्रथमकाः बहुव्रीहौ इत्येतत् समा
सेविभागे न स्यादधिकारं वेदितव्यं ६२ संख्यायाः स्तनः संख्यायाः स्तनः बहु
व्रीहौ बहुव्रीहावन्तोदात्तो भवति द्विस्तनां त्रिस्तना चतुःस्तना संख्यायाः इ

द्वितीयस्तन्त्रा तनत इति किं त्रिविष्टरः त्रिविष्टरः ॥ ६३ विभाषा छन्दसि ॥ छन्दसि विषये ब-
व्रीहौ समासे स्तनाख्यायाः परं स्तनकुम्भो विभाषान्तोदात्तो भवति हरिस्तनोकुम्भ-
का मा देवः हरिस्तनाकुर्यो द्यावापृथिव्यौ देवरायचतुः स्तनां करोति पञ्चस्तनां दे-
शि वायग्रावष्टुस्तनां करोति छन्दसां दोहाय ॥ ६४ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ संज्ञायां ब-
हुव्रीहौ समासे मित्राजिनयोरुत्तरपदयोरन्तोदात्तो भवति देवमित्रः
ब्रह्ममित्रः वृकाजिनः लाजिनः कृष्णाजिनः संज्ञायामिति किं प्रियमित्रः महा-
जिनः ऋषिप्रतिषेधो मित्रे विश्वामित्र ऋषिः ॥ ६५ व्यवायिनोन्तरं ॥ व्यवायिवाचि-
२८(नोन्तरवाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहावन्तोदात्तं भवति वस्त्रान्तरः वसना-
पटान्तरः कंबलान्तरः वस्त्रमेनमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः वसनान्तरः
व्यवायिन इति किं आत्मान्तरः आत्मस्वभावो न तु व्यवधायकः स्वभावान्तरे मुखवाचि
स्वाङ्गं मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहावन्तोदात्तं भवति गौरमुखः ६६ मुख-
खः स्वाङ्गमिति किं दीर्घमुखा शाला स्वाङ्गमप्रधानादिलक्षणं गृह्यते भद्रमु-
व्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ अव्ययदिक्शब्द ॥ ६७ ना
न् स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गं बहुव्रीहौ नान्तोदात्तं भव-
ति अव्यय उच्चैर्मुखः दिक्शब्द प्राङ्मुखः उदङ्मुखः महत महामुखः
स्थूल स्थूलमुखः मुष्टि मुष्टिमुखः पृथु पृथुमुखः उदङ्मुखः महत महामुखः
मुखः स्थूल स्थूलमुखः मुष्टि मुष्टिमुखः पृथु पृथुमुखः वत्स वत्समुखः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमन्तेषु भवति गोमुष्टिवत्सपूर्वपदे नीमुखः
मीन्यतदान्तो विकल्पः प्रतिबधेन बाध्यते ६८ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहावन्तोदा
त्तं भवति प्रक्षालितमुखः ; ऊर्ध्वोन्नमुखः ; ऊ यदेतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न
भवति यदा निष्ठोपसर्गपूर्वे मन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदं तोदात्तं तदा न
दुभावपक्षेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरो गतिस्वरेण गतिस्वरो भवति एवं व्याघ्रमु
खप्रमाणं भवति उपमानात् सिंहमुखः २ व्याघ्रमुखः ; १६९ जातिकालसुखा
दिभ्योनाच्छादनात् क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः ; जातिवाचिन आच्छादनवर्जि
ता कालवाचिनः ; सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा
बहुव्रीहावन्तोदात्तं भवति सारङ्गजग्धः ; पलाण्डुभक्षितः ; सुरापीतः ; कालमास
यातः ; संवत्सरयातः ; मासजातः ; व्यहजातः ; सुखादिभ्यः ; सुखजातः ; दुःखजा
तः ; तृप्तजातः ; जातिकालसुखादिभ्य इति किं पुत्रजातः ; आहितादित्वाज्जातशब्दस्य
परनिपातः ; अनाच्छादनादिति किं वस्त्रच्छन्नः ; वसनच्छन्नः ; अकृतमितप्रति
पन्ना इति किं कुण्डकृतः ; कुण्डमितः ; कुण्डप्रतिपन्नः ; एतेषु बहुव्रीहौ निष्ठान्त
स्य पूर्वनिपातो न भवति एतस्मादेव ज्ञापकान्नुदात्तस्यापि पदस्योत्तरपूर्वपद
प्रकृतिस्वरो बाध्यते ; सुखादयश्च [illegible] १७० वा जाते जात
शब्द उत्तरपदे वान्तोदात्तो भवति जातिकालसुखादिभ्यः ; दन्तजातः ; स्तनजातः ;
कालात् मासजातः ; सुखादिभ्यः ; सुखजातः ; दुःखजातः ; १७१ नञ्सुभ्यां नञ्सु
भ्यामुत्तरं बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति अयवो देशः ; अव्रीहिः ; अ
माषः ; सुयवः ; सुव्रीहिः ; सुमाषः ; समासस्येत्येतेनैव सिद्धे [illegible] सिद्धान्ते सर्वान्तो
दात्तत्वं तत्पुरुषे उत्तरपदं वा ... अन्तोदात्तं वचनीयम् ; इत्येतत्कृते समासान्तेतो
दात्तं भवति १७२ कपि पूर्वं नञ्सुभ्यां परस्य कपि परतः पूर्वमुदात्तं भवति अब्र
माषीकोऽदेशः ; अवृषलीकः ; अब्रह्मबन्धुकः ; सुकुमारीकः ; सुवृषलीकः
सुयवकः ; सुव्रीहिकः ; सुमाषकः ; सुब्रह्मबन्धुकः ; १७३ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वं यवकादि

३०४

क्रत्स्नौ नञ्सुभ्यामुत्तरपदं समासेऽन्तोदात्तं त्वात्पूर्वमुदात्तं भवति नञ्सुभ्यां अ
यवको देशः अव्रीहिकः सुमाषकः पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्र
का हणं प्रकृतिभेदेन नियमप्रतिषेधार्थं स्वांते त्वात्पूर्वमुदात्तं भवति नु
कू कोऽपि पूर्वमिति तेनाज्ञकः सुज्ञकः उपधेकर्णे नडैवांतोदात्तं भवति ७४ब
पोऽनेनु ७८ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि उत्तरपदार्थे बहुत्वे यो बहुशब्दो
वर्तते तस्मात्परस्य नञ्वत्स्वरो भवति नञ्सुभ्यामिति सूत्रे बहोरपि तथा भव
२१० ति बहुयवको देशः बहुव्रीहिः बहुमाषः कपि पूर्वमिति सूत्रे बहोरपि तथाभ
वति बहुकुमारीको देशः बहुवृषलीकः बहुश्रृतवंधूकः कृत्स्नोऽन्त्यामुद
र्वमिति सूत्रे बहोरपि तथा भवति बहुयवकोदेशः बहुव्रीहिकः बहुमा
षकः तत्रोजस्मरमित्रमरुता इत्यपि सूत्रे बहोरपि तथा भवति बहुजरः बहु
मरुः बहुमित्रः बहुमरुतः उत्तरपदभूम्नीति किं बहुषु मनोऽस्य बहुमनाः मे
रो ७५ न गुणादयोऽवयवाः गुणादयः अवयवाश्च वाचिनो बहुशब्दात्पर
ते बहुव्रीहौ नांतोदात्ता भवंति बहुगुणा रज्जुः बहुपदं बहुदात्त
पादं बहुपदं गानु बहुसूक्तः बहुध्यायः गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः अ
वयवा इति किं बहुगुणो ब्राह्मणः अध्ययनश्रुतसंयुक्तस्य मुख्याद्यो गुणाः
७६ उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमपर्शु उपसर्गादुत्तरं स्वांगं ध्रुवं पर्शुवर्जितं तेन मतोदात्तं
भवति बहुव्रीहौ समासे प्रपृष्ठः प्रोदरः प्रललाटः ध्रुवमिति एकरूपमुच्य
ते ध्रुवं स्वांगं चालिति प्रियो सततं च यस्य प्रपृष्ठं भवति सप्रपृष्ठः उप
सर्गादिति किं दर्शनीयललाटदेशः स्वांगमिति किं प्रशाखो वृक्षः ध्रुवमिति
किं उद्बाहुः क्रोशति उद्बाहुर्न जीवति तदध्रुवं अपार्शु इति किं व्यपशुः
७७ वनं समासे समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गादंतोदात्तं भवति
प्रवणे यष्टव्यं निर्वणे प्रतिधीयते वनमित्येतदुत्तरपदं समासे यणा किं स

शाहमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहौ वेवतिस्यात् ॥ ७८ अन्तः ॥ अन्तः ॥ उत्तरपदमन्तं व
नमेतोदात्तं भवति अन्तर्वणो देशः ॥ अनुपसर्ग इत्यारम्भः ॥ ७९ अन्तश्च
अन्तशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तो भवति प्रान्तः पर्यन्तः सम
न्तः बहुव्रीहिर्ध्यं प्रादिसमासो वा ॥ ८० न निविभ्यां ॥ निविभ्यामु
त्तरमन्तं नान्तोदात्तो भवति न्यन्तः व्यन्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्ये
ति स्वरितो भवति ॥ ८२ परेरभितोभावि मण्डलं ॥ परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डल
ञ्चान्तोदात्तं भवति परिकूलं परितीरं परिमण्डलं बहुव्रीहिरयं प्रादिस
मासो वा अभितोभावोऽयायीभावपक्षो विपक्षिप्रत्युपायावस्थाने ये
ग्रतवयवे प्रीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते अभितइ
त्युभयतः अभितोभावोऽस्यास्तीति अभितोभावि यचोविभाषा भावे कूलादि
भितोभावि ॥ ८३ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायां ॥ प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि
संज्ञायामन्तोदात्तं भवति प्रकोष्ठः प्रगण्डः प्रवाहः अस्वाङ्गमिति किं प्रपदं प्र
पदः संज्ञायामिति किं प्राप्तं च ॥ निरुदकादीनि च ॥ निरुदकादीनि चान्त
ोदात्तानि भवन्ति निरुदकं निरुलकं निरुपलम् इति केचित् पठन्ति निर्म
क्षिकं निर्मशकं प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा अव्ययीभावे तु समास
न्तोदात्तत्वे सिद्धं निष्कालकः निष्क्रान्तः कालकादिति कालकान्निष्क्रान्तो येन
कालकान्निष्क्रान्तः प्रादिसमासः निष्कालिकः इति केचित् पठन्ति
लुनीपः अविद्यमानं विभाङ्दू इति नञ्: नञ्पदाणी निलुनीपः निष्पेष्ट
सनीयो लुनीपः निलुनीपः इति केचित् पठन्ति अपमेति लुनीकर्णि
परिकर्णः परिकेशः निरुदकादिराकृतिगणः ८५ अभेर्मुखं अभेर्मुख

मंतोदात्तं भवति अभिमुखं वक्रं व्रीहिः इति समासो वा अव्ययीभावे तु समा
सांतोदात्तत्वे नैव सिद्धे उपसर्गात् स्वांगमिति सिद्धे वचनमिदमवक्रव्री
का ह्यर्थं अध्रुवार्थ मस्वांगार्थं च अभिमुखो मुख्ला ८५ अपाच्च अपाचो पांसु
ि खिमंतोदात्तं भवति अपमुखं अपमुखे अव्ययीभावो पद्यायोज यतिन
रौपिविपति षाशुपाकावर्ज्यं मानाक्षो समासावयवे डितस्य तो योगविभा
गाउत्तरार्थः ८६ स्फिगपूतवीणाजोध्वकुक्षिसीरनामनाम च स्फिगपु
तवीणाअंजसध्वनुकुक्षिकुम्भेनाम्नुत्तरपदानि सीरनामानि नामसु
२५। वक्तव्यपा पदानीदात्तानि भवंति अपस्फिगः अपपूतः अपवीणः अपांजा
अपाध्वा उपसर्गादध्वन इति यदा समासांतो नास्ति तदा नेतांतोदात्तत्वं भ
वति तस्मिन् हि सत्य चप्रत्यय स्वरेणैव सिद्धं अतिस्पष्ट समासांत
इत्येतदेव ज्ञापकं कुक्षिः अपकुक्षिः सीरनाम समासात् अपसीरं अपलांगलम
पहलनाम अपनाम सर्वत्र प्रादि समासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा स्फिगा
युत्तरकुक्षीणां गेरुणाम बहुव्रीह्यर्थ मध्रुवार्थ मस्वांगार्थं च ८७ अधेरुपरिस्थं
अधेरुत्तरमुपरिस्थवाच्यंतोदात्तं भवति अधिदंतः अधिकर्णः अधिकेशः अ
धावोरूढो दंतः अध्यारूढो दंतमिति शाकपार्थिवादि समासः दंतस्योपरि यो न्यादं
तो जायते स इत्युच्यते अधिदंत इति उपरिस्थमिति किं अधिकरणं कृतस्वरत्व
एव भवति ८८ अनोरप्रधानकनीयसी अनोरुत्तरपदमप्रधानवाचि कनी
यश्चांतोदात्तं भवति अनुगतो ज्येष्ठः अनुज्येष्ठः अनुकनिष्ठः अनुमध्य
मः पूर्वपदार्थः प्रधानः प्रादिसमासोऽयं कनीयान् अनुगतः कनीयान् अनु
कनीयान् उत्तरपदार्थप्रधाने तु प्रधानार्थे च कनीयसि ... कनीयान् अ
कनीयसी इति किं अनुगतो ज्येष्ठं अनुज्येष्ठः ८९ पुरुषश्चान्वादिष्टः कुक्षिसे

दृश्यान्वादिष्टवाची अनोकृत्तकें तोदात्तो भवति अन्वादिष्टः पुरुषः अनुपुरुषः
अन्वादिष्टो न्वाचिः कथितोऽनुकथितो वा अन्वादिष्टः इति किं अनुगतः पुरुषः अनुपुरु
षः ८० अतेरकृत्पदे अतेरुत्तरपदमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तं भवति अत्यंकुशो ना
गः अतिकशोऽश्वः पदशब्दः खल्वपि अतिपदा शक्करी अतिपदा गायत्री अकृत्पदे इ
ति किं अतिकारकः अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यं इह माभूत् शोभनो गार्ग्यः अति
गार्ग्यः इह च यथा स्यात् अतिक्रान्तं कारकं अतिकारक इति ८१ नेरनिधाने अन्तो
दात्त इति वर्त्तते नेरुत्तरमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति अनिधाने चेन्निधानमप्र
काशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः निमूलं न्यक्षं नितृणं बहुव्रीहिरयं प्रादि
समासो वा अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धं अनिधाने इति किं निवागु
वृषलः निदंडः निहितवाकू निहितदण्ड इत्यर्थः निवाको ह्यनिधानतायं ब्रवीति प्रादि
यो हि वाविषये समाधानं क्रियामाहुः ८२ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे परेंश्वाद
यस्तत्पुरुषे समासे तेऽन्तोदात्ता भवन्ति प्रतिगतोंऽशुः प्रतिजनः प्रतिराजा राजन्नादेः स
मासान्तस्यानित्यत्वात् टजभावो हि तदा प्रयोजनवति तस्मिन्नपि सति चिन्त्यो देवांतोदा
त्तत्वं सिद्धं अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर तत्
पुरुष इति किं प्रतिगतोंऽशुर्यस्य स प्रत्यंशुरथः सुषः ८३ उपाद्द्व्यजजिनमगौ
रादयः उपादुत्तरं द्व्यच् अजिनं च अन्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीनवर्ज
यित्वा उपगतो देवः उपदेवः उपसोमः उपहोडः उपेन्द्रः अजिनं उपाजिनं अगौराद
य इति किं उपगौरः उप इति किं उपगौरः उपतैषः गौर तैष तैल लल लेट जिह्वा कृष्णा क
न्या गुड कल्प पाद तत्पुरुष इत्येव उपगतः सोमो यस्य स उपसोमः ८४ सोरवक्षेप
णे सोरुत्तरपदमवक्षेपणे तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति इह खल्विदानीं सप्
सः स्यंदिस्तु द्विकगाभा सुप्रत्यवसितः सुत्राद्वैत्रप्रजायामेवकालायं स्वीत्यौवदीप
णं अस्य यानत्याभिधानानु सोरिति किं कुत्सितं अवक्षेपणे इति किं शोभनं तृपुर

लोमसु सत्रलोमसु ॥९५ विभाषा न्वुच्छे गत्वुच्छत्रा वे नत्सु रूपे समासे विभाषा तो दान्तं भ
वति उत्क्रान्त: पुच्छमुत्पुच्छ: २ यदा नु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते उत्पुच्छयते
पुच्छं उत्पुच्छं इति भवति तदा याथाद्यादिस्वरेण नित्यमं तोदान्तत्वे पूर्वपदे विकल्पो य
सेयमुभयत्र विभाषा भवति तदा याथाद्यादिस्वरेणा नित्यमं तोदान्तत्वे पूर्वपदे विकल्पो
यं सेयमुभयत्र विभाषा भवति तत्पुरुषे इत्येवे उदस्तं पुच्छमस्य उत्पुच्छ: ॥९५ द्वि
त्रिभ्यां पादन्तं मूर्धसु बहुव्रीहौ । द्वित्रिभ्यामुत्तरेषु पादन्तुमूर्धनु इत्येतेषु
बहुव्रीहि समासे विभाषान्त उदात्तो भवति । द्विपात् २ त्रिपात् २ । द्विदन् २ त्रिदन् । द्विमू
र्द्धा २ त्रिमूर्द्धा २ पादिति कृतना कारलोप: पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति दन्निति कृतदन्नादेशो
१५२ दन्तस्य दत्: मूर्धन्निति कृतसमासान्तो नात एव मूर्धन्नाद: तस्यैतत्प्रयोजनम
सत्यपि समासान्ते तोदात्तत्वं यथा स्यात् एतदेव ज्ञापकमनित्य: समासान्तो भवती
ति यदापि समासान्त: तदापि विकल्पेन अन्तोदात्त एव ॥९६ सक्थं चाक्रान्तात् नोभव ती
ति यदापि समासान्त: तदापि विकल्पेन तोदात्त एव ॥९५ सक्थं चाक्रान्तात् सक्थमिति कृतस
मासान्त: सक्थि शब्दो गृह्यते बहुव्रीहौ वाक्रान्तात्परो विभाषा तो दात्तो भवति गौर
सक्थ: २ श्लक्ष्णसक्थ: २ अक्रान्तादिति किं चक्रसक्थ: । सक्थमिति एव चाक्ष्णोऽत्याविति
मे वान्तो तोदात्तो भवति ॥९८ परादिश्छन्दसि बहुलं छंदसि विषये बहुलं परादि
रुदात्तो भवति परत्वादेनात्रसक्थी भावे एवं गृह्यते ग्रहिस कर्मणे नाल भते त्वाष्ट्रो ले
मश सक्थो ऋजुवाहु: चाकृति: चित्तिति: परादिश्छन्दसि पूर्वो तथाऽपि पूर्वान्त
पूर्वादयश्च त्रयोऽन्ते कान्तास्ते बहुलं तत: परादि रुदात्त: परांत: अन्तोदात्त त्वंप्रकर
णे मरुद्वृधादीनां छंदसुपसंख्यानं कर्तव्यं त्रिचक्रेणात्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन पूर्वा
न्त: पूर्वपदान्तोदात्त प्रकरणे विचक्रादीनां छंदसुपसंख्यानं कर्तव्यं त्रिचक्रेणा त्रिवं
धुरेणा त्रिवृता रथेन पूर्वांत पूर्वपदान्तोदात्तत्व प्रकरणे मरुद्वृधादीनां छंदसुपसं
ख्यानं कर्तव्यं दिवोदासाय गायत्रेभ्यो वमादिस्वरे सति हर्षीन्नं भवति ॥९९ इति श्रीवामने

काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ अलुगुत्तरपदे अलुगिति चोत्तर
पद इति चैतदधिकारद्वयं यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अलुगुत्तरपद इत्येवं त
द्वेदितव्यं वक्ष्यति पंचम्याः स्तोकादिभ्यः स्तोकान्मुक्तः उत्तरपद इति किं निष्क्रा
न्तः स्तोकात् निःस्तोकः अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिह त्वलुक्कौ निवृत्तिं करोति
तेन समर्थं तत्र णत्वप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयित्वाल्लुगधिकारः प्रागान
ङः उत्तरपदाधिकारः आगामादिकानान्तु ॥ २ पंचम्याः स्तोकादिभ्यः स्तोकादिभ्य उत्त
र्थे कष्टादि स्तोकादीनि निरभ्यः परस्याः पंचम्या उत्तरपदे अलुग्भवति स्तोकान्मु
क्तः अल्पान्मुक्तः अन्तिकादागतः अभ्याशादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागतः
कृच्छ्रान्मुक्तः समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते दि
वचनं बहुवचनं चात्र न विवक्षितं स्तोकादीनामनभिधानात् समास एव न भवति स्तोका
भ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः इति नात्र कदाचिदपि कपथ्यमेकस्येयं भवति ब्राह्म
णाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्तव्यं ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः तस्य कस्याचिद्दृ
ष्टिरियं तस्याप्यलुग्भवति यस्तु तासां वाचयति वाचयेन क्रियते ॥ ३ ओजः सहोम्भस्तमस
स्तृतीयायाः ओजस्सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्यस्तृतीयाया अलुग्भवति उ
त्तरपदे ओजसाकृतं सहसाकृतं अम्भसाकृतं तमसाकृतं अजसः उपसंख्यानं कर्त
व्यं पुंसानुजः जनुषान्धः पुंसानुजेन नानुजः जनुषान्धेन नान्धः तृतीयेति योग
विभागात् समासः जनुरिति जननमुच्यते नामधेयं ॥ ४ मनसः संज्ञायां मनस उ
त्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति उत्तरपदे मनसादत्ता मनसागुप्ता
मनसासंज्ञा संज्ञायामिति किं मनोदत्ता कन्या मनोगुप्ता ॥ ५ आज्ञायिनि च
आज्ञायिनि चोत्तरपदे मनसस्तृतीयाया अलुग्भवति मनसाज्ञायी
तानेतृर्थी तस्मान्मनसाज्ञायी ॥ ६ आत्मनश्च पूरणे आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अलुग्भवति आत्मनापंचमः आत्मनाषष्ठः तृती
याविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया तृतीयेति च योगविभागा

दसन्यपि प्रकृतिविकारेस समासः परस्पच परस्पचोत्तरस्पात्मनेपदे अलु
ग्भवति परस्मैपदं परस्मैभाषा ७ हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायां हल
का न्तादकारान्तात् उत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति युधिष्ठिरः
ष्ठि त्वचिसारः गविष्ठिरः गुप्तत्र गवियुधिभ्यां स्थिरः इत्येत एकवचनाद
लुक्प्रत्ययान्तात् अरण्येतिलकाः अरण्येमाषकाः वनेकिंशुकाः वनेह
रिद्रकाः वनेवल्वजकाः पूर्वाह्णेस्फोटकाः कूपेपिशाचकाः हलदन्तादिति
किं नद्यांकुक्कुटिका नदीकुक्कुटिका भूम्यांपाशः भूमिपाशः संज्ञायामिति किं
अक्षशौण्डः इषेभावंहः हलदिव प्रत्येनाभावात् परस्पडेरलुग्भवति घृदेस्थकाद
२१८ विस्कृ ९ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ प्राचादेशे यत्कारनाम तत्र हल
दादुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति स्तूपेशाणः मुकु
टेकार्षापणं दृषदिमाषकः हलेद्विपदिका हलेत्रिपदिका अविषये स
सेत्रा एतत् तत्र पूर्वेण वासिद्धे नियमार्थं वचनं एतेच योनियमेति के
ल्ला अत्रैवस्थिते कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति तत्र कारनाम्नीति किं
अभ्याहितपशुः कारादन्यस्येन देयस्य नाम प्राचामिति किं यूथेपशुः यूथप
शुः हलादाविति किं अविकटेउरणः अविकटोरणः हलन्ता
दित्येव नद्यांदोहः नदीदोहः १० मध्याद्गुरौ मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्त
रपदेऽलुग्भवति मध्येगुरुः अन्ताच्चेति मेव अन्तेगुरुः सप्तमीति योगवि
भागात् समासः ११ अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे मूर्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गा
दुत्तरस्याः सप्तम्या अकामेउत्तरपदेऽलुग्भवति कण्ठेकालोऽस्य कण्ठेकालः उर
सिलोमः उदरेमणिः अमूर्धमस्तकादिति किं मूर्धशिखः मस्तकशिखः स्वाङ्गा
दिति किं अक्षशौण्डः अकाम इति किं मुखेकामो अस्य मुखकामः हलदन्तादित्येव
अङ्गुलित्राणं जङ्घावलिः १२ बन्धे च विभाषा बन्ध इत्येतस्मिन् उत्तरपदे ह
लन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा अलुग्भवति हस्तेबन्धः हस्तबन्धः चक्रेबन्धः चक्रे

बंधः। इमधव्रत्रिभा खेयं स्वांगाद्व कृत्री तो पूर्वेणैव नित्यमलुक् प्राप्नोति तत्पुरुषे
तु स्वांगाद्स्वांगाच्चेति नेन्सिद्धबध्नातिष्विति प्रतिषेधः प्राप्नोति हलदन्तादिति सेवुपु
त्रिबंधः कारिकाबंधः। तु तत्पुरुषे कृति बहुलं तत्पुरुषसमासे कृदन्ते उत्तरपदे
सप्तम्या बहुलमलुग्भवति स्तंबेरमः कर्णेजपः। न भवति कुरुचरः मद्रचरः विभा
षा च भवति समसिजः समजः ॥१४ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे प्रावृष शरत्काल दिव
इत्येतेषां जे उत्तरपदे सप्तम्या अलुग्भवति प्रावृषिजः शरदिजः कालेजः दि
विजः दिविजः पूर्वस्यैव प्रपञ्चार्थमिदं ॥१५ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् वर्षक्षर
शर वर इत्येतेभ्यः उत्तरस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे विभाषा अलुग्भवति वर्षेजः व
र्षजः क्षरेजः क्षरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः ॥१६ घकालतनेषु कालनाम्नः
घ संज्ञके प्रत्यये काल तनु शब्देन तन प्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या
विभाषा अलुग्भवति घपूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णतरे पूर्वाह्णकाले पूर्वाह्णका
ले कालतनयोर्ग्रहणं उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे पुनरत्र विधिर्न ब्याने लेकि द
एकालिनात् तेन च तन प्रत्यय तदन्तविधिर्न भवति कालमित्यत्र स्वरूपग्रहणं नाम ग्र
हणात् ॥१७ शयवासवासिष्वकालात् शय वास वासि इत्येतेषु उत्तरपदेषु अकाल
वाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा अलुग्भवति बिलेशयः बिलशयः खेशयः खशयः ग्रामेवा
सः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी अकालादिति किं पूर्वाह्णशयः अपराह्णशयः अपराह्
णशयः कुलत्वादि नवे वमूसिनुयः अपो योनि यन्मतिषु सप्तम्या अलुग्वक्तव्यः अ
प्सुयोनिः अप्सव्यः अप्सुमतिः अप्सव्यः अप्सुमन्नदुति दिग्गादित्वाद्यत्प्रत्ययः स
प्तेत्र सप्तमीति योगविभागात्समासे ॥१९ नेन्सिद्धबध्नातिषु इन्नन्ते उत्तरपदे
सिद्ध बध्नाति च परतः सप्तम्या नालुग्भवति तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
प्राप्तः प्रतिषिध्यते स्थण्डिलवर्ती स्थण्डिलशायी सिद्धसांकाश्यसिद्धः कांपिल्य

सिद्धः चक्रबन्धः चारकबन्धः । सप्तमीति योगविभागान्न्यासः । चक्रबन्धप्रभृतिके
का चिदुदाहरन्ति ननु चैकप्रचक्षास्यायां तां द्रष्टव्यं घटते तो हि बंधे च विभाष
शि त्युक्ते सैव च भाषा ष्ठा स्येचेत्तत्सुपदे भाषायां सप्तम्या नालुग्भवति समस्य
विषमस्थः पर्वतस्थः भाषायामिति किं कृत्स्नोस्थाः खेस्थः पूर्वपदादिति षं
२० षष्ठ्या आक्रोशे आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति चौर
स्य कुलं दासस्य कुलं वृषलस्य कुलं आक्रोश इति किं ब्राह्मणकुलं षष्ठीप्र
२९८ करणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग्वक्तव्यः अमुष्यायण
आमुष्यायणः नडादित्वात्फक् अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका मनोज्ञादि
त्वाद्वुञ् तथा आमुष्यकुलिकेति च देवानांप्रिय इत्यत्र षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः
शुनःशेपः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गूलः दिवस्पतिः दिवोदासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः दिवोदास
इत्येतेति २१ पुत्रेन्यतरस्यां पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेन्यतरस्यां ष
ष्ठ्या अलुग्भवति दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः वृषल्याःपुत्रः वृषलीपुत्रः आक्रोश इति
किं ब्राह्मणीपुत्रः २२ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचि
भ्यः शब्देभ्य उत्तरषष्ठ्या अलुग्भवति होतुःपुत्रः होतुरन्तेवासी पितुःपुत्रः पितुरन्ते
वासी ऋत इति किं आचार्यपुत्रः मातुलपुत्रः ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदेन
सपदग्रहणं कर्तव्यं विद्यायोनिसंबन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यात् अन्यत्र माभूत
होतृधनं पितृधनं होतृगृहं पितृगृहं २३ विभाषा स्वसृपत्योः स्वसृ पति इत्येत
योरुत्तरपदयोः ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यः उत्तरस्याः षष्ठ्या अलु
ग्भवति विभाषा मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा पितुः
सा यदा लुक् तदा मातृष्वसा पितृष्वसा इति नित्यं षत्वं यदा त्वलुक् तदा मातुःपितुर्भ्यो
मन्यतरस्यामिति विकल्पेन षत्वं पति दुहितुःपतिः दुहितृपतिः दुहितृप

नान्तं द्रुः पतिः तन्ता ह्यपतिः २५ आनङृतो द्वंद्वे ऋकारांतानां विद्यायोनि
संबंधवाचिनां यो द्वंद्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वस्यानङादेशो भवति होतापोतारौ नेष्टो
द्गातारौ प्रशास्तृप्रतिहर्तारौ योनिसंबंधवाचिनां मातापितरौ याताननांदरौ
नो तकारोच्चारणं स्यमतृत्यानिवृत्त्यर्थं ऋत इति किं पितृपितामहौ पुत्र इत्यत्रानु
वर्तते ऋत इति च तेन पुत्रशब्दे परे तत्पूर्वपदे ऋकारांतस्यानङादेशो भवति पिता
पुत्रौ मातापुत्रौ २६ देवताद्वाचिनां यो द्वंद्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वस्यानङादेशो भव
ति इंद्रावरुणौ इंद्रायमौ इंद्रसमौ इंद्रपूषणौ इंद्राबृहस्पती द्वंद्व इति वर्त
माने पुनर्द्वंद्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थं अत्यंतं सहचरितं लोकवि
ज्ञानं द्वंद्वमिति निपात्यते तत्रोद्ये लोकप्रसिद्धसाहचर्याणां वेदे च सहवाप
निर्दिष्टानामिह ग्रहणं भवति तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ इत्यादिद्वन्द्वे पूर्व
मादेशो न भवति उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः अग्निवायू वाय्वग्नी २७ ईदग्नेः सो
मवरुणयोः उत्तरपदयोर्देवताद्वंद्वे अग्नेरीकारादेशो भवति अग्नीषोमौ
अग्नीवरुणौ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः इति षत्वं आनङोपवादः २८ इद्वृद्धौ वृ
त्वृद्धाश्च उत्तरपदे देवताद्वंद्वे इकारादेशो भवति अग्नीषोमौ अग्नि
वारुणीमनड्वाहीमालभेत आग्निवारुणं कर्म क्रियते आग्निमारुतं कर्म आग्नि
ते अग्नीवरुणौ देवता अस्य अग्नीमरुतौ देवता अस्येति विगृह्यते तद्धितीय
तु देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृतायां आनङ् मीत्वं च बाधित्वानेन इकार
क्रियते वृद्धाविति किं अग्नेंद्रं नेंद्रस्य परस्येति वृद्धिः प्रतिषिध्यते इद्वृद्धौ वि
ष्णौ प्रतिषेधो वक्तव्यः आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् २९ दिवो द्यावा दिव इत्येत
स्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वंद्वे उत्तरपदे द्यौश्च क्षमा च द्यावाक्षामे

द्यावाभूमी ॥ २९ दिवसश्च पृथिव्यां ॥ पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वंद्वे दिवस इत्यय
मादेशो भवति चकाराद् द्यावा च ॥ दिवस्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ ॥ आकारो
च्चारणं सकारस्य विकारो माभूदिति पदत्वार्थं तेन रुत्वादीनि न भवंति ॥ कथं द्या
का वाचिदस्मै पृथिवी नमेते इति कर्तव्यो यत्नः ॥ ३० उषासोषसः ॥ उषसः उषा
सा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वंद्वे उत्तरपदे ॥ उषासानक्ता ॥ उषासासूर्यं नु
मातरपितरावुदीचां ॥ मातापितरावुदीचामाचार्याणां मतेन मातरपितरा
मातरं त्वृकारस्य निपात्यते मातरपितरौ ॥ उदीचामिति किं ॥ मातापितरौ ॥ ३२ पित
२५४ रामातरा च छंदसि ॥ पितरामातरेति निपात्यते छंदसि आ मा गंतां पितरा मातरा
तरा च पूर्वपदस्य आररादेशो भवति निपात्यते उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारादेशः ॥ तत्र वा तोः ॥ सर्वनाम्नः स्थाने ये मिमि गुणो स्वर
स्त्रीति किं ॥ मातापितरौ ॥ ३३ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ भाषितपुंस्कः ॥ तावत् स्वोदितदेव कथं भवति भाषि
तपुंस्काः ॥ पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तं तस्मिन्नर्थे भाषितपुंस्कादनूङ् निपातनेन स्त्रीति
पादकोयः ॥ शब्दः ॥ सोऽपि भाषितपुंस्कः ॥ अनूङ् अभावो नूङ् भाषितपुंस्कादनूङ्
यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषितपुंस्कादनूङ् ॥ वक्तव्ये तस्मैयमनुचेतिपाते
स्येवमुक्तो ॥ तस्य भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्री शब्दस्य पुंवद्भावः स्येव रूपं भवति स
मानाधिकरणे उत्तरपदे स्त्रीलिंगे पूरणी प्रियादिवर्जिते दर्शनीयभार्यः ॥ श्लो
भनाभार्यः ॥ शोभनभार्यः ॥ अचलाचूडः ॥ दीर्घजंघः ॥ स्त्रिया इति किं ग्रामणि ब्राह्म
णकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणि दृष्टिः ॥ भाषितपुंस्कादिति किं ॥ खट्वाभार्यः ॥ समाना
धिकरणे इति किं कल्याण्या माता ॥ कथं गर्भभार्यः ॥ प्रजातभार्यः ॥ प्रजातभार्यः
तिकर्तव्यो व्ययत्नः ॥ अनूङिति किं ॥ ब्रह्मबन्धूभार्यः ॥ समानाधिकरण इति किं

कल्याणमाता कल्याणीमाता स्त्रियामिति किं कल्याणीप्रधानमेषां ते इमे
कल्याणीप्रधानाः अपूरणीमिति किं कल्याणीपंचमी यासां रात्रीणां ताः
कल्याणीपंचमा रात्रयः कल्याणीदशमाः प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्य
मिह माभूत् कल्याणीपंचमीकः पक्षः अत्र तु अप्रधानपूरणी ... त्रि
धानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्प्रत्ययो न भवति अप्रियादिष्विति किं कल्याणी
प्रियः प्रियामनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वा कान्ता क्षान्ता
समा चपला दुहिता वामना ... भक्तिरिति एवं भक्तिरिति एवमादिषु
पूर्वपदस्य विभक्तियानुसिद्धासिनि सामर्थ्ये ... तसिलादिष्वाकृत्वसुचः
पंचम्यास्तसिलिति तसः प्रभृति संज्ञायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजि
ति प्रागेतस्मात् ये प्रत्ययाः विहिताः तेषु स्त्रियाः भाषितपुंस्कादनूङः पुंवद्भव
ति ... तस्मात् तयोस्सा ... तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्य
न सर्वलोभयत्रमयौ ... जातीयरौ कल्पदेशीयरौ रूपपपाशपौ थाल
... तसिलादिषु ... स्वपु ... कर्तव्यः यत्र भो
... कल्पो ... वचनस्य पुंवद्भा
वो ... भावः ... गुणवचनस्येति किं ... भावः कर्तीत्व
... पुंवद्भावो वक्तव्यः ... किं
इति किं ... कथं ... इयः ... कार्यः
इति कृते ... अपुंवद्भावो वक्तव्यः भवत्याः ... भावत्का
भवदीयाः ... नोचाति ... भाषितपुंस्काद
नूङः पुंवद्भवति ... पत्नी ... मानिनी
... मानिनी ... वक्तव्यः

ककारोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति पाचिकाभार्यः अत्र स्वपाचिकाभार्यः का
रिकाभार्यः मद्रिकाभार्यः वृजिकाभार्यः मद्रिकाकल्पा वृजिकाकल्पा माद्रिका
का यते वृजिकायते माद्रिकामानिनी वृजिकामानिनी विलेपिकायाः धर्म्यं वैलेपि
त्रि कं ककोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत् पाकाभार्यः अत्र स्वपाका
भार्यः एकाभार्यः सू ७ संज्ञापूरण्योश्च संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः न पुंवद्भवति
दत्ताभार्यः अत्र स्व दत्ताभार्यः गुप्ताभार्यः दत्तापाशा गुप्तापाशा दत्तायते दत्ता
मानिनी पूरण्याः खल्वपि पंचमीभार्यः दशमीभार्यः पंचमीभार्यः पंचमीपाशा
दशमीपाशा दशमीपाशा पंचमीयते दशमीयते पंचमीमानिनी दशमीमा
२५ निनी सू ८ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे नेति वर्त्तते वृद्धेर्निमित्तं
यस्मिन्स वृद्धिनिमित्तः तद्धितः स यदि रक्ते विकारे च न विहितः तदंतस्य स्त्री
जातीयस्य न पुंवद्भवति स्रौघ्नीमानिनी माथुरीमानिनी वृद्धिनिमित्तस्येति किं मध्य
माभार्यः तद्धितस्येति किं काण्डलावभार्यः वडवी हिपूर्व महः किं तावद्भार्यः रक्त
विकारे इति किं कषायेन रक्ता काषायी कषायी वृहतिका अस्य काषायवृहति
कः लोहस्य विकारः लौही लौहीईषा यस्य रथस्य लौहेषो रथः पादिभ्यः सू ९
स्वांगाच्चेतोमानिनीति स्वांगात्परो य ईकारः तदंतायाः स्त्रियाः न पुंवद्भवति अमा
निनि परतः दीर्घकेशीभार्यः श्लक्ष्णकेशीभार्यः दीर्घकेशीपाशा श्लक्ष्णकेशी
पाशा दीर्घकेशीयते श्लक्ष्णकेशीयते स्वांगादिति किं पटुभार्यः श्लक्ष्णकेशी
विद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशी अकेशीभार्यः अत्र स्व अकेशभार्यः ईत इति किम
नीति किं दीर्घकेशमानिनी सू १० जातेश्च स्त्रियाः न पुंवद्भवति अमानि
ठीभार्यः बह्वृचीभार्यः कठीपाशा बह्वृचीपाशा कठीयते बह्वृचीयते अमानिनि क
कठीभार्यः बह्वृचीभार्यः कठीपाशा बह्वृचीपाशा कठीयते बह्वृचीयते अमानिनी अमा

तिनी त्वेन कठमानिनी वृषलमानिनी अयं प्रतिषेधः। कोपसंख्यानिकस्य पुंव
द्भावस्थाने षष्ठे हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीय
देशीयेषु कर्मधारयसमासे जातीयदेशीयप्रत्ययोश्च प्रत्यये भाषितपुंस्का
दनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति प्रतिषेधापवादोयमारम्भः नकोपधाया इत्युक्तत्वात्त
त्रापि भवति। पाचकवृन्दारिका पाचकजातीया पाचकदेशीया संज्ञापूरण्यो
श्चेत्युक्तं तत्रापि भवति दत्तवृन्दारिका दत्तजातीया दत्तदेशीया पंचमवृ
न्दारिका पंचमजातीया पंचमदेशीया वृद्धिनिमित्तस्य चेति नस्यार्वाकि
स्रुघ्नके तत्रापि भवति स्रौघ्नजातीया स्रौघ्नदेशीया स्वाङ्गाच्चेतो मानिनि तु
के तत्रापि भवति श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका श्लक्ष्णमुखदेशीया जातेश्चेत्युक्तं तत्र
त्रापि भवति कठवृन्दारिका कठजातीया कठदेशीया भाषितपुंस्कादित्येव खट्वावृ
न्दारिका कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु वक्तव्यं कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डं
मृग्याः पदं मृगपदं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं काक्याः शावः काकशावः न चात्र पूर्व
पदस्य विवक्षितत्वात्स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थोपि जातिमात्रमेवेन विवक्षितः
पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिर्भवति विप्रतिषेधेन निवृत्तिः तत्प्रमाणी
स्मृतामादिषु पाद्भिस्तस्मात्पादस्तस्मात्पाद्याः पदिकाः पादिकाः
विंशत्यादिषु स्त्रीत्वेन न पदं शब्दो जातिवाचिनः तत्र नेदं तस्य
यस्य स्त्रियामन्तश्चेति लौकिकेनेदं वृन्दारिका चेति विग्रहे समासः
यतो नेन पुंवद्भावेन ऐश्वर्यादयः पुंवद्भावः क्रियते एवं वृन्दारिका ...
रिका पाचकवृन्दारिका जातिजवृन्दारिका घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतच
हतेषु ह्रस्वः घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु परतो ...
ष्टिकानुपसर्जनाद्ध्यनेकाचो ह्रस्वो भवति ब्राह्मणितरा
ब्राह्मणितमा ब्राह्मणिरूपा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणिब्रुवा ब्राह्मणि
गोत्रा ब्राह्मणिमता ब्राह्मणिहता घरूपकल्पाः प्रत्ययाः चेलडादीन्युत्तरपदानि

भ्रूवीति भ्रुवावचाप्युच्च वच्चादेर्न्नो गुणः [illegible]तियो न नो न भवति ह्री इति किं देवा
नयागुणान राजनेकाचादुतीति किं मद्याः घोषस्यान्यतरस्यामीति वदयति भा
भा षितपुंस्कादित्येव ग्रामकौनरा कुवलीनया ष्ठु नयाः घोषस्यान्यतरस्यामि
दि ति वदयति भाषितपुंस्कादित्येव ग्रामकौनरा कुवलीनया ष्ठु नयाः घोषस्यान्य
तरस्यामिति वदयति भाषितपुंस्कादित्येव ग्रामकौनरा कुवलीनया ष्ठु नयाः
घोषस्यान्यतरस्याम् नपुंसकस्य ह्रस्वादिषु परतः ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्यां वक्ष्ये
घोषः अङ्गीचयानेदीर्घान्त पदेकाच भ्रश्न वधू तया भ्रश्नवधू तया दीर्घवधूता
२५ (मा दीर्घवधूतया स्त्रीतमा स्त्रीतमा कृल्लयाः ज्योतिष्टोम [illegible] ह्रस्वो न नो नत्रीति
मा ष्ठु ज्योतिरश्च ज्योतिरादिकान्यपरस्यान्ते नस्या ब्रूगादिषु परतो न्यतरस्यां पुस्त्री
भवति श्रेयसि तन राज्ञी यमी तराज्ञी यमनया विदुषि तया विदुषीतयापि ह्रस्वोभवति
310 वत्रावोक्षय तव्या प्रकर्षयोगान्या कुर्स्त्री प्रत्यय स्यात विवाचिन ता लास्त्री त्व
आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये प्रत्य ४६
ये च परतो महत आकारो देशो भवति महादेवो महाब्राह्मणः महाबाहुः म
हाबलः महाजातीयः समानाधिकरणजातीययोः प्रत्यये च परतो ग्रामिति किं मह
तः पुत्रः महत्पुत्रः लक्षणप्रतिपदोक्तयो न भवतीति चेन्न बहुव्रीहावपि स्यात् महाबाहु
मिति तदर्थं समानाधिकरणग्रहणाकर्तव्ये अमहतो महान्तो भवतो भवतीति [illegible]
महतः श्रीर्महा [illegible] पात्रगोणान्यान्महत्त्ययस्त्रीन [illegible] वसौ महादात्यायासकर्मवादी
पुंवद्भावस्तस्मान्न पुंवद्भावस्व च नच असमानाधिकरणान्त्येव तान महत्या घासो महाघासः
महत्याः करः महाकरः महत्या विशिष्टः महाविशिष्टः अष्टनः कपाले हविषि अष्ट
संख्यान अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् हविषीति किं अष्टकपालं ब्रह्मणस्य गवि च युक्ते
गवि च युक्ते अष्टन उपसंख्यानम् अष्टागवेन शकटेन युक्ते इति किं अष्टगवं वोगति सम
तपरकरणानि [illegible] अष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः द्वि अष्टन इत्येतयोः संख्या
यो म कारश्चादेशो भवति [illegible] [illegible] [illegible] ह्व्यष्टा [illegible] द्वादश

मतिः द्वाविंशतिः अष्टादश अष्टाविंशतिः अष्टात्रिंशत् अष्टनवतिः किं पंचपंचा
संख्यायामिति किं द्वौ मासौ अष्टमासाः अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किं द्वित्राः
द्विदशाः द्व्यशीतिः प्राक्शतादित्येव द्विशतं द्विसहस्रं अष्टसहस्रं द्विस
हस्रं अष्टसहस्रं ६।४ त्रेस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयसादेशो भवति संख्यायामबहु
व्रीह्यशीत्योः त्रयोदश त्रयोविंशतिः त्र्यशीतिः प्राक्शतादित्येव त्रि
शतं त्रिसहस्रं ६।४ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्या
यां परतः अबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्वित्र्यष्टानामात्वं त्रयसादेशश्च विभा
षा भवति द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत्
त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् द्विपंचाशत् द्वापंचाशत् अष्टपंचाशत् अष्टा
पंचाशत् त्रयःपंचाशत् प्राक्शतादित्येव द्विशतं त्रिशतं ६।३।५० हृदय
स्य हृल्लेखयदण्लासेषु हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेखयदण्लासेषु
परतः हृदयं लिखतीति हृल्लेखः यत् हृदयस्य प्रियं हृद्यं अण् हृद
यस्येदं हार्दं लास हृदयस्य लासः हृल्लासः लेखग्रहणं ...
हृदयस्य लेखो हृदयलेखः ... एवं ... ६।३।५१ वा शोक
ष्यञ्रोगेषु ... हृदयस्य ... ६।३।५१ ...
गेषु परतः हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति हृच्छोकः हृदयशोकः ष्यञ्
सौहार्द्यं सौहृदय्यं ... हृदा ... सिद्धे ...
... रोगः हृद्रोगः हृदयरोगः ... नाम ...
... एव ... विकल्पो विधानं ... ६।३।५२ पादस्य पदाज्या
तिगोपहतेषु पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषु
परतः पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषु
ष्वपदेषु पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहत इत्येतेषु परतः

३११

देषु पादाभ्यामजतीति पदाजिः पादाभ्यामततीति पदातिः अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौ
णादिक इण्प्रत्ययः । तत्र अजेर्वीभावो न भवति निपातनात् निपातनात् पादाभ्यां
को गच्छतीति पादगः । पादेनोपहतः । पादोपहतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदा
ग्रि त्तः । तस्मात्स्थाने पदादेशे कृते उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते पदोपहतः । इतीक
तीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तो निपात्यते पदोपहतः । इतिक
५८ पदाः इत्यत्र तेषु कृत्स्वरेण समासस्वरे वान्तोदात्तत्वं भवति पदाजिः पदातिः
२ पद्यत्यतदर्थे । पादस्य पदित्ययमादेशो भवति । ५१ पद्यत्यतदर्थे
पाः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थे इति किं । पादार्थमुदकं पाद्यं । पदाव इकेचरता
कुपसर्वानं पादभाचारनिपदिकः । पद्यो द्विभाषु इति तद्नु यत्प्रत्ययः । हिमका
वयवयवेचा तस्य पादनुज्ञ्यस्यान्त हिमकाषिहतिषु पदादेशो भवति । पद्धि
मात्र पदादेशो न भवति हिमपद्धतिसेकाषिणः पद्यपक्षो बिसोयाति हविपद
ति । ऋचः शे । पादस्य पदित्ययमादेशो भवति ऋचः । पच्छो गायत्रीं
यत्रीसं शंसति पाद २ गायत्र्याः । शंसतीत्यर्थः । सोऽयं क्वचित्ताच्छीलिक्या मितिशः
ऋचाः ऋचः किं पादशः । कार्षापणादानि दानि ५७ वा घोषमिश्रशब्देषु शब्द
शब्दे घोषमिश्रशब्देषु वा पादस्य पदित्ययमादेशो भवति पद्घोषः पादघो
घोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः । निष्के चेति वक्तव्यं पन्नि
निष्कः । पादनिष्कः । ५८ उदकस्योदः संज्ञायां उदकस्य उदमित्ययमा
मादेशो भवति । उदमेघो नाम काश्चित् यस्यौदमेघिः पुत्रः । उदवाहो उदवाहस्य
दवाहिः पुत्रः । संज्ञायामिति किं । उदकगिरिः । संज्ञायामसंज्ञायामपि उत्तरपदस्य
चेष्यते । उदधिः । पेषंवासवाहनधिषु च पेषंवासवाहन धिषु उदकस्य
स्योदादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि उदवासः उदवाहनः उदधिः घटः

३११

उदकस्यावासः उदवासः । उदकस्यावाहनः उदवाहनः । उदकंधीः । यतेयास्मिन्निति उदधिः ।
५७ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । एकः असहायः । तुल्यजातीयेन
तत्संयोगहलादिना एकहलादिः तस्मिन्नुत्तरपदस्थे उदकहलादि सति
नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्याम् उदकस्योद इत्यय
मादेशो भवति उदकुम्भः उदककुम्भः । उदपात्रं उदकपात्रं । एकह
लादाविति किं उदकस्थाली पूरयितव्येति किं उदकपर्वतः । ५८ मन्थौदनसक्तु
बिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीव
धगाहेषूत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम्
उदकेन मन्थः उदकसक्तुः उदकविभक्ती उदभारः उदकभारः उदकभारः । उदक
स्य बिन्दुः उदबिन्दुः उदकबिन्दुः । उदकस्य वज्रः उदवज्रः । उदकं गाहते उदगाहः उ
दकगाहः । ५९ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । इगन्तस्याङ्यन्तस्य पूर्वपदस्योत्तरप
दे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेन ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मब
न्धुपुत्रः । इक इति किं खट्वापादः मालाहृतः । अङ्य इति किं गार्गीपुत्रः । गालवग्रह
णं पूजार्थम् अन्यतरस्यामिति निवृत्तं तेन व्यवस्थितविभाषा च स्यात्तेनेह न भव
ति कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः । इयङुवङ्भाविनाम
व्ययानां च न भवति श्रीकुलं भ्रूकुलं कारीभूतं वृषलीभूतं अभ्रूकुंसादीनाम
भवत्येव भ्रुकुंसः भ्रुकुटिः । अपर आह अभ्रूकुंसादीनां भ्रूकुंसादीनामकारो भ
वतीति वक्तव्यं भ्रकुंसः भ्रकुटिः । ६० एक तद्धिते च । एकशब्दस्य तद्धिते उत्तर
पदे ह्रस्वो भवति एकस्या आगतं एकरूप्यं एकमयं एकस्या भावः एकत्वं
एकत्वे उत्तरपदे एकस्याः क्षीरं एकक्षीरं एकदुग्धं लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम्

२४

३१२

कन्याद स्यपुयोजयति अचागृहमाणमत्राविकेष्यतेनपुत्रमजगृहमाणेने
ति ६१ ष्याचो तन्नाछंदसोयकृत ष्ठेन स्याबन्न स्याच सेन्नाछंदसोयकृत
ना कृत्स्वोभवति ष्ठेन स्यहेन्नाचां केवतिपुत्रः सोहिमाःपुत्रः नचभवति नादीका
धिरः नादीचीषः ष्ठेनस्य छंदसि कुमारिदाः प्रदविदाः नचभवति कालयुसी
चौरामासी जगमणन्तहोति ऊर्णामृदापृथिवी विश्वधाय सनचभवति ऊर्णा
सवै एकवृयोचयति ६२ खेन त्वाप्रत्ययेपरतोष्याचोवकुलकृत्स्वोभवति
सेन्नायाम सभावात् छंदस्येदोदाकुरम्याणि नदजायाअजत्व अजात्वंवाद
द्रौहिरावे मोहिणित्वां मोहिणीत्वंवा ६३ इष्टकेषीकामालानांचितनूलभारि
षु इष्टकापूषीकामालाइत्येतेषांचितनूलभारिन्नित्येतेषूत्तरपदेषु
येषा सज्ञाकृस्वोभवति इष्टकाचितं इषीकतूलं मालभारिं न इष्टकाचितेन
लभारिणीकन्या इष्टकादिभिःसिद्धजनस्यापि ग्रहणाभवति पक्वेष्टकाचितेन चिती
न मुंजेषीकनूलं उत्पलमालभारिणीकन्या ६४ खित्यनव्ययस्य खिदन्ते उत्तर
पदे नव्ययस्य कृत्स्वोभवति कालिमन्या हरिणिमन्या मुण्डकृत्वोनेबाधितेन अ
नाया कृत्स्वोन्नासनभवका गृहस्यात् अनव्ययस्योति किं दोषामन्यमहः
दिवामन्या रात्रिः अनव्ययस्य इत्येतेन देवप्रतिषेधवचनन्नापकमिव खिदन्ते
ग्रहणस्य ६५ अहर्दिषदजन्तस्यन्तु अहरादिषदिन्येन यो इजन्तानां कालि
मन्या हरिणिमन्या अहर्दिषदजन्तस्योति किं विद्वन्मन्याः अनव्ययस्येत्ये
व दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रिः अनन्तरकरणकनाजीतिकार्यप्रतिषेधा
र्थं अनतोकृत्स्वत्वेकृते मुम्भवति ६६ इत्वकाचोमयुत्रमयवह्रे इजन्तैका
च इविदन्तस्य चरपदे मुमागमो भवति अमूत्रमयवह्रे पितापि वैकचवनव

श्च समवति । अमितिदिदिति मावृत्तं ते गां मन्यः । स्त्रीमन्यः स्त्रियंमन्या । नरंमन्याः । श्रि
यंमन्यः । कुलंमन्यमनुपोस्य याति देवाप्तो दान्तपूर्वं सर्वत्रोगुणो यङ् वंशा देवाम भवति
इत्य इति किं त्वदमन्यः एकाचश्चेति किं लेखाभ्रमन्यः । अथोदयाद्ये भविनव्ये श्रिय
मान्यानं श्रीलता कुलंमन्या न रमुपचक्रम्य श्रिमन्या मिति भाष्ये च्याद्याश्रिभं जतेद
भाषाकारस्यादयं न मन्त्र विषये पदिष्य नाम्नां लिङ्गः श्रीभ्रुवोयुर्वान्ते कोलेन नतर्
ति यथा पृष्ठादयः । स्त्रियां नचारस्य मोने केसकादिना मोलुगं भवति ॥ ६७ वाचंयमपु
रंदरौ च । वाचंयमपुरंदरौ चेनौ निपात्येते । अमुचात्पुत्रां जीवाचं वाछतिवाचं
यमः आत्मे पुरं दमयन्तीति पुरंदरः । कृतं वाचंयमो व्रते पुः । सर्वेषां पुरन्दिसौ
इति स्वराः ॥ ६८ कारे सत्यागदस्य कारेऽदरपदे सत्यागदस्य मुम् भवति सत्यंकौ
कार । अगदंकारः । श्रोयस्येवाकार । सत्यंकारः । अगदंकारः । अगदंकारः । असितस्य
गदस्य कार इति वक्तव्यं । अस्तुंकारः । सत्यंकारः । अगदंकारः । भक्षस्य छंदसि का
रे मुम् वक्तव्यः । भक्षं करोतीति भक्षंकारः । छंदसीति किं भक्षकारः । धेनो भव्यायां मु
म् वक्तव्यः । धेनुंभव्या इति मित्रः । लोकस्य पृणे मुम् वक्तव्यः । लोकंपृणः । लिङ्गिलस्य
मुम् वक्तव्यः । तिमितिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किं गिलगिलः । गिलगिले च तिमिङ्गि
लो गिलगिलः । उष्णभद्रयोः । करणे मुम् वक्तव्यः । उष्णंकरणं भद्रंकरणं ॥ ६९ राजनोऽन्य
राजभोजमेनाम्नः कौ दुहितृ । पुत्रस्य वा हतजरुगराजा भोजमेनाम्नपत्ते भ्यः । उत्तरेस्य
दुहितृ च वदस्य वा पुत्रे परस्य पुत्रा भवति । तिवक्तव्यं । राजपुत्री । राजन्दु
हिता । उग्रपुत्री उग्रदुहिता । राजपुत्री राजदुहिता भोजपुत्री भोजदुहिता मेन
पुत्री मेनदुहिता को वेत्र चूडा । स्वादिषु पुत्रे नाकं पठन्ति नदीपुत्रीति भवति
अन्यत्रापि दृश्यते पर्वतराजपुत्री राजपुत्री ॥ ७० ॥ पनतिल्लस्यापारे न रूप

नतिलस्त्येतयोः पातनूद्ग्लामुपदेशप्रत्ययेपरतोमुमागमोभवति रात्रिंचरः
रात्रिचरः रात्रिंमटः रात्र्यटः शत्रादाविभाषेयवितिनिदिति त्यमुमभवति रात्रि
शि मन्यमदः १० नलोपोनञः नञोनकारस्य लोपोभवति उत्तरपदेपरतः अब्रा
ह्मणः अवृषलः अब्रह्मपः असोमपः नञोवक्तव्ये तिञ्ज्युपसंख्यानं कर्तव्यं अपचसि
त्वंजाल्म अकरोषित्वंजाल्म ७२ तस्मान्नुडचि तस्माल्लुप्तनकारान्नञोनुडा
गमोभवत्यजादावुत्तरपदेअनजः अनेश्वः अनृषम् तस्मादितिकिं नञ्एवतस्या
नुपूर्वाग्नेरिति मोदुस्थादचिड् मुणिनन्वमितिनमुदुप्राप्नोति अच्यीति किंअ
ज्ञानेन ७३ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्ष
१२० त्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या नभ्राट्नपान्नवेदाः नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्ष
त्रनक्रनाकइत्येतेषुनञ्प्रकृत्याभवति नविभ्राजतेनभ्राट् नभ्राजते नभ्रा
आजतेः क्विपन्तस्यनञ्समासः नपातीतिनपात्नपातिः शत्रन्तः नवेत्तीतिन
वेदाः वेत्तेः असुन्प्रत्ययान्तः नासत्याः सत्सुसाधवः सत्याः नसत्याःसाधवःइतिन
ञ्समासः नसत्याः असत्याः नअसत्याः नअसत्याः नासत्यानमुचिः मुचनीति
नमुचिः मुचेरौणादिकः किन्प्रत्ययः नकुलः नास्यकुलमस्तीतिनकुलः नख
नास्यनखमस्तीतिनखः नपुंसकनस्त्रीनपुमान्नपुंसकं स्त्रीपुंसयोः पुंसे
कभावोनिपातनात् नक्षत्रंनक्षतीति नक्षीयतइतिवानक्षत्रं क्षरतेः दिवोवा
कः नामिन्नोकमस्तीतिनाकः ७४ एकादिश्चैकस्यचादुक् एकादिश्चैकस्यचादु
गागमोभवति एकाद्दुक्स्यचादुगागमोभवति एकेननविंशतिः एकान्नविंशतिः
एकान्नत्रिंशन्नतनीयेति योगविभागात्समासः उनार्थेवाचोनञ्सोमया

वर्तते एकेनऊनाविंशतिरित्यर्थः पूर्वान्तोयमादुक् क्रियते पदान्तलक्षणो नुना
स्ति कोविकल्पेन यथा स्यादिति एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः ७५ नगोप्राणि
ष्वन्यतरस्यां नगप्रकृत्या णिष्वन्यतरस्यां प्रकृत्या भवति नगाः वृक्षाः अगाः वृक्षाः
नगाः पर्वताः अगाः पर्वताः नगच्छन्तीति नगाः गमेर्डप्रत्ययः अप्राणिष्विति किं अ
गः वृषलः शीतेन ७६ सहस्य सः संज्ञायां सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति
संज्ञायां विषये साश्वत्थं सपलाशं सत्रिंशं संज्ञायामिति किं सहयुध्वा सहकृत्वा
सोदेशोऽ उदात्तो निपात्यन्ते उदात्तानुदात्तवतो हि सर्वस्यादेशः स्वरितः स्यात्
स्यात्तु सन्निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र न तत्रोपयुज्यते अन्यत्र समा
सान्तोदात्तत्वेन ननु बाध्यते एव सोऽपि सपशुबंधमिति ७७ ग्रंथान्ताधिके च ग्रंथान्ता
धिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति सकलं ज्योतिषमधी
ते समुहूर्तं ससंग्रहं व्याकरणमधीते कलान्तं मुहूर्तान्तं संग्रहान्तमित्यर्थः नवद
ने व्ययीभावः समासः तत्राव्ययीभावे चाकालेत्वव्ययीभावे कालवाचिन्युत्तर
रपदे समाविनष्टादौ तीत्ययमादेशः अधिके सद्रोणा खारी समाषः कार्षापणः स
पणः सकाकिणीको माषः ७८ द्वितीये चानुपाख्ये द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स
द्वितीयः उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते इति उपाख्यः न उपाख्योऽनुपाख्यः उपाख्यादन्यो
चीकार्या समाहितिका प्रत्ययः अग्न्योदयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभि
रनुमीयमानानुपाख्या भवति ७९ अव्ययीभावे चाकाले अकालवाचिन्युत्तरप
दे अव्ययीभावे च समासे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति सचक्रं धेहि सधुरं प्राज
य काल इति किं सहपूर्वाह्णं सहापराह्णं ८० वोपसर्जनस्य उपसर्जनस्य सविधः
नोऽस्य उपसर्जनस्य सहस्य वैव वा सह सपुत्रः सहसपुत्रो नौ व कुट्रीकियर्द्धे

३१८

तेन्द वयवस्य सहचान्द्रस्य सञ्ज्ञायं सादेशो भवति सपुत्रः सहपुत्रः सच्छा
त्रः सच्छात्रः सहच्छात्रः उपसर्जनस्येति किं सहयुध्वा सहकृत्वा इह सहकृ
त्वप्रियः। प्रियसहकृत्वा चेति च बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तस्य सहकृत्वादेशो भव
ति सभावोत भवति ८१ प्रकान्ता। ग्रन्थगो वा न सकलेषु प्रकान्तो सहकृत्वादेनभ
वति सभावोन भवति ८१ प्रकान्तो। ग्रन्थगो वा नु सकलेषु प्रकान्तो सहकृत्वादे
भवन्तो। ग्रि। विविषये ऽग्रगो वा नु सकलेषु सह लिङ्गे यदन्ताय सकृत्पुत्राय सह
छात्राय सकलमात्राय अग्रगो वा नु सकलेति। इति किं सद्भिर्भवन्ते सम्बन्धे सकलावो
सवत्साय सहवत्साय सकलपुत्राय चोपसर्जनस्येति पदे भवतोव सभाव
इति ८१ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु समुत्तिवर्तते समानस्य सहस्य
सादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्धन् प्रभृति उदर्क इत्येतानुत्तरपदानि वर्जयि
त्वा अनुमानि सगर्भ्यः अनुसख्यः सयूथ्यः योनिरन्तु यः समानो गर्भः सगर्भ तत्र
भवः सगर्भ्यः सगर्भः सयूथ्यः सनुताः प्रियदितियतस्त्वाय ग्रसमुद्रप्रभृत्युदर्केष्विति
किं समानमूर्धा समानप्रभृतयः समानोदर्काः सहनानस्येति योगविभागः शेषोदि
शब्दे क्रियते न तेन च सहपदः स्यादर्यसोजनीयः इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ८२ ज्यो
तिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ज्योतिर्जन
पदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धु इत्येतेषूत्तरपदेषु स
मानस्य सहस्य सादेशो भवति सज्योतिः सजनपदः सरात्रिः सनाभिः सनामा सगो
त्रः सरूपः सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सबन्धुः ८४ चरणे ब्रह्मचारिणि चर
णे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सहस्य सादेशो भवति सब्रह्म
चारी स ब्रह्मचारी ब्रह्मवेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्मतच्चरतीति

ति ब्रह्मचारी समानब्रह्मस्येव ब्रह्मणः समानस्यादिस्यय सदेशो भवति समाने
ब्रह्मणि ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीति ८७ तीर्थे ये तीर्थशब्दे उत्तरपदे यप्रत्यये
परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति सोदर्यः समानोदर्यः समानोद
र्यायि इति तोचोदन्ने इतियदेव ८८ दृग्दृशवतुषु दृक् दृश वतु इत्येतेषु पर
तः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति सदृक् सदृशः त्यदादिषु दृशोनालो
चने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्च किनौ प्रत्ययौ क्रिये
ते चेति वक्तव्यं सदृक्षः दृक्षेः क्सप्रत्ययो भवतीति तत्रैव वक्तव्यं वतुप्र
त्ययस्तु सत्यर्थे ८९ इदंकिमोरीश्की इदंकिम् इत्येतयोः ईश् की इत्येतौ यथासं
ख्यमादेशौ भवतः दृग्दृशवतुषु परतः ईदृक् ईदृशः इयान् कीदृक् कीदृ
शः कियान् किमिदंभ्यां वो घश्चेति वतुप् इदं चेति वक्तव्यं ईदृक्षः कीदृक्षः ९० आ
सर्वनाम्नः सर्वनाम्नः सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु तादृक्
तादृशः यादृक् यादृशः दृक्षे चेति वक्तव्यं तादृक्षः यादृक्षः ९१ विष्वग्देवयोश्च
टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये विष्वग् देव इत्येतयोः चकारात् सर्वनाम्नश्च टेरद्रि इत्य
यमादेशो भवति अंचतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे विष्वगंचतीति विष्वद्र्यङ् देवद्र्य
ङ् सर्वनाम्नः तद्र्यङ् यद्र्यङ् अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं
तेन यणादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति
विष्वग्देवयोश्चेति किं अश्वाची अचत्वादिति किं विष्वग्युक् विष्वगंचनं अप्र
त्यय इति किं विष्वगंचनमत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थं तेनायमश्वकं मय्य
श्वाद्र्यत्रात्र नः कृकमिकं सेति सातां भवति छंदसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यं

३८४

विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न भवति कद्रीचीत्यत्र भवत्येव क्वचिदन्यत्रापि भवति
विश्वद्र्यङ् ९२ समः समि: सम इत्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अंचता
का वप्रत्ययान्त उत्तरपदे सम्यंचौ सम्यंचः ९३ तिरसः तिर्यलोपे तिरस् इत्येतस्य
टि तिरि इत्ययमादेशो भवति अंचतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे अलोपे यदा न
कारस्य लोपो न भवति तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः अलोप इति किं तिरश्चः तिरश्चा
तिरश्चे अचः इति यकारलोपः ९४ सहस्य सध्रिः सह इत्येतस्य सध्रि इत्यय
मादेशो भवति अंचतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे सध्र्यङ् सध्र्यञ्चः सध्रीचा ९५ सध
मादस्थयोश्छन्दसि छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः परतः सहस्य
सध इत्ययमादेशो भवति सधमादो द्युम्निनीरूवं सधस्थं ९६ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप
ईत् द्वि अन्तर इत्येताभ्यामुपसर्गेभ्यश्चोत्तरस्य अप इत्येतस्य ईकार
आदेशो भवति द्वीपं अन्तरीपं उपसर्गात् नीपं वीपं समीपं समापईत्वमुपति
क्रियायोगाभावादुपसर्गग्रहणमाक्षेपलक्षणार्थं ९७ ऊदनोर्देशे अनोरुत्तरपु
दस्य अप ऊकार आदेशो भवति देशाभिधाने अनूपो देशः देश इति किं अनीप
दीचौ श्रामणमवचरतं अनूपः अनूपः इति ९८ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्या
न्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु अषष्ठीस्थस्य अतृ
तीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिष आशा आस्था आस्थित उत्सु
कः ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः अन्या आशीः अन्यदाशीः अन्या आशा
अन्यदाशा अन्या आस्था अन्यदास्था अन्य आस्थितः अन्यदास्थितः अन्य उत्सु
कः अन्यदुत्सुकः अन्या ऊतिः अन्यदूतिः अन्यकारकः अन्यत्कारकः अन्यरा
गः अन्यद्रागः छप्रत्यये तु अस्मिन्नु भवम् अन्यदीयः गहादिपाठान्ना? कोऽद्य

ष्ठ्यः अषष्ठ्या तृतीयान्तस्येति किं अन्यस्य आरूढी: अन्यारूढी: अन्येनास्थितः अ
न्यास्थितः दुगागमोऽधिकृतोऽनेन वक्ष्यमाः कारकछयोः षष्ठीतृतीययोरपि
आरूढ्यादिषु सत्स्व अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः अन्यस्येदमन्यदीयं अ
स्य छेदेन च्छिन्नं ९८ अर्थे विभाषा अर्थे उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो
भवति अन्यदर्थः अन्यार्थः ९९ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि कुशब्दस्य कदित्ययमा
देशो भवति तत्पुरुषे समासे अजादावुत्तरपदे कदन्नं: कदश्वः: कदुष्ट्रः: कदन्ने
तत्पुरुष इति किं कुष्ट्रो राजा अचीति किं कुब्राह्मणः: कुपुरुषः: कत्त्रौ चेत्या
नुपसंख्यानं कर्त्तव्यं कुत्सितास्त्रयः: कत्त्रयः: १०० रथवदयोश्च रथवदयोरुत्तरपदयो
योश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति कद्रथः: कद्वदः: १ तृणे च जा
तौ तृणशब्दे चोत्तरपदे जात्यामभिधेयायां कोः कदादेशो भवति कत्तृणा नाम
जातिः जाताविति किं कुत्सितानि तृणानि २ ईषदर्थे च ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः
कादित्ययमादेशो भवति कामधुरं कालवणं कोस्तु अजादावपि परत्वात्कादे
श एव भवति ३ विभाषा पुरुषे पुरुषशब्दे उत्तरपदे विभाषा: कोः कादित्ययमा
देशो भवति कापुरुषः: कुपुरुषः: अप्राप्तविभाषेयं ईषदर्थे तु विप्रतिषेधेन नि
त्यं कादेशो भवति ईषत्पुरुषः: कापुरुषः: ४ कवं चोष्णे उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः
कवं चकारात्कादेशो भवति काच विभाषा कवोष्णं कोष्णं कदुष्णं ५ पथि च छंद
सि पथिशब्द उत्तरपदे छंदसि विषये कोः कवं कादेशो नाचादेशो भवतः वि
भाषा कवपथः: कापथः: कुपथः: ६ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं पृषोदरादीनि शब्द
रूपाणि पृषोदरप्रकाराणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहितानि लोके
दृष्टानि तेच तानि यथोपदिष्टं साधूनि भवंति यानि यान्युपदिष्टानि शिष्टैः ह तानि

३१६

अपुङ्कानि जातानि जातानि नश्येवानुगतं न भाति पृषदुदरं यस्य सः पृषोदरः पृषदुदारं पृषो
द्वारं अत्र तकारलोपो भवति वारिवाहको बलाहकः पूर्वपदस्य च बत्वं उत्तरपदादे
क श्च लत्वं जीवनस्य मूतो जीमूतः वनशब्दस्य लोपः शवानां शय
पि नं श्मशानं शवशब्दस्य श्मादेशः ऊर्ध्वं खमस्यास्तीति ऊर्ध्वं खमस्य उलूखलं
ऊर्ध्वशब्दस्य ऊलूभावः खशब्दस्य लकारादेशो भवतः पिशिताशः पिशाचः पिशितशब्दस्य
अशशब्दस्य च यथायोगं पिशाचादेशौ लोपादेशौ भवतः ब्रुवन्तो यस्यां सीदन्ति
नृनृ ति बृसी सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः ब्रुवच्छब्दस्य चोत्तरपदस्य बृसादेशो भवति
मह्यां रौतीति मयूरः रौतेरचि टिलोपः महीशब्दस्य मभावः एवमन्योपि यथा
यथमहित्य कथितप्रभृति यथायोगमनुगन्तव्यः दिक्शब्दस्योत्तरस्यती
रशब्दस्य वा तारादेशो भवति दक्षिणतीरं दक्षिणतारं उत्तरतीरं उत्तर
तारं वाचो वादे डत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्येञि प्रत्यये भवति वाचं वदतीति वा
ग्वादः तस्यापत्यं वाड्वलिः षषः उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं भवति
षड् दन्ता अस्य षोडन् षड् दश च षोडश षड्धा षोढा बहुवचनमुत्तरपदादेश्च ष्टु
त्वं षोडन् षोडश षोढा बहुवचननिर्देशो नानाविधार्थः वाचि नो धातुशब्दस्य च
ति पदस्य [illegible] माभून्नु [illegible] पवर्ति [illegible] दुरो दाशनाशदभध्येषु उत्वं
वक्तव्यं उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं दूडाशः दूणाशः दूडभः दूढ्यः स्वरो रोहतौ
छन्दस्युत्वं स्वरोहति पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः [illegible]
वपदस्य धायुते [illegible] यथायोगं छन्दसि कथप्रत्ययः [illegible]
जायेत्यादि पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः पीवोपवसनानां [illegible]
ये यज्ञे [illegible] विक्रमस्य [illegible] इति [illegible]
तिहन्ता [illegible] संख्यावाचिभ्यः [illegible] दुःस्पर्शो [illegible]

पूर्वस्मादन्त्यावयवस्य स्थाने हलि त्रिं यमादेशो भवत्यत्यान्तरस्थं डोजपतः। कृयो
रन्धोम एव वाङ्कि धातुनि धे अपगाज्ञमरुः व्यकुः व्यक्तिः धे सायमकुः सा
याङ्कि सायाङ्के एकदेशसमासः पूर्वादिभ्यो न स्मात्विभवतीत्येनदेव साय
पूर्वस्मादन्त्यगृहणं ज्ञापकं तेन मध्यमकोम ध्योन्दस्यापि विधि भवति सो
विनाय पूर्वस्मातिकिं पूर्वात् परात् ६ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ढकार रेफे
यो लोपो यस्मिन् स ढ्रलोपः तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति लीढम् मीढ उपगु
ढ मूढ ढलोपनी अग्नी रथः इन्दू रथः पुनारक्तं वासः प्रातान्य
कथः पूर्वग्रहणमनुवर्तमाने पदे चि पूर्वमात्र स्यादीर्घो ह्यणइति किं आवृढ आवृढ
आत् ७ सहिवहोरोदवर्णस्य सहिवहित तयोरवर्णस्य ओकारस्यादेशो
भवति ढ्रलोपे सोढा सोढुं सोढव्य वोढा वोढुं वोढव्य अवर्णस्येति किं ऊढः ऊढ
वानू अवर्णग्रहणं किं कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् उदवोढाम् उदवोढा उदवोढं
नादपि पूरस्तात् परत्र इति आकारस्य अनपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् उदवोढ
उत्तानि निगमे साढो साढा इति निगमे तिपा त्येते साढे रूप तीन स्यातूह
नुस: ढ्रलोपानायत्वाभावः पत्तेच हो दुमा वा साढाइति न वि
निगम इति किं सोढा सोढे तिभावायां १२ संहितायां संहितायमि न्यापि कारापे
दिनरू मतु क्रमितामस्तोहितायामिति किं विपादित्वा १३ कर्णो लक्षणस्या
विष्टाष्टपंच माणिभिन्नाछिन्नच्छिद्रस्रुव स्वस्तिकस्य कर्णे ग्रावदन्तो रूपदे लक्षणवा
चिनो दीर्घो भवति संहितायां विष्टायेविष्टाष्टपंचतुमणिभिन्नाछिन्नान्द्रलु
वस्वस्तिकवर्ज्यमेतान्यपित्वा दे गकर्णः त्रिगुणाकर्णः अंगुलाकर्णः यन्नाथ
नोऽन्यामिविशेषसंबंध ज्ञापनार्थं दात्राकाग्रादिक्रियन्ते नदिहलक्षणा गन्ने नदी
एसेतिकिं नाम कर्णः अविष्टाकर्णः विविष्टाकर्णः अष्टकर्णः पंचकर्णः

३१८

मणिकर्णः भिन्नकर्णः छिद्रकर्णः १७ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ
नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनि इत्येतेषु क्विप्प्रत्ययान्तेषु उत्तरपदेषु पू
का र्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये नहि उपानत् परीणत् वृति नीवृत् उ
प्रि पावृत् वृषि प्रावृट् उपावृट् व्यधि मर्माविध् हृदयाविध् रुचि नीरुक् अभी
रुक् सहि ऋतीषाट् तनि परीतत् गमः क्वाविति गमादीनामपीष्यते अन
का नुनासिकलोपः क्वाविति किं परिणहनं १८ वनगिर्योः संज्ञायां
कोटरकिंशुलकादीनां वनगिरि इत्येतयोः उत्तरपदयोः यथासंख्यं कोट
३४७ रादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये वने कोटरादीनां को
टरावणं मिश्रकावणं सिध्रकावणं गिरौ किंशुलकादीनां कि
३.८ शुलकागिरिः अञ्जनागिरिः कोटरः मिश्रकः सिध्रकः पुरगः शारिकः कोट
३.१ रादि किंशुलकः शाल्वकः अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट किंशुलकादि कोट
रा किंशुलकः शाल्वकः अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट। किंशुलकादि कोटरादि
आसि वच्चवर्नंति कृत्स्नमिति १९ वले वले परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति आसुती
वलः दन्तावलः रजः कृष्यासुतिपर्षदो वलजिति वलच् प्रत्ययो गृह्यते नेह
नुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव उत्साहवलः भ्रातृवलः पितृवलः २० मतौ बह्व
चोऽनजिरादीनां मतौ परतो बह्वचः अजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञा
यां विषये उदुम्बरावती मशकावती पुष्करावती वीरणावती संज्ञायामि
त्येव तत्त्वे नपां मनुबिति मनुप्रत्ययः बह्वच इति किं व्रीहिमती
अजिरादीनामिति किं अजिरवती खदिरवती पुलिनवती हंसकारण्ड
वती चक्रवाकवती संज्ञायामित्येव वलयवती २१ शरादीनां च शरादीना
च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये शरावती वंशावती शरवंशधूम
अहिकपिमणिमुनिशुचिहनु ... नेवेच येकादी नेपि नपावेन

विति मन्त्र. १९ इको वहेऽपीलोः इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहे उत्तरपदे
दीर्घो भवति ऋषीवहं मुनीवहं इक इति किं पिण्डवहं अपीलोरिति किं पीलु
वहं अपील्वादीनामिति वक्तव्यो इह मा भूत् दारुवहं २० उपसर्गस्य घञ्यम
नुष्ये बहुलं उपसर्गस्य घञन्ते उत्तरपदे मनुष्योऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति नी
क्लेदः वामार्गः अपामार्गः न च भवति प्रक्षेपः प्रहारः प्रसारः कारस्कादयो
कृत्रिमे प्राकारः प्रसादः वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति प्रतिवेशः प्रातिबोधः
प्रतीबोधः अमनुष्य इति किं निषादो मनुष्यः २१ इकः काशे इगन्तस्योपसर्ग
स्य काश उत्तरपदे दीर्घो भवति निकाशः नीकाशः अनूकाशः पचो यच्चप्रत्य
यान्तो यंकाशस्तस्य अमनुष्य इति पूर्वे सौ वर्तते द्वितीयमाध्ये सेतत् इक एव
काशे नान्यस्येति इक इति किं प्रकाशः २२ दस्ति दा इत्येतस्य यस्तकारो देशस्त
स्मिन्परतः इगन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति नीत्तं वीत्तं उपसर्गात्त इत्येतस्य
घवित्तकारः क्रियते तेषां इति दकारः वर्तते अयाभि द्रव्यमिति तकारादि दिभ
नति वितीर्णं नीहितं किं सुदत्तं इक इत्येव प्रत्तं अवत्तं २३ अष्टनः संज्ञायां अष्ट
न इत्येतस्य उत्तरपदे संज्ञायां विषये दीर्घो भवति अष्टावक्रः अष्टाबन्धुरः अष्टा
पदं संज्ञायामिति किं अष्टपुत्रः अष्टपुत्रः अष्टभार्यः २४ छन्दसि च छन्दसि विषये अष्ट
न उत्तरपदे दीर्घो भवति आग्नेयं अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् अष्टापदि
रण्यं दक्षिणा अष्टापदी देवता सुमती अष्टापादीयस्यां इति न क्वचिदपि
लोकेऽपि कृते पादो न तत्र स्यादिति दीर्घो गविषयुक्तो भाषायां मध्येषु दीर्घो भ
वतीति वक्तव्यं अष्टागवं शकटं २५ चितेः कपि चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भ
वति एकचितीकः द्विचितीकः त्रिचितीकः २६ विश्वस्य वसुराटोः विश्वशब्दस्य
वसुराट इत्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घो भवति विश्वावसुः विश्वाराट् राडिति इकारान्तनिर्देशो
पदस्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् विश्वराजौ विश्वराजः २७ नरे

उत्तरपदे संज्ञायां चेति बंधे विषये विश्वस्य दीर्घो भवति विश्वानरो नाम यस्य देवता
नरः पुत्रः संज्ञायामिति किं विश्वे नराय स्य स विश्वानरः २८ मित्रे चर्षौ मि
त्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति विश्वामित्र ऋषिः ऋ
षाविति किं विश्वामित्रो माणवकः २९ मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य म
तौ मंत्रविषये सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्य इत्येतेषां मतौ परतो दीर्घो भ
वति सोमावती अश्वावती इन्द्रियावान् [illegible] अदितिः स्या देवी विश्वदेव्याव
ती ३० ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां मंत्र इति वर्तते ओषधि शब्दस्य विभक्ता
वप्रथमायां परतो दीर्घो भवति मंत्रविषये ओषधीभिरपीतवत् नमः पृथिव्यै
नम ओषधीभ्यः विभक्ताविति किं ओषधिपते अप्रथमायामिति किं स्थिरे यस त्वो
षधिः ३१ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ऋचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कुत्र
उरुष्य इत्येतेषां दीर्घो भवति तु सा नु ग्मा नू नइंद्र वृत्रहन् नू [illegible] नूम [illegible]
[illegible] मक्षू गोमंतमीमहे तङ् भरता जातवेदसे [illegible] तिया [illegible]
[illegible] भवति [illegible] [illegible] कृणुमना [illegible]
[illegible] मिथुना [illegible] ३२ [illegible]
[illegible] मंत्रविषये दीर्घो भवति अभीषुणः सखीनाम् [illegible]
[illegible] नक्षत्रम् [illegible]
[illegible] मंत्रविषये दीर्घो भवति [illegible]
[illegible] ३३ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ३४ [illegible] ऋचि [illegible] विषये दी [illegible]
[illegible] भवति [illegible] [illegible] ३५ [illegible]
[illegible] [illegible] केना [illegible]
[illegible] पदे [illegible]

॥ एकापदं यत्र नाविभक्तिं न दीर्घत्वं प्रयोगे च दृश्यते तदनेन कर्त्तव्यं पूरणप्रत्ययान्त
कः ॥ ९५ ॥ चौ चु गती ॥ अंचतिर्लुप्तनकारो गृह्यते तेन किं न्यङ्को दीर्घो भवति दध्य
चः दधीचा दधीचे मधुचः मधूचा मधूचे शोभनमञ्चो पिपठ्यो देवद्र्यङ् दीर्घो विधा
नसामर्थ्यान्नकारवर्जिते ॥ ९७ ॥ सम्प्रसारणस्य उत्तरस्य उत्तरपदे इति वर्तते संप्र
सारणान्तस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदे दीर्घो भवति कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगं
धीपतिः कौमुदगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धीपतिः ककोकसच्छो गालवस्येत्यत्र न
भवति व्यवस्थितविभाषित्वात् एव वा दीर्घो विकल्पभावपदे यथासंख्येन
विदीर्घोऽपि तदन्तरूपमन्त्वात् न दृश्यते वा तने पुनः प्रसंगाभिज्ञानं च भवति तत्र
संज्ञकः नो विप्रतिषेधे वा चितं न भवति ॥ ९८ ॥ इति श्रीवामनकाशिकायां वृत्तौ षष्ठ
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ चु ॥ अंगस्य ॥ अंगस्येत्ययमधिकारः आसप्तमाध्यायपरि
समाप्तेः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अंगस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् वक्ष्यति हलः
स्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवति हूतः जीनः संवीतः अंगस्येति किं निरुतम्
हन्ते नामि दीर्घो अग्नीनां वायूनां अंगस्येति किं क्रिमिणां पामनां चर्मणां
तौ भिस एस् वृक्षैः प्लक्षैः अंगस्येति किं ब्राह्मणेभिः स्म ओदनेभिः स्मः अंगाधिका
रेऽन्यार्थः कुतो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमधिकारः पारिभा
षिकाङ्गसंज्ञाया अंगस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विज्ञेयं सर्वत्र नृशंसः
कार्यानिमित्तकार्यमात्रमुच्चारितस्य विभक्तयर्थमपि क्रियते तद्यथा
विभाषितमात्रे तस्मात् कार्यं नादंते विशेषणं भवति इह समाधानं भवति ॥ हलः ॥
वयवादैकदेशविकृतस्य संप्रसारणान्तस्य अंगस्य दीर्घो भवति हूतः जीनः अंगा
तः हल इति किं उतः उत्वत् उक्ता अंगावयवादिति किं निरुतं दुरुतं तदन्त
ग्रहणमावश्यकं विजिगीषोमन्त्रेण लिंगीयततरीत्यनिष्पन्नता विधीयते भाव
वृत्तौ बहुवचनमागमनन्तं निबन्धन चाङ्कप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ नामि ॥ नामि
[illegible] रूपस्य [illegible] नाम्यन्तस्य दीर्घो भवति अग्नीनां

धूनां कर्तॄणां स्वसॄणामित्यत्र नद्यन्तनिवृत्त्यर्थं आम नुट् कर्तॄणामित्यतार्थं कृते च नुटि
का दीर्घत्वं प्राप्नुयात् अन्यथा हि नु इत्येवं स्यात् नामि दीर्घः स्यात् नामि चेत् स्यात् कृते
कि दीर्घत्वे प्राप्नुवेन्नुवचनाद्यत्र नन्ता हि नोपधायाश्च चर्मणां चतुर्णां स्वसॄणां
सॄ नि स्वसॄ च नि स्वसॄ च नन्तसु इत्येतयोर्नामि परतो दीर्घो भवति तिसॄणां चतसॄणां
इत्यत्र नामि दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकं ... नन्तस्य तस्मात् न कृतं
तिषेधान्तु उगमो भवतीति ४ छन्दस्युभयथा छन्दसि विषये तिसॄ चतसॄ इत्येत
२५ योर्नामि परतः उभयथा भवति दीर्घश्चादीर्घश्च तिसॄणां मध्यं दिने तिसृणां
मध्यं दिने चतसॄणां मध्यं दिने ५ नृ च नृ इत्येतस्य च नामि प
रत उभयथा भवति दीर्घश्चादीर्घश्च नृणां नृणां त्वं नृणां नृपते त्वे केचित्तु छ
न्दसीति नानुवर्तयन्ति तेन भाषायामप्ययं विकल्पो भवति नृणां नृणां नोपधा 319
याः नकारान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति पञ्चानां सप्तानां नवानां
दशानां नद्व इति किं चर्मणां नामीत्येव चर्मणा ७ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ
उपधाया इत्यनुवर्तते सर्वनामस्थाने च परतो असंबुद्धौ उपधाया दीर्घो भवति
राजा राजानौ राजानः राजानं राजानौ सामानि तिष्ठन्ति सामानि पश्य सर्वनाम
स्थान इति किं राजनि सामनि असंबुद्धाविति किं हे राजन् हे तक्षन् ८ वा षपूर्वस्य
निगमे षपूर्वस्योपधाया निगमे विषये सर्वनामस्थाने परतो असंबुद्धौ
वा दीर्घो भवति स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् स तक्षाणं ऋभुक्षाणमिन्द्रं निगम
इति किं न तक्षाणो न तक्षणः ९ सान्तमहतः संयोगस्य सर्वनामस्थाने चासंबु
द्धौ इति वर्तते सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारो महतश्च तस्योपधाया
दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने असंबुद्धौ परतः श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयांसः यशां
सि पयांसि एवं यशांसि तिष्ठन्ति महतः खल्वपि महान् महान्तौ महान्तः श्रेयं
महान्तं महान्तौ असंबुद्धावित्येव हे श्रेयन् हे महन् १० अप्तृन्तृच स्वसृ नप्तृ

319

धृत्वा वृत्रहन्तो न पो न पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति निवर्तते अप्तृ-
न्तोन स्वनप्तृ नेत स्तान्नृजत् स्वसृ स्तनप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ इत्येते-
षां च गोणानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने संबुद्धौ वर्जं, अप्तृन्नाप
लिखसुति वक्ष्यादीन्निपात्यानीति केचिदित्युक्ति तत्र समासेप्यनुविधिरिति तृन्मितिस
मासान्तोन क्रियते इति नस्य पितृ भ्रातृ क्रोष्ट्रादीर्घत्व निषेधाते नप्तृकर्तारौ, कर्तारः
कर्तारौ सोजन्तापवादात् न्यबुकर्तारौ कर्तारः, ईदृकर्तारौ कर्तारः, कटस्य कर्तारौ
भास्यकर्तारौ, स्वसा स्वसारौ स्वसारः, नप्ता नप्तारौ नप्तारः, नेष्टा नेष्टारौ नेष्टा-
रः, त्वष्टा त्वष्टारौ त्वष्टारः, क्षत्ता क्षत्तारौ क्षत्तारः, होता होतारौ होतारः, पोता पो-
तारौ पोतारः, प्रशास्ता प्रशास्तारौ प्रशास्तारः, नेष्ट्रादीनां ग्रहणं व्युत्पत्ति
पक्षे नियमार्थं एवमुत्तानाम न्यप्रसंज्ञा शब्दानां कृतादीर्घो मा भूदिति पितरौ
पितरः, मातरौ मातरः, असंबुद्धावित्येव हे कर्तः, हे स्वसः ।१। इन्हन्पूषार्यम्-
णां शौ इन्हन्पूषन्नर्यमन्नित्येतेषां शौ परत एवोपधाया दीर्घो भवति, ब-
हुदण्डीनि बहुच्छत्रीणि बहुवृत्रहाणि बहुपूषाणि बहुर्यमाणि, नपुंसकस्य
झलचः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव, दण्डिनौ छत्रिणौ
वाति नान्यत्रेति दण्डिनौ छत्रिणौ वृत्रहणौ पूषणौ अर्यमणौ, दीर्घविधिरयं
इन्हन्पूषन्नर्यम्णां चेति नियमस्य मुचीतिस्तु विधानुक्तो नियमः पुनरेवं विदधा-
ति इन्हन्नादीनां दीर्घो विधिरुपधानियमात्ततो हन्ति पिदीर्घो विधेयोचनयोः स्व ।२
सौ च इन्हन्नादीनां नवकान्तो नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे यस्य सिद्धौ नियमः
सौ इति ईदृन्तः चेति नियमस्य तु इन्हन्नुनाग्नाकाराकीकस्य विधिपूर्व
लोः किमिति यस्यैव एवं न दाति नियमेन बाधते वृत्रहणि पूषणि अर्यमणि नीति क-
पोयो न विभागः क्रियते इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने इति कानिवृ

३२०

निमेतत् । तेन इन इत्यनुपूर्वार्थमणुमुपधायाः । नामेवेवर्ही दीर्घो नान्यत्रेति सर्वत्र स्येवा
ख्यातव्याणमपि नियमेन निवृत्तिः क्रियते यत्त्वेन तु षष्ठान्त त्वङ्गम् । समव तत्रैव
वृत्रहायते । नन्दायते । अथ । नुवर्त्तमाने ऽपि सर्वनामस्थानग्रहणं सामर्थ्या
द्युत्तरविषये विधेर्नियमः । शिगिद्धि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य न च तत्स्थानं तत्र स
र्वनामस्थाने महतीति अविशेषेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्य स्येन तन्नाश्री
यते । तेन पुंस्येव विधीयते । नम वाति सर्वनामस्थानसञ्ज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य
व्याप्ताद्वैहालीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्यापि ॥ ७ ॥ सोऽसोच परन्तः । ह
नुहन्पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुपधादीर्घो भवति । दण्डी वृत्रहा पूषा अर्यमा
असम्बुद्धाविन्त्येव हे दण्डिन् हे वृत्रहन् हे पूषन् हे अर्यमन् ॥ ९ ॥ अन्वसन्तस्य चा
धातोः । सावसम्बुद्धाविति वर्त्तते । अन्तस्य सन्तस्य च संयोगस्य उपधा
उपधायाः सावसम्बुद्धौ दीर्घो भवति भवन्भवान् । मन्तव्य । नेनत्वान् मतुप् गोमा
न् यवमान् अत्र कृते दीर्घे त्वेनुमागमः कर्त्तव्यः । यदि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम्
दीर्घे स्यान्नि सिद्ध मजुपधाविहन्ये नुमुसं न स्यात् सवर्ण्यः । सुयशाः । सुस्रोताः । अधातो
रित्यतो किं पिंडं ग्रसतीति पिंडग्रः । चर्मवस्ते इति चर्मवः । अनर्थको ऽप्यसन्तो
गृह्यते अतिन समनुग्रहणमर्थवता चौनेयर्थके हन्ति नदंत विविदित्र योजयं
नीति अन्तग्रहणमुपदिष्टस्याप्य अन्तस्य परिग्रहार्थं अन्यथा हि मन्तवो ग्रहणं
न स्यात् उपदेशे स्पपतिग्रहे हेतो यमन्तेन इति असम्बुद्धाविन्त्येव हे गोमान्
हियवमनु हेस यशः हेसुपयः ॥ १० ॥ अनुनासिके सकि झलोः क्ङिति अनेनाति
कान्तस्य गस्यो उपधायादीर्घो भवति किपूर्वान्ये परतः । झलादौ क्ङिति प्र
प्रतानां झलादौ किति गन्तः । गन्तवानु गत्वा गतिः । डिति खल्वपि गंगन्तेः । तं

३२०

ङोऽनः । यङ्लुगन्तादयं नस्य अनुनासिकस्येति किं उदनपकुपत्कापकः प्रकानुक्रि
मत्वेति किं गम्यते रम्यते जिगीषति किं रन्ता १५ अजोऽनुनासिकः इति अजन्त
नामनुनासिकत्व इति गम्यो ग्रसति परतो दीर्घो भवति अज नाना चिचीषति चि
कीर्षति जिहीर्षति एवं जिघांसति गम अमात्री सकृद छंदसि अनुपदनिर्देश
मुरस्यापि दीर्घोच्चरणाते नदन्तोऽपाम पि इन्तपतेऽनुपूर्तेन भवति स्वागन्ता
कस्मात् जिघांसति इति रूप्य अनुनासिक सति दीर्घो भवती तेन वदेव
पूर्ववत्कार्यं तत्र क्रोष्टा गृह्य मा गाम्य विभुः वपुः सिद्धे मजन्त स्वैव दीर्घे त्वंम
नु क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गामे रमणि विभुः स्वगाय अजन्तस्यागादौ दीर्घो भवति अ
जादेर्मस्य गमेदीर्घे इति ततोऽनवकाशः गमे निर्देशस्य १६ ततोऽन्तेऽविभाषा
ततोऽन्ते गसम्य सति जन्ता दीर्घो विभाषा दीर्घो भवति तितांसति तितंसति म
त्येव तितनिषोति सनीवन्तर्धभ्रस्ज तनोतेः इत्यु सामान्यादिगगमौ विकल्प
नु १७ क्रमश्च क्त्वि क्रमउपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये मन्तादौ परतः
क्रान्त्वा क्रान्त्वा मतान्येव क्रमित्वा प्रक्रम्यौ पक्वाम्येव व्यवस्थित ततो विल्वादि
लोऽनयं मन विविधीनु बाधते इति पूर्वमेव दीर्घत्वेन प्रवर्तते न च्छ्वोः शूडनुनासिके
च इम्न्यते नस्य मनुधोस्य वा कार स्यच स्थाने यथाक्रमं शूड् ठ् इत्येतावादे
शौ भवतः अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्विजन्ता दौ कित्ति च प्रश्नः विश्नः स्यन्त
दुगाच्छो ज्ञा च्छेदे ति नु किं कृते सकृत्कक सर्वो देवाः वकारस्य ऊठ् स्याने ः । सेवे
गौ एतादिके न प्रत्यये परतः लघूपधगुणान्यूवेमठ्क्रियते न तेन कृते न तेनाग्न्या
ज्ञो छेचेति नु किं कृते णादेर्नान्तो अयं त्वाज्ञो नवलोपो गावली यो भवति ज्यो
रनः कौच्छ कृत्वा सकृत्वा प्रा ट् क्षि ख्यविप्रापिछि पृ श्न्यौ एतादिकः क्विपर्ये च्छो गोविंदे
वकारस्य अश्न दापूः क्रिम णपर्यं आसे द्रवति गगमन्तं इति नानेन त्वी ज्वरत्व
तिषिध्यते मन्तादौ छस्य पृष्टः पृष्टवान् पृष्ट्वा कामस्य प्रश्नः प्रश्नवान् पृष्टवान्

नोन्येव द्युभ्यां द्युभिः केचिदत्र किन्नीति नानुवर्त्तयन्ति कार्थं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठ्कृते
दिवउदिति सर्वत्र माकारो विधीयते ऊठः ठित्करणमन्यथा यत्पूर्वं ठ्वित्ति विष्णुप
का... प्रत्य... ङ्कारो ... ति देव १९ च्छ्वोः शूडनुनासिके च वा विसवा मुपधायाश्च ज्वरत्वर
श्रि... नुवोः ... णां नूणीवानूनूति ... ति ... वो ... च ... न ... नवानु
फू.८ ... ति ऊः ... वो ... क्ने नवानूऊति मूः मुवौ मेव मूत्रः मूत्रवानू मूतिः त्वरे
त्वेरोरुपधायाश्च कारान्तरः श्रिव्यविमवाचांतु पूर्वे २० राल्लोपः रेफाद् च्छ्वोर्लो
५.३ पो भवति कौपवर्तः ... दोच क्विति मूर्छा मूः मुरौ मुरः मूर्त्तः मूर्त्तवान् मूर्त्तिः
न ध्वा ... मूर्छितः ... तिनिष्ठा ... भावः ... हुर्छा हुः हुरौ हुरः हूर्णः हूर्णवानु
हूर्त्तिः ... लोपे ... स्फूर्छा स्फूर्भावानु केवलो गृह्यते वकारस्य तुर्वी तुः तुरौ तु
रः तूर्णः तूर्णवानू तूर्त्तिः धुर्वी धूः धुरौ धुरः धूर्णः धूर्णवानू धूर्त्तिः २१ असिद्धवदत्राभा
त्... स्यदसि ... व ... नीत्येवं वेदितव्यं आभादिति विषयनिर्देशः आभ
... नाद् ... तव्यमिति समानाश्रयत्वे प्रसिद्धये ... द
... सिद्ध ... वचने ... भावाय ... शा ...
... प्राप्नोति ... सिद्धत्वाद्भवति ... अनुनासिकलोपे
... वेच कृते ... तो ... लोपः प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भवति आभादि
तिकिं ... उपधाया ... लोपो ना ... आभादि
... किं पपृच्छ ... लुलुवुः ... संप्रसारणं ...
... देशे ... भवति ... लोपादीनि ... वसी

321

पत्रैव स्वंन स्वाविभक्तो संप्र स्मारणमिति समा नाश्रयत्वं नास्ति अस्ति इव
हि संगमे तरंगद्रुत्योत्पन्न दर्पण इव न भवति किं कारणं एषां हि मद्दि माया गा
मोच्छा खेयिया तर्क्षे प्रचर्ते माना यव सौ संप्र सा मूर्णा दीनि पदि माया
प्रवर्तते भ्रूमयुगो भुवन्ध्य एषां विद्यै भवेन इति व काव्य भ्रुकु उवङ दर्शि
बभूव बभूवतुः बभूवुः भूयमाणा देशे उपदिदिशे उपदिदिशाते उपदि
दिशिरे आमादिषु मिविधा वाङः तत्र माधिकार्यापासि प्रत्यय भवति २१ श्री
तलोपः श्रुति मयमन रपुमकारेगु श्यने तत्र तज्ज्ञ रूपेण नकारस्य
लोपो भवति अन्न किं भवति किं नास्ति शाकारवतो ग्रहणं । किं या ज्ञानाय
तीतास्य पिचेति प्रमत्वानुकूर्वै पिदीर्घं चैत्य स्यादिति वर्णाद्वा दत्त न लोप
स्यादौ वा विभ्रमा नाप्रयाना मित्पत्र लक्ष्णं एकपाति पाठे ज्ञयोः प्रतिप
दोज्ञयोः प्रतिपादो ज्ञस्य भेवेन भवति २२ अतिनिर्दिष्टं फलमुपधायः कि
ति अतिनिर्दिष्टा ममणातो हत्तानाम् उपधायान करीसरलोपो भवति कुतिप
तः स्वम्नः स्वप्ने धर्माणे सत्तो ह्यस्याने दत्तो धस्येने आति दिनामिति किं
न पन्ने नीत्ये पन्ने फलडति किं नीयने नैनी यन्ने उपधाया इति किं नयति नाति
यते कीतीनि किं स्वासितज्ञाधेविना अनदिती नलोपवलिलिति कं पो रूपता
पभूमी दिनिकाश्यो हव स्मानु कर्नेको विलगितः विकंपितः रुपेत्या
शाकीर विकारयो सितिकिं विलगितः विकंपितः मूर्जा मे मगग्नु मणा प
पस्य ख्यानकर्नेका रजवति म्रगानु जनी जप्ष्ठ समजो मना ख्येति मिन्न
पुष्पध फ्रुस्वोहांमरमा रमणा इति किं रंजयति वख्यानि । चितलोच रजे रूप
सो ख्यानकोर्नेका मार्गी तीजरजमजै ति वाति पानतानिदि रज कर्मज
रज स्वरूप से ख्यानेकर्नेका रजकः रजन रजः २४ दंशसंजस्वंजांनाति

नलोप उपधाया इति वर्त्तते दंशसंजस्वंजां इत्येतेषां शपि परत उपधाया नकारस्य लो
का पो भवति दशति सजति परिष्वजते । २५ रंजेश्च रंजेश्च शपि परतः उपधाया न
शि कारलोपो भवति रजति रजतः रजन्ति पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं २६ घञि
च भावकरणयोः भावकरणवाचिनि घञि परतो रंजेरुपधाया नकारस्य लो
पो भवति भावे आश्चर्यो रागः विचित्रो रागः करणे रज्यते अनेनेति रागः
भावकरणयोरिति किं रज्यति तस्मिन्निति रंगः २७ स्यदो जवे जवो वेगः ज
वेभिधेये स्यद इति निपात्यते घञि स्यंदेर्नलोपो वृध्यभावश्च इक्वकरणा
त्रित धातुलोपः आर्द्धधातुक इति निषेधो नास्ति गोस्यदः अश्वस्यदः जव इ
ति किं तैलस्यंदः घृतस्यंदः २८ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः अवोदएध
उद्मप्रश्रथहिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते अवोद इति उंदेरवपूर्वस्य घञि
नलोपो निपात्यते अवोदः एध इति इंधेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते न
धातुलोप आर्द्धधातुक इति निषेधः स्यात् एधः उद्म इति उंदेरौणादि
के मन्प्रत्यये नलोपो वृध्यभावश्च निपात्यते प्रश्रथः हिमश्रथः इति श्रंथेः
पूर्वस्य श्रंथेर्घञ्येव निपातनात् २९ नाञ्चेः पूजायां अञ्चेः पूजायामर्थे
पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति अंचितास्य गुरवः अंचितमिव शिरो
वहति । शिरो भवति अंचेः पूजायामिति नौ गतासः पूजायामिति किं उदक्तमुदकं कूपात्
उद्धृतमित्यर्थः यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ३० क्त्वि स्कंदिस्यंदोः क्त्वाप्रत्यये परतः
स्कंदिस्यंदोर्नयो नकारस्य लोपो न भवति स्कंत्वा स्यंत्वा स्यंदेरूदित्वादिडागमः
स्यंदित्वा तत्र परादिडागमस्तदा न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः
३१ जान्तनशां विभाषा जकारान्तानामंगानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकार
स्य लोपो न भवति रंक्त्वा रक्त्वा भंक्त्वा भक्त्वा मंक्त्वा मक्त्वा नंष्ट्वा नष्ट्वा

११ मनेश्चिचिलि मंजेश्चचिलिप रलो विभाषा वा बुकारस्य लोपो भवति [illegible]
अमंजि अब्ध्वोपीय नलोपः पद्दोविधौ यदि नलो नेति नानुवर्तते चतुर्था
[illegible] फलोः चास उपधाया उकारस्य आदेशो भवति अहि पचतः फलादौ
चेक्रिति अन्याग्निजनु अन्यग्निजन्नु अन्यग्निजनु फला पौच क्रिमते क्रिष्णुः
क्रिष्णुवानु नाग्निष्णु आवांभ्रि षः वर्यग्निष्म मृध्वे मृते रास्ति वा सिवा सीनो
चीनि षन्चे अङः फलोति निकिञ्च मसति गाभ्रासस्य सा सूनुः चूचास्त्रेः कुङितो
निक्रिः चास्ति क्लौचचासस्यर्च भवति नित्वाका वा आर्यपु चाम्लि आयचूः सि
अचूः यस्माद्यासे रत्नुक्लिन चास्त्वतुम्भिष्णु विति यस्मेदतु ग्राम सिष्याने
अङः चूरुस्ययानुयायाभि न्नस्यनुनभवति आशाहृत्ये आचूशस्य मानेः क्रियस्य
येननस्यापि भवतीति बाकेय्य आचूर्णिः आग्नीनं पाङ्गिपः द्वियाचूः भौवष
निरंक्रांम मिनिवानिपा [illegible] नानू दिसे दूँ चूंष चादो चासो हौपरनः चासय
दस्मादेशो भवति अनुचांघिपचूंपि उपधायाइति निवृत्तं नन चासेति सया
नयोना षष्ठी भवति क्तीत्येनदपि निवृत्ते नेनपदवाछंदसी नि क्विलो क्तिचू
बुस्यनद का देशोभवत्येव चापीत्येनदा फदा नमपि छंद सि दचणते दुचक
दिति क्तेनधनो नेः स्पयसा देशो भवति लौपरनः नहिशुत्तेनु यद अनदानो पदे
शवनानिवनतो त्यादीनां चोराननुनासिको नानलो भवति फलादोच
न्ययेक्रिनिपरनेः समुयत्यो यतः यतवानुयाति चाशीत्योरनः रतवानुयनि
नुदानो पदेशां अनुनासिकानां [illegible] [illegible] [illegible] सनच्य वानतेः वतिः
क्रिनिरपसेननुक्रिचितु क्रिचिदौर्ध [illegible] निधृतिथेवो भवति अनुदात्तेश्च फलादे
विदावेदाभविननवननो त्यादीनां ननवानन ननवाननवति सनोनेनाद्य चवदपति

मञुनासिकलोपोझलिक्ङिति ४

३२३

त्यत्तुदात्तात्परः । तत्तकानुदात्तिः । अत्र गरुत्वात्कृतः । आनत्वानुकृत्तिः । नत्पुनर्वा
नुनकोनुवृत्तिः । पूर्णपक्षात्परः । पूर्णकोनुवृत्तिः । पञ्चपक्षावन्तः । गतत्वानुवृत्तिः
कोऽसौ नुमन्त्वोमतः । मतत्वानुमीति । द्वितीय लोपिनात्परः गत्तत्र्याः । अनुदात्तोप
देशवनतितनतो त्यादीनामिति किं । चौन । चौनत्वानुत्तात् । तांन । तांनत्वोनुदात्तः
पोद्यवान् अनुनासिकस्पेति किं । पचः । पचकोनुत्तलीति किं । गमयतेरमयते
३५ किंत्रीतिकिं । तंतनायं मनुतं तव्य । पंतायंतु पंतव्य । उपदेशग्रहणं किं । उत्व्यपरयार्थी
मनूयतिगतिमिति । उच्चयमाभून् । चौनः चौनत्वानताति । ३६ वोल्पापि लोपिपरतो
नुदात्तोपदेशवनतितनतो त्यादीनाममनुनासिकेलोपो वा भवति । जावाकृयित
विभाषाचेयं तेनमकारान्तानां विकल्पो भवति गत्तत्रनित्यमेव तत्पपः । पु
५. यत्पत्राय त्यपत्रणत्यत्रणस्य आगात्य आगमस्य आत्पत्यप्रमस्य प्रवत्यप्रनत्य
प्रदात्य ३७ न क्तिवि दीर्घश्च क्तिचि प्रत्ययेपरतोनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भव
ति यंतिः रंतिः वंतिः नंतिः अनुनासिकलोपेवाति बिडे अनुनासिकस्य किम
लो । क्तितीतिदीर्घः । प्राप्नो नातिसो विप्रतिबिधाते ३८ गमः क्वौ अनुनासिकलो
पो तिदीर्घत्वं अग्रेगूः । आगेगूः ४० बिडनोरनुनासिकस्यात् विडिवनिचप्रत्यये
परतोनुनासिकान्त स्यांगस्य इत्युनिवनेगो गमः । औपनोनुनासिकलोपो भवति
जनखनसनक्लिगागानगाधुगत्तो हरूयः । गमादीनामिति विडण्वं इत्यादि यथा स्यात्
संयतपरीतनु स्यगमादीनामि त्याकारादेशो भवति अब्जाः । गोजाः । सेत्
जाः । अद्रिजाः । गोषाः । इंद्रौ नखात्रासिः । कूपखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अग्रेगाः । उत्
तरगां जनिसनखनक्रमेण गामो विपप्रत्यये । हस्वौ नैर तत्र पूति कुर्यं गोषाः । ड्रम्ह
वा अविति निबनुवि जाः वा अग्रेगावा अतो मोपि दरीन्तं नित्यानिवि पि ३ दीर्घ
अनुनासिकस्पेति यतनेमा नेपत नत्नुनासिकान्त नमनुनासिकमात्रे पदे

ग्रहणार्थं अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशा वनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ८२ जनसनखनां स
ञ्झलोः झलादौ क्ङिति निमित्ते जनसनखनामाकारो भवति सनि झलादौ परतः
क्ङिति झलादौ च प्रत्यये आकारादेशो भवति जनजातः जातवान् जातिः सनु
सिषासति सातः सातवान् सातिः खन खातः खातवान् खातिः झलग्रहणं सनो वि
शेषणार्थं किमर्थं [illegible] जिजनिषति सिसनिषति चिखनिषति
सनोतेः [illegible] पक्षे सनि इडागमः तदिह सनोतेः [illegible]
अन्यत्र झलादौ क्ङिति सनोतेः विप्रतिषेधात् [illegible]
[illegible]
[illegible] भवतीति ८३ ये विभाषा यकारादौ प्रत्यये क्ङिति परतो जनसनख
नामेषामाकारादेशो विभाषा भवति जायते जन्यते जाजायते जञ्जन्यते
सायते सन्यते खायते खन्यते चाखायते चाखन्यते [illegible]
[illegible] भवति ८४ तनोतेर्यकि तनोतेर्यकि परतो विभाषा
आदेशो भवति तायते तन्यते ८५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां आका
रादेशो क्तिचि प्रत्यये परतः आकारादेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्यां सनोतेरं
सातिः सतिः अन्यतरस्यां ग्रहणं विस्पष्टार्थं [illegible]
[illegible] ८५ आर्द्धधातुके आर्द्धधातुके [illegible]
[illegible] आर्द्धधातुके इति किं भवति भवतः [illegible]
[illegible] प्रत्यय [illegible]
भवति ८६ [illegible]

दितुं वेभिदितव्यं आर्द्धधातुक इति किं यांति यांति येभिद्यते लोरनिटि कार्य त्यागात्
त्याग आर्द्धधातुक इति किं कामयति कामयति आतो लोप इति चायं यतुः योयुव
कावनुः यद्यु आर्द्धधातुक इति किं यांति वांति कर्माः स्यात्‌ णा याज हाति तां दाति दी
क्षियते धीयते आर्द्धधातुक इति किं अदात् अधात् तां बोनास्य संयोगादे लोपः स्यात्
३११ आर्द्धधातुक इति किं स्नायोन आर्द्धधातुक इति न स्पृष्ट भवति स्यसिच सीयुट् सिभ
वे कर्मणो रूप देशे ज्ञानग्रहणं बाधिष्यदि धु कर्मणि षष्ठी हरि षष्ठी आर्द्धधातुक
६।४ इति किं त्रियते त्रियेत यतां नस्याज तन्वा इति एव घो वृद्धिः स्यात् नमस्थय
कस्य स्यात् आतो लोपेय लोपश्चालि लोपः लुप्रयोजन अलोप इत्येव त्वं च वि
एव ह्या वस्थ सीयुटि ८० महतो उपधायां रत्न नकस्य मनो रेफस्योपधायाः
श्री इमन्यतरस्यां भवति उपधयो इति विषयः इति दं कृणा दुपधा रेफ श्री निवत्
ते मितश्चियमचो न्या स्यातो भवति भृष्टा भर्ष्टा भ्रष्टु भर्ष्टु भ्रष्टव्य भर्ष्टव्यं भृज
नं भर्जन भ्रष्टुकाति स्यत्रपूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं उपदेश इत्येव वर्जी
ज्ञाते ८७ अतो लोपः अकारान्तस्यांगस्य आर्द्धधातुके लोपो भवति चिकीर्षि
ता चिकीर्षितुं चिकीर्षितव्यं धेनुजनः कुणुजनः नपद्भकारान्तं किं यानानी ता आ
र्द्धधातुक इत्येव वृक्षत्वं वृक्षता वृद्धिर्दीर्घो भावमनो लोपः पूर्व विप्रतिषेधेन
चिकीर्षकः जिहीर्षकः चिकीर्षो नेति लोप्यते ८८ यस्य हलः हलः उत्तरस्य य
कारस्यार्द्धधातुके लोपो भवति वेभिदिता वेभिदितुं वेभिदितव्यं य स्येति
संघातग्रहणं मेनान्तस्याङ्गलोपो नेन न भवति तत्रेभो लोप इत्येव तेनो पित
स्यात् स्यादि त्यां हलयतिवायं चमनो नि देशा दादेशः सम्प्रसारणं ति यका रोनेनल
पोते संघातग्रहणं इष्टं नाम यिता हल इति किं लोलूयिता पोपूयिता भवे

३२४

स्याविभाषा कृत … स्य कास्या विभाषा लोपो भवति आर्द्र धातु के त मर्धितः [illegible] मर्धितः हृषदितः दृ
षाधितः समिधमिध्यति समिधोसि चात्मानमाचष्टे नीति क्वचक्रौ ध्यायो म क्त न्तौ ५० लो
निति अनिडन्त ध्वं धातु के परको लो लोपो भवति इयङ्गुण गुण वृद्धि दीर्घ णमपवेध
दं अनन्तजान स्वस्वजान् आगुप्तज्ञातु अर्टितुं कारणं कारण कारकं कारक कार्यते
यं ते जीवति जीवतीति किं कारयिता हा हा रकः हारकः कार्यते हार्यते जीवति
जीवतीति किं कारयिता हारयिता ५ निष्ठायां सेटि णिष्ठायां सेटि परतो णेर्लोपो भवति कारि
तहारितं गणितं लक्षितं सेटीति किं संज्ञपितः पशुः सेटग्रहणं सामर्थ्यादिष्वेव न भ
वति सनीवन्तर्धि तिष्ठो वा वृतिविकल्पितं यस्य विभाषेत्यनेन नित्यं प्राप्ते वचनम् अप्य
पुनर्वेको चष्टे तिन्नत्रानुवर्तते तदा निष्ठायां नत्रेभावित व्यं मिडागमे नेति सेट्
तयं क्रियते कालावधारणार्थं इडागमे कृते लोपो यथा स्यात् अकृते हि नेत्र णि लो
पेस्तति कारितमित्यत्र एकाचः उपदेशेनुदात्तात् इतीदृन्तनिषेधः प्रसज्येत ५१ जति
तो मन्त्रे मन्त्रविषये दौ लोपो निपात्यते ऊनः अतेनः विनाजृतित्ना यो विधोना मन्त्र इति
किं जनयितः ५२ समिनायच्छे यन्मकर्मणि [illegible] मन्त्रे विषये [illegible] मिनोति [illegible] लो पेनिपा
त्यते [illegible] हविः शमितः नृचिं संब्रुध्यन्तेमे तेनु यजुर्यद्इति किं देशमयित ५३ आयाम
ना लत्वा यो लुबुत्रे अयड़ल्या दे लो भवति आमु अन्ते आलु अघ ईत्नु इत्नु इत्नोष्व
परतः आमकारयांचकार हारयोचकार अन्तगंडयन्त गडयन्त आलु स्पृहयालु गृ
हयालु आरम्भ स्पृहणीय्य इत्नु स्तनयित्नुः इत्नु चोपयिष्णव पारयिष्णवः [illegible] तिवक्त
की आया दे वचने मृदुरग्नार्थे ५४ ल्यपि लघुपूर्वात् लघुस्वरपूर्वाद्यादेशो भवति प्रणाम
यागतः प्रतमय्यगतः प्रदमय्य गतः प्रवेविदय्यगतः कृच्चय लोपानामसि कृत्चनम
यगतः ५५ विभाषाप्यः आपउत्तरस्य णो ल्यपि णेर्विभाषा आयादेशो भवति प्रापय्यगतः
गदेशः स्यालाचाप्ति कर्त्तान्त भवति [illegible] गतः ५६ पुष्पुवोर्दोर्घ [illegible] दहि पुष्पुमन्तुदे

का
पि
३१२
४०६

ततो ल्यपि परत्नश्छंद सोनिकिं संयुक्तमाप्नुत्य ५७ त्रियः त्रिसृष्वदी घोभवति
ल्यपि परत्नः प्रद्धीय उपद्धीय ५८ निष्ठायामन्यदर्थे णत्वं क्तस्य त्यस्यार्थे भाव
कर्मणोः त्वातो मन्यत्र यानिष्ठान्तस्य परत्नः त्रियोदीघो भवति आजीणः प्रद्धी
णः अकर्मकर्त्वादि त्रियः कर्म णि क्तप्रत्ययः संप्रद्धीणमिद देवदत्ते नेति कोपि
करणेचप्रोक्तगति प्रत्ययासन्नार्थेभ्यः इत्यादि करणे ओप्यद्धिं कि अतिदि
मति मोचा त्रिष्ठः अतिनमिति दीघोभावोन त्रियोदीघो जिति निष्ठान त्वामपि
भवति ५९ वा क्रोशु देन्ययोः आक्रोशे गम्यमाने देन्ये च यो निष्ठा मण्पु
वादी घोभवति त्रिनाय जाल्मः द्धीणाय जाल्मः दैन्येत्रिनकः द्धीणकः त्रिना
यं तपस्वी द्धीणं तपस्वी ६० स्यादिष्वसावुक्तात्येषु भावकर्मणोरुपदेशुजे
नग्रहदृशां वाचिण्वदिटा स्यसिचसीयुट्तासिषु स्यतेषु भावकर्मणिण्य
येषु परत्नः उपदेशे तेनां हनग्रहदृशां स्येतेषां च वाचिण्वत्कार्यं भवति यदा
चिण्वद्भवति तदाडागमो भवति स्यसिचसीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यं
लोडिषु क्रांता अगस्य त्नुलवाणा विरोधानन्तरे च बैन्नुकासिपुनरस्य योगस्य
पोजनानि वृद्धिश्च एवं धातोः ह्रस्वदीर्घत्वं चो मितां वाचिवेणि तिः
सिचलोनमेलोपस्ये णिति स्यप्यवसति मित्रो चिकीर्षीः अजन्तानां स्य भवति
चेष्यते चायिष्यते अचेष्यत अचायिष्यत दास्यते दायिष्यते अदास्यत अदायि
ष्यत शमिष्यते शमयिष्यते अशमिष्यत हनिष्यते घानिष्यते दानिष्यते
अदानिष्यत अघानिष्यत अग्रहीष्यत ग्राहिष्यते अग्रहीष्यत अग्राहिष्यत
सि चि अजन्तानां अचेषातां अचायिषातां अदिषातां अदायिषातां अशमिषा
तां अशमयिषातां हनिष्यते घानिषातां अहसातां अदिषातां अदा
यिषातां हः ... द्दिषातां अदर्शिषातां सीयुटि अजन्तानां चेषीष्ट चायिषीष्ट दा

325

सीष्ट दायिषीष्ट ग्लामिषीष्ट ग्लामिषीष्ट हनु वधिषीष्ट घानिषीष्ट ग्रहिषीष्ट ग्रा
हिषीष्ट दृश्म् दृक्षीष्ट दर्शिषीष्ट ना सार्वजनाना चेताताणायि ताद्ना तादायिता ग्ल
मिता ग्लामिता ग्लामयिता हन्ता घानिता ग्रहीता ग्राहीता दृश्य द्रष्टा
दर्शिता स्यसिच सीयुट् तासि विति किं चेतव्य दातव्य भाव कर्मणो रिति
किं चेष्यति दास्यति उपदेश इति किं करिष्यते इह त्वत्र गुणो कृते स्य प्रत्यये च
न प्राप्नोति उपदेशे ग्रहणं भवति अजन्तनु ग्रहणं च ग्रहणमिति किं पठिष्यते
वदिष्यते अंगाधिकारविहितं कार्यमिष्यते इति दिवुपतेते नेह हन्तिलिनि
उपदेशेन भवति हनिष्यते घानिष्यते एष्यते आयिष्यते आयिष्यते
हनो वधो लिङि लुङि च हुणोगा लुङि विभाषा लङ् लिङो रित्ये ते विधयो
न भवति हनिष्यते दीङो युडचिक्ङिति दीङो युडागमो भवति अजा
दौ ङिति आर्द्धधातुके प्रत्यये परतः उपदिदीये उपदिदीयाते उपदि
दीयरे दीङ इति पञ्चमी निर्देशात् उपदिदेवादि युडागमो भवति अजादौ त
ङिति आर्द्धधातुके प्रत्यये परतः विधानसामर्थ्यात् एनेन का च इति यस्मा
देशे कर्तव्येन स्यात् इति भवत्वं न भवति अवीति किं दीयते ङितीति किं उप
दानं धू आतो लोप इटि च इट्यजादावार्द्धधातुके ङिति च परतः आकारान्त
गस्य लोपो भवति इति पपिथ पपिथ किति पपतुः पपुः तस्थतुः तस्थुः
गोदः कंवलदः ङिति यदा यदा आर्द्धधातुक इत्ये व ध्यति वाति दामपरे वा
प्य लोग तेला तिश्र लङि इति रूपं जायते अव स्यायते दासीयद्याति आका

ईं तस्य अंगस्य ईकारादेशो भवति यति प्रत्यये परतः। देयं धेयं ग्लेयं म्लेयं येयं ६७
का घुमास्थागापाजहाति सां हलि कसंज्ञकानां मगातां मास्थागापाजहाति साड़्
ष्टि लो तेषांच हलादौ क्ङिति प्रत्यये ईकारादेशो भवति दीयते धीयते देदीयते
देधीयते मामीयते मेमीयते स्थास्थीयते स्थास्थीयते पेपीयते गागीयते
जेगीयते अध्यगीषुः अध्यगीषातां अध्यगीषत पापीयते पेपीयते प्राजहितं
प्रहाणं नालि लुग्विकरणस्यान्याय यते इत्येवं तस्यम भवति जहाति हीयते जे
हीयते जहाते हितिनिर्देशात् जिहीयते प्रहाणं भवति हायते सोऽवसी
यते अवसेषीयते हलीति हलि इति किं ददतुः ददुः अग्लानो लोपः ईप्परत्वो
दीर्घं स्यात् एतदेवं हल अहलं हेतुः पकमस्मिन्त्र कर्तणोविप्रतिषेधेना हि
प्राप्तं भवतीति क्ङितीत्येवं दानाधीयात् ६७ एर्लिङि घुमास्थागापाजहाति साड़्
लोतेषां अंगानां लिङि परतः एकारादेशो भवति देयात् धेयात् स्थेयात् गेयात्
पेयात् क्ङितीत्येवं दासीष्ट धासीष्ट ६८ वान्यस्य संयोगादेः एर्लिङीति वर्तते
घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेरङ्गकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति देयात् धेया
त् स्थेयात् गेयात् पेयात् हेयात् क्ङितीत्येवं दासीषुः धासीष्टं ६६ वान्यस्य संयोगादेः एर्लि
ङीति वर्तते घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेरङ्गस्य ग्लायात् अन्यस्येति किं स्थेयात् संयोगादेरिति
किं यायात् क्ङितीत्येवं ग्लासीष्ट प्रपायप्रधायप्रपायप्रस्थायप्रपाय अवसाय मयतेरि
दन्यतरस्यां मयतेरिदादेशो भवत्यन्यतरस्यां ल्यपि परतः अपमित्य अपमाय लुङ्लङ्लृङ्
क्ष्वडुदात्तः लुङ् लङ् लृङ् इत्येषु परतः अडागमो भवति उदात्तश्च स भवति लुङ् अ
का षीत् लुङ् अकरोत् लृङ् अकरिष्यत् ७० आडजादीनां आजादीनां

आजादीनामंगानां माङ्योगे आडागमो भवति लुङ् लङ् लृङ्क्षु परतः। उदात्तश्च भवति लुङ् ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट औब्जीत् औज्झी
त् लङ् ऐक्षत ऐहत औब्जत् औज्झत् लृङ् ऐक्षिष्यत ऐहिष्यत औब्जिष्यत् औज्झिष्यत् इट् ऐ
च्छत् उब्जत् औच्छदिति लङि कृते लोपस्यासिद्धत्वात् आडागमो भवति पूर्वं गमत्वा लोपे कृते। क्रियते त्र
अङ्गाद्विकारकरणोनित्यत्वादडागमं स बाधते अन्तरङ्गत्वात् अडागमस्य नित्यत्वे कृते हि विकरणे तद
स्याडागमस्य न भवति अकृते तु धातुमात्रस्य अन्तरङ्गस्य प्राप्नुवन्विधिर्बाध्यते नित्यो भवति ननु अन्तरङ्गादिति
विकरणे अनित्यः। विकरणे कृते सम्प्रसारणे मङ्गमानित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे कृतेपि जातो मस्मिन्
इजादीनामित्यागमः। ७२ छन्दस्यपि दृश्यते छन्दसि आडागमोपि दृश्यते यत्रविहितस्तेन्यत्रापि आ
जादीनामित्यत्र क्रमनजादीनामपि भवति सुरुचो वेन आवः आनक् आयुनक् आवृतिः वृत्रो
लुङि मंत्रेघ सभवति जिल्लेलुकि कृते तथा आनगिति नपुः। आयुनगिति युलुङि ७२ नमाङ्योगे माङ्यो
गे लुङ् लङ् लृङ् क्षु यदुक्तं तन्न भवति माभवान् कार्षीत् मा स्म करोत् माभवानीहिष्ट माभवानीहिष्ट मा
स्म भवानीहत मास्म भवानीहत ७३ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि छन्दसि विषये माङ्योगेप्यमाङ्योगेपि व
हुलमाडटौ भवतः। अपि कृतान्तः जतिमाडाटौ न भवतः। जनिष्ठा उग्रः। काममूनयीत् कामम मर्दयीत् मा
ह्वयो मा पि भवतः। माचवद्गेत्रेपरवीजास्यवापूसुः। सादभिन् मा आवः। ७४ हूरयोरे हूरयोः छन्द
विषये बहुलमेरं इत्यमादेशो भवति जमि दर्भ प्रथम दधद्व आप। यो ऽस्य। परिदद्व धो धात्रो रेभावस्या हि इत्येतस्य छन्दसि
भवति तत्र च भवति पर मया याधियाग्निकर्माणि चक्रिरे अत्रेरेत्वं बस्यसे यथा तु नामिरिक्ते चक्रिरे लोपो
यते। तदर्थं च हूरयोः इत्यत्र द्विवचननिर्देशः। ७४ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ क्ङिति सुश्नुभ्रुवां
श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोर्भ्रू इत्येतस्य च इवर्णोवर्णान्तस्य इयङुवङित्येतावादेशौ भवतः। आप्नुवन्ति राध्नुवन्ति अचि
वति धातोः चिक्षियतुः चिक्षियुः लुलुवतुः लुलुवुः नियौ नियः लुवौ लुवः भ्रुवौ भ्रुवः राध्नुवन्ति श्नु
आप्नुयात् राध्नुयात् श्नुधातुभ्रुवामिति किं लक्ष्म्यौ वध्वौ धोरिति किं चक्रतुः चक्रुः इयङ् वङ् भाग्णुण वृद्धी
भवतो विप्रति षेधेन चयनं चायकः लवनं लावकः इयङ् वङ् प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुप
संख्यानं कर्तव्यम् तन्वं पुषेम तनुवं पुषेम मा विभ्यं पत्नुपविष्णुवं पि नुपस्वगो लोकः सुवर्गो लोकः
मरोति त्र्यम्बकं यजामहे ७५ अभ्यासस्यासवर्णे अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेचि परतः आदेशे क यजा
भ्यासस्यासवर्णे अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेचि परतः इयङ् वङ् इत्येतावादेशौ भवतः। इयेष लवोष इ
यर्तिमसवर्णे इति किं इयतुः इयुः ऊषतुः ऊषुः न त्वीन्नतेव इयाज उवाप ७६ स्त्रियाः स्त्री इत्येतस्याजादौ प्र

प्रत्यये इयङ् देशो भवति स्त्रियौ स्त्रियः वाम्शसि स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परतो वा इयङ् देशो भवति । स्त्रियं पु
रुषस्त्रीं पश्य स्त्रीः पश्य स्त्रियः पश्य स्त्रीः । पश्य, ७७ इणो यण् इणो गस्य यणादेशो भवत्यचि परतः अयन्ति
का गच्छ आदिकोयणचीति सिद्धे समानाश्रये वर्णादाङ्गं बलीय इति ज्ञापकार्थं वचनं यन्ति यन्तु आयन्तु इ
यङादेशापवादो यमधीयर्वाद् पूर्वान्विधीन्बाधते गुणवृद्धिभ्यां तु परत्वाद्बाध्यते अयनं आययकः ७८ एरने
शि काचोऽसंयोगपूर्वस्य धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णा
५१० त्तन्न भवति सो ऽसंयोगपूर्वः तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति निन्यः उन्न्यौ उन्न्यः ग्राम
४८ ण्यौ ग्रामण्यः एरिति किं असंयोगपूर्वेणाङ्गेन रेफेण विशेषण यथा स्यात् सुधियौ गतिभूषणमाभूदिति लुलुवु
२ तुः लुलुवुरित्यत्र सुपीति नियमार्थं सिध्यति अनेकाच इति किं नियौ नियः असंयोगपूर्वस्येति किं यवक्रि
यौ यवक्रियः धातुना संयोगविशेषणं किं उन्न्यौ अपि यथा स्यात् उन्न्यौ उन्न्यः इति कस्मान्न भवति परमनियौ प
रमनियः गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वपदस्य क्रियते तस्य नेष्यते ७९ ओः सुपि धात्ववयवः संयोगपूर्वो यस्मादु
वर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचः सुपि प्रत्यये परतो यणादेशो भवति खलप्वौ खलप्वः शतल्वौ शतल्वः
सकल्वौ सकल्वः सुपीति किं लुलुवतुः लुलुवुः अनेकाच इत्येव लुवौ लुवः असंयोगपूर्वस्येत्येव कट
प्रुवौ कटप्रुवः गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्यनेष्यते परमलुवौ परमलुवः ८० वर्षाभ्वश्च वर्षाभू इत्येतस्य च अ
जादौ सुपि यणादेशो भवति वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यं पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः कारपूर्वस्यापी
ष्यते कारभ्वौ कारभ्वः ८१ नभूसुधियोः भूसुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति अजादौ सुपि परतः प्र
तिभुवौ प्रतिभुवः सुधियौ सुधियः ८२ छन्दस्युभयथा छन्दसि विषये भूसुधी इत्येतयोरुभयथा दृ
श्यते वनेषु चित्रं विभ्वं विभुवं सुध्यो हव्यमग्ने सुधियो हव्यमग्ने ८३ हुश्नुवोः सार्वधातुके य
णिति वर्तते हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य उः अजादौ सार्वधातुके यणादे
शो भवति जुह्वति जुह्वतु सुन्वन्ति चिन्वन्ति सुन्वन्तु असुन्वन् हुश्नुवोरिति किं योयुवति रोरुवति ए
मेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामप्युक्ति यङ्लुगस्तीति छन्दसि तु छन्दस्युभयथेत्याह धातुकत्वाद्वे
यणादेशस्याप्रसङ्गः न च यङ्लुगन्तादन्यदुदाहरणमनेकाचसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते सार्व
धातुक इति किं जुहुवतुः जुहुवुः असंयोगपूर्वस्येत्येव आप्नुवन्ति राध्नुवन्ति ८४ भुवो वुग्लुङ्लिटोः लिटि लुङि च भु
वो गस्य वुगागमो भवति लुङि च लिटि चाजादौ परतः अभूवन् अभूवम् लिटि बभूव बभूवतुः बभू

वु ८९ ऊदुपधाया गोहः । गोह उपधाया ऊकार आदेशो भवति अजादौ प्रत्यये निगूहयति निगूहकः । निगूहनं ।
साधुनिगूही निगूहं निगूहो वर्त्तते उपधाया इति किं अन्त्यस्य माभूत् गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थं यत्र
स्य गोहरूपं तत्रायं यथा स्यात् इह माभूत् निजुगुहतुः निजुगुहुः । अजादावित्येव प्रत्यये के चिदत्र नालि[illegible]
भूत्वा [illegible] यो देशः इति [illegible] निगोह्यते निगोह्यते ९० दोषो णौ दोष उपधा
या ऊकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति दूषयतः । दूषयति विकृतग्रहणं प्रक्रमभे
दार्थं पूर्वत्र हि गोह इत्युक्ते णाविति किं दोषो यति विकृतग्रहणं प्रक्रमभेदार्थं पूर्वत्र हि गो
ह इत्युक्ते णाविति किं दोषो वर्त्तते वा चित्तविरागे चित्तविरागे दोष उपधाया ऊकार आदेशो
वा भवति णौ परतः । चित्तं दोषयति चित्तं दूषयति प्रज्ञां दोषयति प्रज्ञां दूषयति ९२ मि
तां ह्रस्वः । मितो धातवो घटादयः [illegible] मादिना [illegible] तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति
णौ परतः । घटयति व्यथयति जनयति रजयति शमयति ज्ञपयति [illegible] यत्तु केचि
दत्र [illegible] नुवर्त्तयति सा च व्यवस्थितविभाषा तेन [illegible] कामयते दिल्येव मादिः [illegible] भवति
९३ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यां चिण्णमुलोः परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अ
न्यतरस्यां चिण्णमुलोः परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्यां अशमि
अशामि अतमि अतामि शमंशमं शामंशामं तमंतमं तामंतामं दीर्घग्रहणं किं
ह्रस्वविकल्पो विधीयतां मैवं शंकं [illegible] प्रयोजयतीति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो
न स्यात् णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवति तथा शमेण्य
न्तस्य णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् अशमि अशामि शमंशमं शामंशामं शंशमयति
अशंशमि अशंशामि शंशमंशंशमं [illegible] णिलोपे यङ्कारस्य तयोर्दीर्घविधा
वजादेशो न स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति ह्रस्वविकल्पे विधी
यमाने स्थानिवद्भावः स्यात् णिलोपे [illegible] कृते [illegible] सिद्धमेव [illegible] यत्वादप्रति [illegible] भामि

नाम्लिगणे ह्रिणिम इ लोपश्चेत्यमुत्लुकारे णावं गस्य दीर्घत्वं ८० खचि ह्रस्वः खच परे णौ
ह्रस्वो भवत्यंगस्योपधायाः । द्विषंतपः परंतपः पुरंदरः ८१ ह्लादो निष्ठायां ह्लादेरं
गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः प्रह्लन्नः प्रह्लन्नवानु निष्ठायामिति किं
प्रह्लादयति प्रह्लाद इति यो गविभागः क्रियते किंत्वपि यथा स्यात् ८२ छादेर्घेऽद्व्युप
सर्गस्य छादेरंगस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परतो ह्रस्वो भवत्यंगस्योपधायाः (द्वि
षंतपः परंतपः पुरंदरः ८१ ह्लादो निष्ठायां ह्लादेरंगस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां
परतः प्रह्लन्नः प्रह्लन्नः प्रह्लन्नवानु निष्ठायामिति किं प्रह्लादयति प्रह्लाद इति यो
गविभागः क्रियते किंत्वपि यथा स्यात् ८२ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य छादेरंगस्याद्व्युप
सर्गस्य घप्रत्यये परतो ह्रस्वो भवत्युपधायाः) उरश्छदः प्रच्छदः तनुच्छदः दंतच्छदः
इति लोपस्यासिद्धत्वं स्यादिति वचनाद् बावचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वश्छावि
न्युपधा भवति अद्व्युपसर्गस्येति किं समुपच्छादः ... ह्रस्वश्छावि
वं समुपाभिच्छादः उत्तराद्विसंख्याने द्व्युपदेषु निर्वर्तयतीति द्विपूर्वस्योपसर्गस्यैवक्रि
त्र इति व्यापादिनूपहे ८३ इस्मन्त्रन्क्विषु च इस्मन्त्रन्क्विषु इत्येतेषु च परतः छा
देरुपधाया ह्रस्वो भवति छदिः मनच्छद्म छत्रम् क्विप् धामच्छद् उपच्छद्
गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि गमहनजनखनघस इत्येतेषामुपधायो लोपो भवति
अङि जग्मतुः जग्मुः हनजघ्नतुः जघ्नुः जन जज्ञतुः जज्ञुः खन चख्नतुः चख्नुः
घस जक्षतुः जक्षुः जज्ञाते जज्ञिरे खन चखनतुः चखनुः किं अनङि किं गमनं हननं जननं
गमजगमतुः ... इत्यादौ
जग्मुः जगामेत्येवमादौ गम्यते क्ङिति ८४ तनिपत्योश्छन्दसि तनिपत्योः छन्दसि
तनिपतिदूष्येतयोः छन्दसि

विषये लोपो भवत्युपधायाः। अजादौ प्रत्यये ङिति परतः। विजज्ञिरे एकवयं। आकुना इव वपि
मच्छंदसीति किं वितेनिरे ये तिस ६५ घसिभसोर्हलि च घसिभसोरित्येतयोः छंदसि विष
ये हलादावजादौ च क्ङिति प्रत्यये परतो लोपो भवति उपधायाः सग्धिश्च मे सबीतिश्च
मे बब्धां ते हरी धानाः। सग्धिरिति क्ति। किं निवकुलं छंदसीति घस्लादेशः। उपधालोपे कृते
झलो झलीति सकारस्य लोपः। धत्वत्वकारस्य जश्त्वं घकारस्य जः। समानाद्धि क्तिनि समा
से कृते समानस्य सभावः। बब्धामिति भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपः स
लोपः। धत्वजश्त्वानि कर्तव्यानि द्विर्वचनानुपपत्त्या तित्वात्वाभ्यासलोपः। आप्नोति
छंदसत्वान्नुस तथा न क्रियते अजादौ च प्रसज्जि किंतीत्येव अघ्नन्नव भास्ति ६६ कुजलो
भ्यां हेर्धिः। कुहुश्चेतत्स्मात् जलं तेभ्य श्च तस्य कृत्वा देशो। स्थाने धिरित्ययमादेशो भवति
जुहुधि जलं तेभ्यः। भिंधि छिंधि कुकलभ्यां इति किं क्रीणीहि प्रीणीहि वेदीति किं जुहुता
छिंदा भिंधि कलहुत्येव हृदि हि स्वपिहि इतीन्द्र इत्यादि तित परत्वात्
ज्ञादेशः। तत्र कृते सन्निपातपरिभाषया विप्रतिषेधे यत्वाधितेः तत्वापि तमेवेति पुनर्द्विर्भावो न भवति भिंधु
कि छिंधि कीत्यत्र तपरत्वाद्विर्भावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद कचः क्रियते ६७ श्रुशृणु पृकृ
वृभ्यश्छंदसि श्रुशृणुपृकृवृ इत्येतेभ्यः उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छंदसि विषये श्रु
धीहवमिर्त्रं शृणुधीगिरः। पृपृधिच ... उरुणस्कृधि। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं वृत
पधोवृधि शृणुधीत्यत्र ग्राधिभाव विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययादिति ह लुङ्। नाप्तिः तत्र त्येषां
मपि दृष्टव्य पत्र इतिदीर्घत्वं अजेन्यत्र प्रत्ययो व कुलमिति श्रुपृनसोव कुलं छंदसीति
लुङ् ६८ अङितश्च अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति वा छंदसि ति ... तनासत्वा ङित्वं सोम
रारंधि अस्मभ्यं तद्वायं यश्च प्रयाधि युयोध्यस्म जुहुराणमेनः। अङित इति किं
हि तार्थं धीतिर्मे ... नयेन परस्मैपदं तुरायां श्रारंभा से दीर्घत्वं च छांदसत्वान्नुपस्थिति
मेलो

पाभावस्त्वाङ्गित्त्वादेव प्रयंधाति यमे; ग्लायः लुकुयुयो धाति योते; ग्लपः स्नुः ९९ चि
णो लुक् चिणि उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति अकारि अहारि अपाचि अला
चि अकारितरां अकारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात्तरपूतमचोर्लुग्भ
वति चिण्णलुगित्येतद्विषयमेदाद्विघाते; १०० अतो हेः अकारान्तादुत्तरस्य
हेर्लुग्भवति पचपतगच्छधाव अत इति किं युहि रुहि तपरकरणं किं लुनीहि
पुनीहि इच्छस्यासिद्धत्वाद्दाकारान्तमेतद्भवति; १ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वा
त् उकारो यः असंयोगपूर्वः तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति सुनु चि
नु तनु कुरु उत इति किं लुनीहि पुनीहि प्रत्ययादिति किं युहि रुहि असंयोगपू
र्वादिति किं आप्नुहि राध्नुहि छन्दो वा वचनं उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वेति वक्तव्यं आ
तनुहिया तुधा तानू धिनुहि यज्ञपति तेन मा मा तिनं कृणुहि २ लोपश्चास्या
न्यतरस्यां म्वोः यो यमुकारो संयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लो
पो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः; सुन्वः; सुनुवः; सुन्मः; सुनुमः; त
न्वः; तन्मः; तनुमः; प्रत्ययस्येत्येव युवः; युमः; असंयोगपूर्वादित्येव श
क्नुवः; शक्नुमः; लुगिति वर्तमाने पुनर्लोपग्रहणं सर्वलोपार्थं ३ नित्यं करोतेः;
करोतेरुकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति कुर्वः;
कुर्मः; उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवत्त्वाद्वलि चेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्छु
रामिति प्रतिषेधात् ४ ये च यकारादौ च प्रत्यये परतः; करोतेरुकारस्य नित्यं लोपो
भवति कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः; ५ अत उत्सार्वधातुके उकारप्रत्ययान्तस्य करो
तेरकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति सार्वधातुके यथास्यात् कुरुतः परके

स्तां। किं लवृपवगृ एति वृत्यर्थं क्ङितीत्येवकारो। नि करोषि वा रोमि ८ अस्योरलो
पः। अस्य उ लेश्च अकारस्य लोपो भवति सर्वधातुके क्ङिति परतः। रुंद्धः।
रुंधन्ति छिंतः। छिंदन्ति भिंतः। भिंदन्ति अस्तेः खल्वापि स्तः। सन्ति। क्ङितीत्येव
भिनत्ति। छिनत्ति अस्तिस्त सोऽस्तीति परत्वपे श्चुकं धादिषु द्रष्टव्या ७ आभ्यस्तयो
रातः। श्नाप्रत्ययेन स्नाभ्यस्तानां मंगानां च आकारस्य लोपो भवति सार्व
धातुके क्ङिति परतः। लुनते लुनताः अलुनत पुनते पुनताः अपुनत अ
भ्यस्तानां मिमते मिमताः अमिमत संजिहते संजिहताः समजिहत आभ्य
स्तयोरिति। किं यान्ति वान्ति आतः। किं बिभ्रति इयुतिक्ङितीत्येव लुनातु ज
जहातु ८ ई हल्यघोः। श्नाप्रत्ययान्तानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानाम् आकारस्य
ईकारः आदेशो भवति हलादौ क्ङिति सर्वधातुके परतः। लुनीतः। पुनीतः। लुनी
थः। पुनीथः। अभ्यस्तानां खल्वपि मिमीते मिमीषे मिमीथे मिमीध्वे। मिमी
वहे मिमीमहे संजिहीते संजिहीषे संजिहीध्वे। संजिहीवहे संजिहीमहे ह
लीति किं लुनन्ति पुनन्ति मिमते अघोरिति किं दत्तः। धत्तः। क्ङितीत्येव लुनाति
पुनाति जहाति ९ इद्दरिद्रस्य दरिद्रा इत्यस्य इकारः आदेशो भवति हलादौ सार्व
धातुके क्ङिति परतः। दरिद्रथः। दरिद्रिवः। दरिद्रिमः। हलीत्येव दरिद्रति क्ङितीत्ये
व दरिद्राति दरिद्रासि आर्द्धधातुके लोपः। क्विब्ण्वुल्प्रत्यये यविधौ भवतीति वक्त
व्यं दरिद्राणीति दरिद्रः। ण्वुल् प्रत्ययस्य का र्यं न लक्षणः। प्रत्ययो न भवति पचा
दित्वात् पचाद्यच् भवति तद्दरिद्रायकः लोपो दरिद्रा एव च न ल्यते दिदरिद्रासति
ल्यके दिदरिद्रिषति वा अ कं वा अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत्

आतीसञ्ज्ञोति इतिकृते तिचो लोपेच भवति दरिद्रस्येति छंदसं कृत्वनं १० भियोन्यतरस्यां भी
इत्येतस्यान्यतरस्यां मिकारस्यादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः बि
भितः बिभीतः बिभिथः बिभीथः बिभिवः बिभीवः बिभिमः बिभीमः हलीत्येव बि
भ्यति क्ङितीत्येव बिभेमि सार्वधातुक इत्येव भीयते बेभीयते ११ जहातेश्च जहाते
श्च जहातेश्च इकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके पर
तः जहितः जहीतः जहिथः जहीथः जहिथ जहीथ जहिवः जहीवः जहिवः ज
हिमः जहीमः हलीत्येव क्ङितीत्येव जहाति सार्वधातुक इत्येव हीयते जेहीयते पृ
थग्योगकरणमुत्तरार्थं १२ आच हौ आकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतर
स्यां जहातेर्हौ परतः जहाहि जहिहि जहीहि १२ लोपोपि लोपो भवति जहाते
राकारान्तो सार्वधातुके क्ङिति परतः जह्यात् जहतां जहतु सार्वधातुक इत्येव
हेयात् १४ घसोरेद्धौ चोसंहकारान्तानामगानामहले श्च एकार आदेशो भवति हौ
परतोभ्यासलोपश्च देहि धेहि अस्तेरसोरलोपश्च अकारलोपः एधि सिद्धे
लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य लोपो भवति १४ अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि
क्ङितीति वर्ते लिटि परस्मैपदे आदेश आदिर्यस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्येऽ
सहाययोर्हलोर्मध्ये योकारस्तस्य एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च रे
णः रेणतुः रेणुः यम येमतुः येमुः पच पेचतुः पेचुः दम देमतुः देमुः अने
शेनेति किं दिदिविवतः दिदिवुः तपरकरणं किं ररासतुः ररासुः लिटीति किं एकह
ल्मध्य इति किं ततसारतन ततसतुः ततसुः अनादेशादेरिति किं चकसे चल
ने चकासतुः चकासुः चकणतुः चकणुः बभणतुः बभणुः जगणतुः जग
णुः लगादेशा बिशेषणं किं इह मा भूत् नेमतुः नेमुः सेहे सेहा

ते तेपिरे अनैमित्तिके सत्वनत्वे नदादेशादिर्लेश्या देशादिर्नेमवाति इत्यभ्या
सलोपश्च चेयोरासि प्रत्ययेना॥ति तेन नदादिः प्यादेशादिर्नेमवाति तथा
चेफलभजो रेचे विधीयते रूपाभेदेवादेशानामीयत इति दादिशब्दो
प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं अन्यथा हि पेचतुर्देभतुरित्येव मादीनां प्रकृति
श्रवादेशादीनामेत्वं न स्यात् क्ङितीत्येव अपपचच अपपपठ दम्भप्राप्ते
वक्तव्यं देभतुः देभुः नलोपस्यासिद्धत्वात् न प्राप्नोति तद्धि मन्यो रालिंघे च व
क्तव्यं श्रेमानः अमेर्विपूर्वस्य मानद्धिमुमन्ताजीयते लिङि पेचिरनूपचेमानि
त्येनस्य छान्दसं ह्रस्वत्वं यजिवचोरप्यापि तिवक्तव्यं अयेजे आवेपे यजेर्व
पेश्च लङः इति हृदस्यापि द्वपि हनुपत इस्य न आदेर्न्यायागमः १५ थलि च सेटि
थलि च सेटि परतो नादेशादेरङ्गस्य कार्य्य लघ्वीगतस्यातः स्थानेऽकारेऽभ्या
सलोपो भवति अभ्यासलोपश्च पेचिथ शेकिथ नेमिथ सेहिथ किं पपक्थ
कथं पलगरेति विशेषणार्थं असकृदुपमुद्रित देविथ एकहल्मध्यगत स्येत्येव न
नादिथ तत्सृप्थि अनादेशादेरित्येव चकारिथ यावभाविथ १६ तृफलभजत्रपश्च
तृफलभजत्रपू इत्येतेषां अङ्गानामतो स्थाने एकार आदेशो भवत्यभ्यासलो
पश्च लिटि क्ङिति परतः थलि च सेटि तेरतुः तेरुः तेरिथ फलके लतुः फेलुः फे
लिथ भजभेजतुः भेजुः भेजिथ त्रपूत्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे तृणातेर्गुणार्थं वचनं फले
भजोरादेशादित्वार्थं त्रपेरनेकहल्मध्यगतार्थं श्रन्थेश्चेति वक्तव्यं श्रेथतुः श्रेथुः श्रेथि
थ १७ राधो हिंसायां राधोहिंसायामर्थे वर्तमानस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोप
श्च क्ङिति परतः थलि च सेटि परे अपरेधतुः अपरेधुः अपरेधिथ हिंसायामि
ति किं आरराधतुः आरराधुः [illegible] नतपरत्वा कुनावे

न्तोपमपास्य कालविप्रयोगासंभवाद् वर्णमात्रं प्रतिपादयति अथुक्तस्याभ्यासल
योगान्तु इत्यनुवर्तते द्वितीयाध्याये संलग्न धिकाय स्थानेभविष्यति॥
का वाजॄभ्रमुत्रसां जॄभ्रमुत्रसु इत्येतेषां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकारा-
शि देशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि किति परतः थलि च सेटि जेरतुः जेरुः
३।८ जेरिथ जजरतुः जजरुः जजरिथ भ्रम भ्रेमतुः भ्रेमुः भ्रेमिथ बभ्रमतुः ब-
भ्रमुः बभ्रमिथ त्रस त्रेसतुः त्रेसुः त्रेसिथ तत्रसतुः तत्रसिथ १९ फणानां
च सप्तानां फणादीनां सप्तानां धातूनाम् अवर्णस्य स्थाने वा एकारादेशो भ-
वति अभ्यासलोपश्च लिटि किति परतः थलि च सेटि जेरतुः जेरुः जेरिथ
जजरतुः जजरुः जजरिथ भ्रमभ्रेमतुः भ्रेमुः भ्रेमिथ बभ्रमतुः बभ्रमुः बभ्रमि-
थ त्रस त्रेसतुः त्रेसुः त्रेसिथ तत्रसतुः तत्रसिथ फणानां च सप्तानां फणा-
दीनां सप्तानां धातूनाम् अवर्णस्य स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोप
श्च लिटि किति परतः थलि च सेटि फेणतुः फेणुः फेणुः फेणिथ प-
फणतुः पफणुः पफणिथ रेजतुः रेजुः रेजिथ रराजतुः रराजुः रराजि-
थ भ्रेजे भ्रेजाते भ्रेजिरे बभ्राजे बभ्राजाते बभ्राजिरे भ्रेशे बभ्राशे भ्लेशे ब-
भ्लेशे स्येमतुः स्येमुः स्येमिथ सस्यमतुः सस्यमुः सस्यमिथ स्वेनतुः स्वेनुः
स्वेनिथ सस्वनतुः सस्वनिथ सप्तानामिति किं दधनतुः दधनुः दधनिथ
शॄदॄपदां वादि गुणानां शॄभादद ह्रस्वो नयोर्वकारादीनां धातूनां गुणः १० न
मामिनिनां ववमतुः ववमुः ववमिथ गुणस्य विशशॄतुः विशशॄरुः विश-
शरिथ पपरिथ ललारिथ गुणानुवादमिति वृत्तस्य अस्मात् स्य चौकारु
स्य चाय मकार ह्रस्वो वा ... ततो ... अवर्णस्य सावनतः अववन्ति च्योत

न्ते स्यां गृहस्य तन्मस्य यमादेन्तो भवति, स्वश्वेतनः; परतो न भवति, स चेन्नसूत्रतो न ... भवति
का ए भवति; भवति भवतो भवन्ति; भवता भवते भवतो ... भवादि; भवे ... विष्यति॥
शि विति किं भवाम् अनन्तरूपिति किं अनवारी अनर्वाणः; ३२ मघवा बहुलं ... एकारः
२८ गस्य बहुलं तदन्त्य यमादेन्तो भवति मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः; मघवन्तं ... जेरन्तु जेः;
भवति मघवा मघवानौ मघवानः; मघवानम् मघवानौ मघोनः; मघोना मघवभ्यां; व
१६ मघवद्भिः; मघोनी माघवनं ३३ भस्य भस्ये त्यय मापि कारः; आगमाय परि १९ फणान्ता
नन्त्वं मनुक्रमिष्यो मो भस्ये त्वे न वेदितव्य वद्यानि पादः पतादिपा ... दन्तो गम
भस्ये ति किं द्विपदो द्विपदः ३४ पादः पत् पादिति पाः ... जेविय
गस्य यदि त्यमादेन्तो भवति स च निर्दिष्टमान सो बादन्तो भवतीति पाद्यः; वक्ष्यामि
नीति नतदंतस्य सर्वस्यादिपदः पत्तु प द्विपदा द्विपदिकां ददाति ... फणा
चो; संप्रसारणो वेस्वान स्य सप्रसारणस्य ... भवति ... लोप
यिग्र फणामिष्यन्ते व सोरुकारु ... भवति ...
पुषा पपुषः, पपुषा लूलुवुषः, लुलुवुषा ३५ ...
... भवति, पृष्टोदः, पत्तुप पृष्टो ... दिव्यो का ...
... इति वृद्धिः, अथ ... मृत क्रियते न संप्रसारणा ... वृद्धो ...
रूपं भवति पृष्टो दकृति अनेकाग ... नैक्रूपते जायकार्ये सूत्र वचनं ३८
वयति भव त्विषा ...
स्यात् ... नगणो न भवति ३७ ...
का
न्वीत

काशिका ३२८

तद्धिते परतः संप्रसारणं भवति शुनः शुना शुने यूनः यूना यूने मघोनः मघोना मघोने
अतद्धित इति किं शौवं मांसं यौवनं वर्तते माघवनः स्थालीपाकः शुनो विकारो
वं मांसं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् द्वारादित्वादैजागमः आदीनामेतन् संप्रसारणं
कार्यं नानिष्यते इह न भवति युवतीः पश्य मघवतः मघवता मघवन्तौ तदर्थं मघोने
गविभागं कुर्वन्ति अल्लोपोऽन इति अन इत्युभयोः शेष इति २७ अल्लोपोऽनः अनि
तस्याकारस्य लोपो भवति राज्ञः पश्य अन इति नकारान्तस्यायं लोप इष्यते इह न
तक्षीय २८ षपूर्वहनधृतराज्ञामणि षकारपूर्वो योऽन् हनो धृतराज्ञश्च
रस्य लोपो भवति अणि परतः औक्ष्णः ताक्ष्णः हनुः श्रौघ्नः वार्त्रघ्नः धृतराज्ञोऽप
त्यं धार्तराज्ञः षपूर्वहनधृतराज्ञामिति किं सामनः वैमनः अणीति प्रकृतिभावेन टिलोपे
प्राप्ते नित्यं भवति अणीति किं ताक्ष्ण्यः ३० विभाषा ङिश्योः ङौ परतः शी च परत अनि
भाषा अकारलोपो भवति राज्ञि राजनि साम्नि सामनि दाम्नि दामनि ते साम्नी सामनी
दामनी ३१ न संयोगाद्वमन्तात् वकारमकारान्तात् संयोगादुत्तरस्यानोकारस्य लोप
न भवति पर्वणा पर्वणो अथर्वणा अथर्वणो चर्मणा चर्मणो संयोगादिति किं प्ली
ह्ना साम्ना वमन्तादिति किं तक्ष्णा ३२ अचः अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारः
स्य भस्याकारस्य लोपो भवति दधीचः पश्य दधीचा मधूचः पश्य मधूचा उद ईत्
उदः उत्तरस्याचः भस्याकारस्य ईकारादेशो भवति उदीचः उदीचा उदीचे ३४ आतो धातोः आतो धातो
र्भस्य लोपो भवति कीलालपः पश्य कीलालपा शुभंयः पश्य शुभंयाः आतो धातोः
खट्वाः पश्य मालाः पश्य आतः इति योगविभागः कर्तव्यः क्त्वो ल्यबादेशः धातोः
हे ल्यपि आतो लोप इति सिद्धं भवति ३५ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः मन्त्रविषये
आत्मनः आदेर्लोपो भवति त्मना देवेभ्यः मन्त्रेष्विति किं आत्मना कृतं
मदात्मनः तन्लोपस्य दृष्टं आङ्ग्लन्यत्रापि दृश्यते लोपो इत्युपति त्मना समञ्जन्
ते भस्य विंशते डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति विंशत्या क्रीतः विंशकः
ति

तद्धिते परतः । रणाः । विंशः । एकविंशः । डित्यातिर्किं विंशत्या ३७ । टेः । टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये
कालिका ३१८ अन्त्या दिलुग्भवति कुसुधानन्दान्त वेनस्थान उपसारजोमदुरजः । त्रिंशः । ताकीतः । त्रिंशकः
वं मांसं प्रत्र्यनुबंधकरणं सामर्थ्यादेर्लोपो भवति । ३८ नसद्धिते तां नस्य मस्य टेर्लोपो भ
वति ना । तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः । औडुलोमिः । सारलो वाक्वादित्वादिमत्येयः । नहतिकिं सा
मविभागः । नहतिकिं वर्मणो नांतस्य टेर्लोपे स ब्रह्मचारि पीठसर्पि कलापि कुथुमिते त
६ तस्याकाप्र लेलांगलि त्रिललालितुविदि सूकरसद्म सुवर्ण सपूर्वस्याने कर्तव्य अत्रयद्
तकीय लेलोमित पिनपत्य इति प्रकृतिभावः प्राप्तः । येषामनुतेवामान्तित्सप्र ब्रह्मचारि
रस्य लोप ब्रह्मचाराः पीठसर्पिणइमे पैठसर्पाः कलापिनाप्रोक्तमधीयते कालापाः । वै
तं राज्ञः । तेवासिन्यागिनः प्राप्तस्योपवादः । कलापिनोणितिमणः कुथुमिना इमे कौथुमा ते
पावधिनां तेवासिन्याः नैनकृतो यथा उपचारात्तेन लिजजालिचुवाक्या नामभिधीयते तदधी
भाषाग्रूलिना चार्यो तनकृतो यथा जाजलाश्च शौनिकेश्चयेषु वृजादित्वादुवश्चः । प्राप्नोति एवं लांगलाः
दामनीः । तैतिलाः । जाजलाः । शैवादिः । सूकरसद्मनः । सौकरसद्माः । सुपर्वणः सौप
र्वीत्रायसूमनो विकारे से उपसंख्यानं कर्तव्यं चार्मः । कोशः । चार्मकोशन्यः शुनः संकोच
उपसंख्यानं कर्तव्यं शौवः । संकोचः । शौवनोन्यः । अव्ययानां च सायंप्रातिकादर्थमुपसं
ख्यानं कर्तव्यं केपुनः सायंप्रातिकाः प्रकारागृहीतव्याः । सायंप्रातर्भावः । सायंप्रातिकः
पौनः पुनिकः । प्राह्णः । कौतस्कुतः । कालाद्यनिति ठञ्प्रत्ययः । घाघालोपुनेष्येते अग्रा
योयः । शाश्वतिकः । शाश्वतइति एवमादिषु नन्दद्यते । टिलोपः । ३९ अहृष्टखोरेच अह
न्नित्येतस्य टखोरेचपरतः । टेर्लोपो भवति घेअहनीसमाहृते व्यहः । त्र्यहः । घेअहनी
अधीष्टोभृतोभूतोभावी वाद्यहीनः । त्र्यहीनः । अह्नासमूहकन्तु । अहीनः । अह्नः । समूहको
वक्तव्यः । सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः । इदमाभूत् अह्नानिर्वृत्तमाह्नकं किं एवकरणं विस्पष्टा

र्थं ज्ञाकृएवररवोरित्येव नयमो नमावेष्यति आत्माधुनो खेइति प्रकृतिभावविधान
२० सामर्थ्यात् ॥८०॥ ओर्गुणः उवर्णान्तस्याग स्य म स्य टे गुणो भवति तद्धिते परतः । काभ्र
व्यः माण्डव्यः शंकव्यं दारुपिचव्यः कार्पासः कामण्डलव्या मृत्तिका परशव्यः औपगवः
कापटवः ओदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति अनित्यो यथा स्वा
८ नुत्तेन स्वायंभुव इति ॥ स्त्रि ॥८१॥ येलोपो कद्रूठेपरतः उवर्णान्तस्य म स्य कद्रू लोपो भव
ति कामण्डलेयः शैतिवाहेयः माद्रवाहेयः जांबेयः अकद्रू इति किं काद्रवेयो मनुष्यः
रव्येति च इवर्णान्तस्य अवर्णान्तस्य म स्य ईकारे परतः तद्धिते चेलोपो भवति इ
तैस्मादीकारे दाक्षी प्लाक्षी सखी सवर्णे दीर्घ त्वेदित्तेति आतिसखिरागच्छामि इत्ये
पावदेन्न स्वं नादिवच्चाद सखीति त्रिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्याम् इवर्णान्तस्य तद्धि
भावा दौलेयः बलिः बालेयः अत्रिः आत्रेयः अवर्णान्तस्य इति कुमारी गौरी
दामनी वर्णान्तस्य तद्धिते दाक्षिः प्लाक्षिः वालाकिः सौमित्रिः यस्येत्यादौ नृपः प्रभिवे
नभवः कांडकृद्यः सौर्ये हिमवतः स्त्रैणः ओङ् ... भावे कृत्तेयस्येति चोति स्त्र यति
दीन्नास म्नस्यान्नो यचुपधायो इति यलोपः प्राप्नोति इयङ् वङ् अतो लोपो विप्रतिषे
फ नस्य म वत्सप्रीणाति वत्सप्रीः गौः तस्यापत्यं वात्सप्रेयः चतुष्पादभ्यो ढञिति
प्यदेन न ओ भवति लेखाभ्रूः अश्रुआदि तस्यापत्यं लेखाभ्रेयः ॥८२॥ स्तायेति ष्याग स्य म स्या
ने नोर्भ स्यायाः स्तु यति ष्यग्न ग स्य मस्य इतोति यकार स्योपधाया म स्य लोपो भवति
१ रवहाधे तद्धिते च सूर्ये ऐकदिक्र वे ला का स्योरी व ला का अणि योय स्येति लोप स्त
फल्न: श्र. प्रात्मनः उपधाया का रो म स्या णन्तस्य स्तु य चूा ढ संबधीति लु प्यते तिष्यत्ते पु म सि
म दात्मनः तस्य ग स्य अग स्त स्यापत्य स्त्री आरुषाणि कृत्ते अगाग स्त्री आगस्तीयुः म स्य
घ्रा ते म स्य विठि डीपुम स्त्री उपधाया इति किं मत्स्य चरी पक्र रुणमुत्तराय विषये प
स

मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यं मत्सी इह मा भूत् मत्स्यस्येदं मात्स्यं सूर्या
र्थं ... कत्वं सौरीया; सौरी आगस्त्यीय; आगस्तीह मा भूत् सौर्ये चरु नि
२८ सा मर्त्या श्च च ... च तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्यः तिष्येण नक्षत्रेण
व्यः मां... आगस्त्यः; ... अन्तिकस्य तसि कादिलोपश्च आद्युदात्तत्वं च अन्तिकाद्दस्य
कापटवः ... ; ... ; ... ; ... वक्तव्यः आद्युदात्तत्वं च अन्तितः; आगतो नदूरामू
४ नून्नेनस्व... कारादेः; ... लोपो वक्तव्यः; ... तकारादेः; ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः; तत्रता
ति कामे... नादेशश्च ... प्रत्यये ... कल्लोपो वकुलमिति वक्तव्यं अन्यत्रापि त
...नम्; कादिलोपे ... तम्; ... पूर्वपदादिति ... ये च ... ; १५ हल
... रूपते ... के सीदति ... ते निवृत्ति हलउत्तरस्य तद्धित यकारस्योपधाया ई ... परतो
भाषा... ति गार्गी वात्सी वाजी हल इति किं कारीतद्धितस्येति किं वेघस्य भार्या वे
दामन... अपत्यस्य च तद्धिते नाति आपात्यय कारस्य हलउत्तरस्य तद्धिते अना
नमक... परतो लोपो भवति गार्ग्यः समूहो गार्गकं आपत्यस्येति किं सौकान्यपकः
...दी... परतो लोपो भवति ... त्वेन ... स्यापि लोपार्थं, सौमीष्टिः; अनाती
... कः; तद्धित ... सौमी ... हलङ्येव काम्बिके यस्य ... काति कोपि; ४७ क
ति किं गा ... ; ... यन हलङ्येव काश्चि ... अपत्यस्य च कारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति गा
र्ग्यश्च ... ङ्येनपौश्च परतः; ... गार्गीभूतः; वात्सीभूतः; आपत्यस्येत्ये
र्गीयति वात्सीयति गार्गीयते वात्सीयते ... गार्गीभूतः; वात्सीभूतः; आपत्यस्येत्ये
व सांकाशी यति सांकाशीभूतः; हलङ्येव काम्बिकेयीयति काम्बिकेयीभूतः; ४७ बि
ल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् नडादिषु बिल्वकादयः; पठ्यन्ते नडादीनां कुक्चेति कुगा
गमो बिल्वकाप्रयोभवति तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग्भवति बिल्वाय
स्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्या भवा बैल्वकाः; वेणुकीया वैणुकाः; वेत्रकीया वैत्र

काः। वैनतकीया वैनतकाः। नृणकीयाः। नार्णकाः। त्रिकीया त्रैकाः। इक्षुकीया ऐक्षु
काः। काष्ठकीयाः। काष्ठकाः। कपोतकीयाः। कापोतकाः। क्रुञ्चा क्रुञ्चस्य च क्रौञ्चकी
याः। क्रौञ्चकाः। छगलस्या कि छगमात्रस्य लुक् स्यात् तुरिष्ठेमेयस्सु क्रकोनि नृन्निमो
भूत्। अन्यथा हि सति योगाद्विधानामनन्तरस्य ये तमयोरुक्तमावद्गति। आपि निवर्तेत
नू। लुगतस्त्वनर्थस्य लोपो यथा स्यात्। यकारमात्रस्य मा भूदिति ६१८ तुरिष्ठेमेयस्सु
इष्ठेमनु ईयस्सु इत्येतेषु परतः। ऋकारस्य लोपो भवति। शासितेः करिष्ठः। विजयिष्ठः। व
...भिर्विकृतनुः दोहीयसी धेनुः। सर्वस्य टेरादेरस्य लोपार्थं वचनम्। अन्त्यस्य हि टेरिति
...तुगिन्नेतत्र नानुवर्तते। तथा च नल्लुमतोऽगस्येति प्राप्ति पोषादे गुणो नस्या
पावाज्यदणमुद्विन्नार्थं इतरेतुर्द्धं दसीति भवतः। गुणवचनादपि १५० टेः। भस्य टे
आष्टवति इष्ठेमेयस्सु प्रत्ययेषु परतः। पटिष्ठः। पटिमा। पटीयान्। लघिष्ठः लघि
दामनेचाल घीयान्। णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं
नमन्तटिलोपयणादि परार्थं पुंवद्भावः। एनीमाचष्टे एतयति। श्येनीमाचष्टे श्येतयति। पुंवद्भाव
दीर्घान्... पृथुमाचष्टे प्रथयति। मृदुमाचष्टे म्रदयति। टिलोपः। पटुमाचष्टे पटयति। यणादि स्थू
लमाचष्टे स्थवयति। दवयति। भाकृष्टाजीयाः स्तुपर्देति णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पु
...लोपरभावयणादिपराचिन्मतोर्लुगर्थमिति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। वसु
मन्तमाचष्टे वसयति। युवानमाचष्टे कनयति। तदेतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिग
णनम्। ...अपि दीर्घ्यन्ते। प्रियमाचष्टे प्रापयति। स्थिरमाचष्टे स्थापयति ५१ स्थूलदूरयुव
...क्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्र इत्येतेषां
...मादि लुप्यते इष्ठेमेयस्सु परतः। पूर्वस्य च गुणो भवति। स्थूल स्थविष्ठः। स्थवीयान्
दवीयान्। ... द्रढिमा ... इत्यादि ... ततः इमनिजमे

वति दवड्; दोदिष्ठः दोदीयान् दोदिमा परुरण्डरुणां किं यविष्ठः क्रसिष्ठः इति पूर्व
स्य यणादेर्लोपो भूत् पूर्वग्रहणं किं स्यष्ठाद्ये ५२ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगु
रुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवरवंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः प्रियस्थि
रउरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारक इत्येतेषां प्रस्थस्फवरवंहिगर्वर्षित्रपद्राघि
वृन्द इत्येते यथासंख्यं भवंति इष्ठमेयस्सु परतः प्रेष्ठः प्रेयान् प्रेमा प्रियः स्थिर
स्थेष्ठः स्थेयान् स्फिरः स्फेष्ठः स्फेयान् उरु वरिष्ठः वरीयान् वरिमा बहुलं वंहि
ष्ठः वंहीयान् वंहिमा गुरु गरिष्ठः गरीयान् गरिमा वृद्ध वर्षिष्ठः वर्षीयान्
दीर्घः द्राघीयान् द्राघिष्ठः द्राघिमा वृन्दारक वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् प्रियो रुबहु
लगुरु दीर्घः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते तेनान्येषामिमनिजन्तो न क्रियन्ते ५३ बहोर्लोपो
भूच बहोः बहोरुत्तरेषामिष्ठमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय
मादेशो भवति भूयान् भूमा बहुत्वं पृथ्वादिषु पठ्यन्ते बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्था
निवृत्त्यर्थं अन्यथा क्रियमाणा नामेव स्यात् ५४ इष्ठस्य यिट् च इष्ठ
स्य च बहोरुत्तरस्य यिडागमो भवति बहोर्भूरादेशः भूयिष्ठः लोपापवादोयं यि
डागमः आगमिनः कारुरुच्चारणार्थः अयं वा यिडागमो यमिकारान्तः लोपानुवृत्तेः
वेदं ५५ ज्यादादीयसः ज्या इत्येतस्मादुत्तरस्य ईयसः आकारादेशो भवति ज्यायान्
नूलोपस्य यिटा च विच्छिन्नत्वाद्विनिवृत्ते लोपे ऽसिसत्य कृष्ण काकुइति दीर्घ ज्योन
ज्यायानिति ज्यसिद्धाति घध रक्तजोरुत्वादेलेचो रेफादेशो भवति ऋकारस्य रु
लादेर्लघोः इष्ठमेयस्सु परतः प्रथिष्ठः प्रथीयान् प्रथिमा म्रदिष्ठः म्रदीयान् म्रदिमा
ऋजुं इति किं कालिष्ठः कृशीयान् कृशिमा उगणनमञ्चकारान्ते यः पठ्य मृदुमृदुः

चैव कृष्णं च दृष्टमेव च परिपूर्वं दृष्टं चैव षड्भिमानु स्वविधौ स्मरेत् ॥ ५६ ॥ ततः इकन्
भवति कुजमाचष्टे कुमयति मातरमाचष्टे मातयति भ्रातयति ॥ ५७ ॥ विभाषा तो
२०२ ऽदसि अत्र तुदृष्टेन स्य अतस्याने विभाषा टेकत्यादेशो भवति इष्ठेमेयस्सु प
रुजः छंदसि विषये रजिष्ठमेति पंथानं त्वम् जिष्ठः ॥ ५८ ॥ प्रकृत्यैकाच् एकाचवयु
१० संज्ञकं तदिष्ठेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति स्रग्विन्निति तस्य विन्नो तस्य स्रजि
ष्ठः स्रजीयान् स्रजयति स्रुग्वदित्येतस्य मत्वो तस्य स्रुचिष्ठः स्रुचीयान् स्रुचयति
एकाजिति किं वसुमानित्येतस्य वसिष्ठः ॥ ५९ ॥ प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः
अके परतः अके परतः राजन्यमनुष्ययुवन इत्येते प्रकृत्या भवन्ति राजन्यानां
समूहो राजन्यकं मनुष्याणां समूहो मानुष्यकं आपत्यस्य च तद्धितेनाचीति य
लोपः प्रकृतिभावेन भवति यूनो भावः यौवनिकं मनोज्ञादिन्वादवुञ् तत्र न
लोपिम इति टिलोपो भवति ॥ ६० ॥ इनण्यनपत्ये इनेतस्य अणि परतः अनपत्ये प्रकृ
त्या भवति सांकूटिनं सांराविणं सांमार्जिनं स्राविणं इदं स्राविणम् अणीति किं दण्डिनां
समूहो दाण्डं अनुदात्तादेरञ् इत्यञ् प्रत्ययः अनपत्य इति किं मेधाविनो पत्यं मेधा
वः ॥ ६१ ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्ये
ते चाणि प्रकृत्या भवन्ति गाथिनः वैदथिनः कैशिनः गाणिनः पाणिनः अपत्यार्थोय
मारंभः ॥ ६२ ॥ संयोगादिश्च संयोगादिश्च इन् प्रत्ययोऽणि प्रत्यये प्रकृत्या भवति शांखिनः
अपत्यं शांखिनः वाज्रिणः अपत्यं वाज्रिणः ॥ ६३ ॥ अन् अन् अन्तममणि प्रकृत्या भवति अ
पत्ये चानपत्ये च सामानः वैमनः सौत्वनः जैत्वनः ॥ ६४ ॥ ये चाभावकर्मणोः ये च प्रत्य
ये अन् प्रकृत्या भवति राज्ञो पत्यं राजन्यः [illegible] कर्मणोरिति किं राज्ञो भावः कर्म राज्यं रा

अन्तःसूत्रमिति पुत्रोऽहिम्मा पठ्यते स्तोत्रं बहुका त्यय; ६५ आत्माध्यात्मनो रवे आत्मन्मू आध्यानु
इत्येतो रवे परत्र; प्रकृत्या भवत; आत्मनोऽधि तं, आत्मनीनं; अध्यानु म त्नगामी
अध्यनीने; एवइति किं प्रत्यात्मं प्राधं प्रत्यात्मं मित्यु व्ययीभावादनश्चेति समा
सांतपु कृत्यय; प्राध मित्युपसर्गादधन इत्यच ६६ नम पूर्वे अपत्ये वर्मणः; संपूर्णो
नूअवर्मणोऽणि परत्नो प्रत्ययेन प्रकृत्या भवति सुषाम्नो पत्यं सोषामः; भाद्रसामः.
म पूर्वे इति किं चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः; मपूर्वं प्राति बधे चाकिन ना मो इति व
क्रवां किनतान्नो पत्यं केन नामन; ६७ कालो नातो योगविभागे त्राक्रियते कालइ
त्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्रापि हित्नो चार्थे निपात्यते कालुनामोः
कालुम कुं कालकवि; ततो जातो अपत्य इत्येव कालो ऊषधि; ६८ कामे स्त्री क्लो
कामेइति तास्त्रील्येदि लोचौ निपात्यते कामेस्त्रील; कामे; शीलछत्रादिभ्योण इतिण
प्रत्यय; यधेवं किमर्थमिदं नत्नाहि त इत्ये वाहि चित्नोव; सिद्ध; सत्य मेत त्नु स्नापयति
ताक्षीलि काणोऽस्मिण कुमाति भलंतीति तेन चौरीताय सीतिणां नाद कि कात; सि
द्धो भवति ताक्षीत्य मति किं कामेण; ६९ ऊचाम न नपत्ये. ऊचा मित्यन पत्ये। णे चिलो
वोति पात्यते ऊचं पदं अनपत्य इति किं ऊढण; अपत्य ऊढा; बपूर्वे कन ध्रजरा
कामणी स्वलोपो भवति ७० दांडिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्माक्षिनेय वाशि
नायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव ऐक्ष्वाक मैत्रेय हिरण्मयानि दांडिनायन हास्ति
नायन आथर्वणिक जैह्माक्षिनेय वाशिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव ऐक्ष्वाक
मैत्रेय हिरण्मय इत्येते निपात्यंते दंडिन हस्तिन इत्येतो नडादिषु पठ्येते तयोरा
यने परत; इकृति भावो निपात्यते केषांचित्तु दंडिनु हस्तिनु इति नडादिषु पठ्

ते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथ उपचारात् ऋषिशब्दोप्यथर्वन्नित्युच्यते तमधीते य आथर्वणिकः इकोप्रकृतिव
द्भावो निपात्यते ।जिह्मासिन्निति शुभ्रादिषु पठ्यते तस्य एये परतः प्रकृतिवद्भावो निपात्य
ते ।जिह्मासिन्निति शुभ्रादिषु पठ्यते तस्य एये परतः प्रकृतिवद्भावो निपात्यते जिह्माशि
काशिका नोपत्यं जैह्माशिनेयः वासिनायनिः वासिनोपत्यं उदीच्यावृद्धादिगोत्रादिति फिञ् तत्र प्र
कृतिभावो निपात्यते वासिनायनिः भ्रौणहत्यधैवत्य भ्रूणहन्धीवन् इत्येतयोः ष्य
ञि परतः तकारादेशो निपात्यते भ्रूणघ्नो भावः भ्रौणहत्यं धीवन्नो भावः धैवत्यं हनस्तो
११ ऽचिण्णलोरिति यत्तत्वं तद्ष्यञन्तस्यैव नान्यत्र तेन भ्रौणघ्नं वार्त्रघ्नं इत्यत्र हि न भव
ति तेन भ्रौणहत्यमिति तत्वं निपात्यते सार्वैक्ष्वाकु इत्येतस्याणि परतः युक्लोपो निपा
त्यते सुधाभवमुदर्कं चेत्याक इति स्वरसर्वनामेकश्रुत्याप ध्याते तन्नोयमाधापातो
नोदाक्षयनिपात्यते यदाहुतन्नलद इक्ष्वाकोरपत्यमैत्रेयः अयं किमर्थं मित्रयुशब्दो
ऽघिपादिः एवं न पठ्यते तत्राप्ति कृते यादेशे मैत्रेयः सिद्धं लोपार्थं निपातनं कर्त
व्यं भवति यस्कादिषु वर्जुषु लुगर्थं पाठो न कर्तव्यः मित्रयव इत्यत्र एवं लुकु
सिद्धः मैत्रेयकः संघ इत्यनुसंधां काल दारण ष ज्यानि आम णि ति प्राप्नोति हिरण्म
य इति हिरण्यशब्दस्य मयटि यादि लोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयं १७१ ऋ
त्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्ययानि छंदसि ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येता
नि निपात्यंते छंदसि विषये ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते ऋतौ भवः ऋ
त्व्यः वास्तौ भवः वास्त्व्यं वास्त्वं माध्वीति मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्य
ते माध्वीर्नः संत्वोषधीः हिरण्ययमिति हिरण्यशब्दस्य मयटि मशब्दलोपो निपात्यते हिर
ण्ययम् १७२ श्री इति वामनकाशिकायां वृत्तौ षष्ठोध्यायः समाप्तः युवोरनाकौ युवु
इत्येतयोः कृत्स्तद्धितविशेषणयोरनुनासिकयोर्ग्रहणं यौः स्थाने अन
क इत्येतावादेशौ भवतः योरन कारकः नंदादिभ्यो ल्युः नंदनः रमणः साधादिभ्यः ण्वु

कुलेभ्यश्च सायंतनः चिरंतनः गुल्गुरुचौ कारकः हारकः वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् वा
सुदेवकः आर्जुनकः अनुनासिकयणो इति किम् ऊर्णायाः युस् युजि मृडिभ्यां युक
न्युको एवं युसादीनां हियणो नुनासिकत्वं न स्यात् तिङ्गायत्तं वर्तितं अनुनासिक्याः पा
णिनीयाः युवोरनाकाविति निर्दिष्टत्वात् द्वित्वे कवर्गा वपदे अन्त्यमागमः आसन्नमिति नुमनुक्रि
यते नपुंसकलिंगत्वाच्च लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति इतरेतरयोगपदेन
छांदसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः युवोश्च द्वित्वानिर्देशो द्वित्वे पदान्तत्वं सज्यते अयचेदेकाच
त्वात् कथं पुंवद्भावे दयम् द्वित्वेन गमिकोः लोपः एकत्वेनुमतिः स्वतः गृहीतत्वात् द्विलि
गस्य पुंस्त्वं चेह समाश्रितम् । आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् आयन् ए
य् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फढखछघ इत्येतेषां प्रत्ययादीनां फ
इत्येतस्य आयन आदेशो भवति नडादिभ्यः फक् नाडायनः ढस्य एय आदेशो भवति स्त्रीभ्यो
ढक् सौपर्णेयः वैनतेयः खस्य ईन आदेशो भवति कुलात्खः आढ्यकुलीनः श्रोत्रिय
कुलीनः छस्य ईय आदेशो भवति वृद्धाच्छः गार्गीयः वात्सीयः घ इत्येतस्य इय आदेशो भव
ति क्षत्राद्घः क्षत्रियः प्रत्ययग्रहणं किं फक्कति ढौकते खनति छिनत्ति घूर्णते आदि
ग्रहणं किं ऊरुदघ्नं जानुदघ्नं एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति कृतेषु
तेषु प्रत्ययाश्रयाद्धात्वं भवति तथा चथच्छौ च विचारकरणमयं वक्ष्यति गोत्वां गो
ष्ठः इत्येवमादीनां हिरण्यादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति ऋतेन्यय्
ति लाववचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशा भवन्त एते । तथा पदरुजविशस्पृशो घ
ञि इत्येवमादिषु नुसंयुक्तं ग्रामादिनं तावित्येवादिकारघकारयोरादेशा वचन
मनवकाशं वदितानि संज्ञावादिनुनोस्यदने आयनीनोनेकारस्योसंज्ञाया आदायां प्रति

विधानार्थं नित्यार्थं हि सं भवति २ झोऽन्तः प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते आदिग्रहणं निवृत्तं
प्रत्ययावयवस्य झस्य अंत इत्ययमादेशो भवति सुन्वंति आचिनघ्नुवो विजति
का ष्यमाणः पतिभिः सप्रभृतीनि शुनिष्ठिभ्यां मञ्चु जरंतो विर्हुतः प्रत्ययस्येत्येव उज्झि
शि तः उज्झितवान् अस्मिन्नर्थे तादेशो कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति तथाच ते चाक्षिकार्
णमर्थवद्भवति ३ अदभ्यस्तात् अभ्यस्तादंगादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो
भवति ददति ददतु दधति दधतु जक्षति जक्षतु जाग्रति जाग्रतु अंतादेशापवादोय
१२ जुसादेशो न तु वाध्यते अददुः अदधुः अदादेशे विकृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ४ आ
त्मनेपदेष्वनतः आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारांतादंगादुत्तरस्यादित्यय
मादेशो भवति चिन्वते चिन्वतां अचिन्वत लुनते लुनतां आत्मनेपदेष्विति किं चि
न्वंति लुनंति अनत इति किं च्यवंते लुवंते प्लुवंते नित्यत्वादत्र विकरणे कृते झो
न्तादेशो न भवति तत्वं इयदादेशो न भवति अनकारान्तेनांगेन झकारविशेषणं किं इ
दमाभूत् अघघ्नवो विजति ष्यमाणः पतिभिः शयांते ; ५ शीङो रुट् शीङोऽङ्गादुत्तरस्य झा
देशस्यातो रुडागमो भवति शेरते शेरतां अशेरत रुडयं परादिः क्रियते स यदि झ
कारस्यैव स्यात् तदादेशो भवति न स्यादित्यत एवायमागमो विधीयते सानुबंधग्रहणं
मयङ् लुगर्थे तेनेह न भवति व्यतिशेष्यते ६ वेत्तेर्विभाषा वेत्तेरंगादुत्तरस्य झादे
शस्यातो विभाषा रुडागमो भवति संविदते संविद्रते संविदतां संविद्रतां स
मविदत समविद्रत वेत्तेरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणं इह मा भूत् विंते विदाते वि
दते इति ७ बहुलं छन्दसि छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति देवा अदुह्र गंधर्वाः

प्त्यस्तोऽदुह्र। दुहे लङि झकारस्यादादेशे कृते रुट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकार
लोपः; न च भवति अदुह्रत बहुलवचनादन्यत्रापि भवति अदृश्रमस्य केतवः; अत्र
दृशोऽङि गुण इति एतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ८ अतो भिस ऐस् अकारान्ता
दंगादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति वृक्षैः; प्लक्षैः; अतिजरसैः; जरामतिक्रान्तैरि
ति विगृह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसादेशो भवति एकदेशविकृतमनन्यवद्भव
तीति जरसादस्य जरसादेशः; संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभा
षेयमनित्या अत इति किं अग्निभिः; वायुभिः; तपरं किं खट्वाभिः; मालाभिः; एत्वं भिसि
परत्वाच्चोत्तरं ऐस्त्वं भविष्यति कृते त्वेत्वे भौतपूर्व्यात् सुतु नित्यं स्यात् सति देवेभिः;
सर्वैः; प्रोक्तमिति ९ नेदमदसोरकोः; इदमदसोः इत्येतयोः ककारयोर्भि
स ऐस् न भवति एभिः; अमीभिः; अकोरिति किं इमकैः; अमुकैः; अकोरित्येतदेव वचनं
ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति इदमदसोः कादिति नोक्तं विपरीतो
पि नियमः संभाव्येत इदमदसोरेव कादिति ततश्चेह भवति सर्वकैः; इह तस्मादे
व एभिः; अमीभिः; प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थं ११ टाङसिङसामिनात्
स्याः; अकारान्तादंगादुत्तरेषां टाङसिङसां इन आत् स्य इत्येते आदेशा भवन्ति यथा
संख्यं टा इत्येतस्येनादेशो भवति वृक्षेण प्लक्षेण ङसि इत्येतस्यात् वृक्षात् प्लक्षात् ङ
स् इत्येतस्य स्यादेशो भवति वृक्षस्य प्लक्षस्य अत इति किं सख्या पत्या अतिजरसा
दिति केचिदिच्छन्ति यथासंख्यमानत्यान्नेत दिष्यते इति लक्ष्यते १२ ङेर्यः ङे इति चतुर्थ्ये
कवचनस्य ग्रहणं अकारान्तादंगादुत्तरस्य ङे इत्येतस्य यकारादेशो भवति वृक्षाय

प्रलाय अत इत्येव सख्ये पत्ये संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति पकि
मातेयमनित्यानेन दीर्घो भवति १३ सर्वनाम्नः स्मै अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य ङे
स्मै इत्ययमादेशो भवति सर्वस्मै विश्वस्मै यस्मै कस्मै तस्मै अत इत्येव भवते अथैतत्र
तोस्मै इत्यन्वादेशे अनुगादेशो एकारादेशः प्राप्नोति तत्रोत्सर्गापवादे कादेशान्पूर्वस्मै
भावः क्रियते पश्चादेकादेश इति १४ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ङसिङि इत्येतयोरकारान्तात्स
र्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः ङसीत्येतस्य स्मात् पूर्वस्मात् वि
१२ श्वस्मात् यस्मात् तस्मात् कस्मात् ङीत्येतस्य स्मिन् सर्वस्मिन् विश्वस्मिन् यस्मिन् त
स्मिन् अन्यस्मिन् अत इत्येव भवतः भवति सर्वनाम्न इत्येव वृक्षात् वृक्षे १५ पूर्वादि
भ्यो नवभ्यो वा पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोः ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावा
देशौ भवतः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे परस्मात् परात् परस्मिन् परे अवर
स्मात् अवरात् अवरस्मिन् अवरे दक्षिणस्मात् अपरात् अपरस्मिन् अपरे अधरस्मा
त् अधरात् उत्तरस्मिन् उत्तरे अपरस्मात् अपरात् अपरस्मिन् अपरे अधरस्मात् अ
धरात् अधरस्मिन् अधरे स्वस्मात् स्वात् स्वस्मिन् स्वे अन्तरस्मात् अन्तरात् अन्तरस्मि
न् अन्तरे नवभिरिति किं त्यस्मात् त्यस्मिन् १६ जसः शी अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य
जसः शी इत्ययमादेशो भवति सर्वे विश्वे ये के ते दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं त्रपुणी जतुनी
औङ आपः आवन्तादेशो भवति सर्वे विश्वे ये के ते दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं त्रपुणी जतुनी १७
औङ आपः आबन्तादुत्तरस्य औङ शी इत्ययमादेशो भवति खट्वे तिष्ठतः जतुनी
बहुराजे कारीषगन्ध्ये ङकारः सामान्यग्रहणार्थः औङिति विशेषग्रहणं यथा स्यात् औकारोऽयं खट्वे पश्य

त्रीणि घोडि। कृष्णी नोडिः ज्ञा स्मार्क नास्ति कोऽयं प्रकारः। सामान्यार्थस्य स्य वा सं जने। स्मिन् डि.
ज्ञाय ने नुम् प्रसङ्गः स दोषः। डि. चेति विधा ध्रुवाणि देश मात्रे वे रो यस्मात् तु चेति विधात्
दादौ वर्णोच्चाय जने डि. च्चेव्यदो ति दृष्टो ये पूर्व सूत्रेण नास्पोनुः १८ नपुंसकाच्च
नपुंसकादेशा द्युत्तरस्य औङ् त्रीत्ययमादेशो भवति कुण्डे निष्ठुने। कुण्डे पत्तुप यस्येति
लोपः। प्रापः। त्रुपप्रतिषेधो वक्तव्य इति न भवति कुण्डे निष्ठुने। कुण्डे पत्तुप यस्येति
लोपः। प्रापः। त्रुपप्रतिषेधो वक्तव्य इति न भवति दधिनी मधुनी त्रपुणी जतुनी
१९ जस्शसोः शि। नपुंसकादेशा द्युत्तरयोर्जस्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति कु
ण्डानि तिष्ठन्ति कुण्डानि पश्य दधीनि मधूनि त्रपूणि जतूनि जस्शसः शकारश्च कृत्स्य शसो
ग्रहणादि ह न भवति कुण्ड्यो दधाति नव शः। प्रविशन्तीति २० अष्टाभ्य औश्. अष्टा
भ्य इति कृताकारो निर्दिष्टो गृह्यते तस्मादुत्तरयोर्जस्शसोः औश् इत्ययमादेशो
भवति अष्टौ तिष्ठन्ति अष्टौ पश्य कृताकारस्य ग्रहणं किं अष्ट तिष्ठन्ति अष्ट पश्य
एतादेवकृताकारस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभक्तौ विभाषा चाविकृतस्य ब
हुलो लुगित्यस्य पम पदापोना प्राप्तो येन नाप्राप्ते विधिरारभ्यते यस्तु सुपोधातुप्राति
पदिकयोरिति नास्मिन् प्राप्ते वाप्राप्ते नास्मिन् विधिरारभ्यते यस्तु सुपोधातुप्राति
पदिकयोरिति नास्मिन् प्राप्ते वाप्राप्ते वेति स न बाध्यते अष्टपुत्रौ। अष्टभार्य
न भवति २१ षड्भ्यो लुक्। षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जस्शसोर्लुग्भवति षट् तिष्ठन्ति
षट् पश्य पञ्च सप्त नव दश षट्प्रधानात् तदन्तादपि भवति परमषट् उत्तमषट्

यत्ररूपसर्वं नष्टं ततो न भवति प्रियपथ ! प्रियपंथान इति २२ स्वमोर्नपुंसकात्
स्वमू इत्येतयो नपुंसकादुत्तरयोर्लुक् भवति दधि तिष्ठति दधि पश्य मधु तिष्ठ
ति मधु पश्य त्रपु जतु तद्धातृणा कुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते पूर्वविप्र
तिषेधेन नित्यत्वाद्वा लुको किंनिमित्तमन्त्रो मिति लक्षणान्तरेण
२४ पुनस्तदा नेवयस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न
तोऽम् अकारान्तान्नपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति कुण्डं
तिष्ठति कुण्डं पश्य वनं पीठं मकारः कस्मान्न क्रियते दीर्घत्वं प्राप्नोति २४ कुण्ड
अद्ड् डतरादिभ्यः पंचभ्यः डतरादिभ्यः पंचभ्यो नपुंसकेभ्यः परयोः स्वमोरद्डादे
त्ययमादेशो भवति कतरत् तिष्ठति कतरत् पश्य कतमत् पश्य कतमत् तिष्ठति इ
तरत् अन्यत् अन्यतरत् पंचभ्य इति किं नेमं पश्य पात्रं नेमं पश्य कतमत् तिष्ठति डु
कतमत् तिष्ठ इतरत् अन्यत् अन्यतरत् पंचभ्य इति किं नेमं पश्य तिष्ठति नेमं पश्य डित्कारणं किं
कारणं किं कतरा त्रि तिष्ठन्तीत्यत्र पूर्व सवर्णदीर्घो मा भूत् इत्युकार त्यपूर्व डि
स्यानि वद्भावादमि पूर्वत्वेनापि सिध्यति एवं तर्हि तकारादेशो एवकारस्मात्
धीयते टिकारमदिति सवर्णदीर्घो मा भूत् अपृक्तश्चेदमोदोषो निवृत्ते डतरा
आत् डित्वात् डतरादीनां न लोपो दीर्घता २५ नेतराच्छन्दसि इतरस्मात् डि
स्वमोश्छन्दसि विषये अद्डादेशो भवति इतरमित्यर्थं डमजायत
छन्दसीति किम् इतरत् काष्ठं इतरत् कुण्डं जानीमित्यस्मादमित्यर्थं मिति
तिवन्तो न नेतरस्माच्छन्दसीति किम् इतरत् काष्ठं इतरत् कुण्डं जानीमित्यस्माद्दसी

तेतमा मि जरा छंदसीति वक्तव्यो नेतमा छंदसीति वचनं योगविभागार्थं एकान्
तादिः सर्वत्र छंदसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते एकान्नविंशतिश्चान् एकान्नविंशतिरिति
२६ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। युष्मदस्मद् इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङसः स्थाने अश्
मादेशो भवति तव स्वं मम स्वं शित्करणं सर्वादेशार्थं अन्यथा ह्यादेशः स्यात् प
देश प्रत्ययापचये मादेरेव स्यात्। ततश्च यो चास्ये तन्न स्यात् २७ ङे प्रथमयोर
म्। ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामु
त्तरस्य ङे शे अमित्ययमादेशो भवति तव स्वं मम स्वं शित्करणं सर्वादेशार्थं अन्य
था ह्यादेशः स्यात् प्रत्ययापचये मादेरेव स्यात्। ततश्च यो चास्येतन्न स्यात् २७ ङे प्र
थमयोरम्। ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्त
रस्य अमित्ययमादेशो भवति तुभ्यं दीयते मह्यं दीयते प्रथमयोः त्वं अहं युवां
आवां यूयं वयं त्वां मां युवां आवां २८ युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो
भवति युष्मान् ब्राह्मणान् अस्मान् ब्राह्मणान् युष्मान् ब्राह्मणीः अस्मान् ब्राह्म
णीः युष्मान् कुलानि अस्मान् कुलानि २९ भ्यसोऽभ्यम्। युष्मदस्मद्भ्यामुत्तर
स्य भ्यसोऽभ्यमित्ययमादेशो भवति युष्मभ्यं दीयते अस्मभ्यं दीयते अभ्यमादेशे कृते
शेषे लोपे च बहुवचने झल्यदित्येत्वं प्राप्नोति तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्नि
ष्ठितस्येति तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्न भवति केचिदभ्यम् आदेशमेत्त्वनिवृत्त्य
र्थं कुर्वन्ति येषां मते शेषे लोपः टिलोपस्तेषां भ्यमादेश एव उदाहरति वृत्तिस्वर

श्चादेरेव भवति सू० पंचम्या अत् पंचम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्य
यमादेशो भवति युष्मदच्छति अस्मदाच्छति अस्मत्छति सू० एकवचनस्य
च पंचम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति त्वद्
छति मच्छति सू० साम आकम् साम इति षष्ठीबहुवचनमागतम् युष्मदस्मद्भ्या
मुत्तरस्य आकमित्ययमादेशो भवति युष्माकम् अस्माकम् अयमविशे
१४ यमागतसेकोगृह्यते तथादेशविधानकाले सुड्विधानेन सेवनु भाविनः सुटो
निवृत्त्यर्थं कृते ह्येषो लोपे युष्मदस्मदोरुकारान्तत्वात् सुड्प्राप्नोति सस्मा
न्निरनुमतत्वान्निवर्तते दीर्घोच्चारणसवर्णदीर्घार्थं अकमित्युसाति कस्य कोर
नवः आकामं ताडेगो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य आकारेण त्वद्भवति भवद्भ्य
द्भ्यो अत्रोच्यते काद्देश्चा; स्थानिवद्भावो द्विर्वचनमिति आनेन आमेण काको रोति
स्मानुडागमं अनन्तरस्य तदोश्चद्वि‍र्वचनाद पि पसत्या देकादेशः इति सू० १८ तथो
रस्याः जीवतात्भवान् जीवताच्च जीवतनुभवानू जीवताच्च हि त्करणगुणवृद्धिप्रतिषेधाय
देशस्तात् भवति डित्ताच्चा स्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति तन्निवर्तते डिच्चपि न भवति
तुवे इति भृत्वा ह्नवानेति आशिषीति किं आमं गच्छतु भवान् गच्छत्व तातङ् तिङ् चे स्त कुम
कृत्स्यादस्याविधिश्च तच्चतयान् हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ न तु तापकमात् तातङोः

त्वसामर्थ्यान्नायमन्यविधिस्तत्र। नञ्प्रदनञादीनां तेन नत्युविकाराजा॥ ५५। विदेः शतु
र्वसुः। विदज्ञाने इत्येतस्माद्धातोः परस्य शतुर्वसुरादेशो भवति। विद्वान्। विद्वां
सौ। विद्वांसः। स्थानिवद्भावादुगित्कार्यं चेत्सिद्धे वसोरकारककरणं वचो॥ संप्रसारणा
मित्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थं एकानुबंधकग्रहणेन द्व्यनुबंधकस्येति तेनद
पि न भवति॥ तथा सत्युकारककरणमनर्थकं स्यात्॥ अन्यत्रेतरस्याग्रहणं कोचिदनुव
र्तयन्ति। विदन्। विदन्तौ। विदन्तः॥ ५६। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा
इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति। प्रकृत्य प्रहृत्य पार्श्वतः। कृत्वे नानाकृत्य॥ द्विधाकृत्य
समास इति किं। कृत्वा हृत्वा॥ अनञ्पूर्व इति किं॥ अकृत्वा॥ अहृत्वा॥ परमकृत्वा॥ उत्तम
कृत्वा॥ अनञिति द्विनञो न्यायं दनञ् नञ्समुदायमात्रं परिगृह्यते॥ तेन नञ् अने
र्वं यत्वान्न भवति॥ स्नात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनान्न ल्यबादेशो अने
भवति॥ स्नात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनान्न ल्यबादेशो न भ
स्नात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनान्न ल्यबादेशो न भवति। अथ वा
समास इति निर्धारणे सप्तमी॥ तेन क्त्वान्तः समास एव पदं गृह्यते॥ स च यथा विधिस
दन्तस्येति अनेन तदन्तविधिनानञ्कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति॥ तथा चानञ्
पूर्व इत्युच्यते॥ गतिकारकपूर्वस्येव समुदायग्रहणे सति नञ्पूर्वे स्यात् संगत्य। विधी
न्वाहि रंगे लघ्वा धनत एत ज्ञापितं॥ सू ७ क्वापि स्त्रीदासि॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वो
इत्ययमादेशो भवति॥ अपि ... ल्यबपि भवति॥ छंदसि विषये कृतं वा समोपजमानं वा ...
यित्वा पूर्वं ... ल्यबपि भवति उद्धृत्य जुहोति वा छंदसीति नो सर्वोपाधि
चाराय्य तेनासमासे ल्यब्भवति अच्युतदेवानुगतः। छंदोपि कारकाः जसे रसमीति यावतु ...

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लु क् पू
र्वसवर्ण । आ आत् शे या डा ड्या याच् इत्येते आदेशा भवन्ति अनृक्षरा ऋजवः
सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः भवतीति वक्तव्यं धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणा
यामिति प्राप्ते लिङ्गान्तिङ्भवन्तीति वक्तव्यम् चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति न
क्तेति प्राप्ते लुक् आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् चर्मणीति प्राप्ते हविर्धाने यत्सुन्व
२६ न्ति तत्सामिधेनीरन्वाह यस्मिन् सुन्वन्तीति तस्मिन् सामिधेनीरिति प्राप्ते पूर्वसवर्णः ।
धीती मती सुष्टुती धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते आ उभा यन्ता उभौ यन्तारौ इति प्रा
प्ते आत् न ताद् ब्राह्मणान्निन्दामि न तं ब्राह्मणमिति प्राप्ते शे न युष्मे वाजबन्धवः ।
अस्मे इन्द्राबृहस्पती यूयं वयमिति प्राप्ते डा नाभा पृथिव्याः नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते
ड्या अनुष्टुभा वाचयन्ती अनुष्टुभेति प्राप्ते याच् साधुया साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते आ
ल् वसन्ता यजेत वसन्ते यजेतेति प्राप्ते इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् इयाउ
र्विया परि ख्यन् धृष्णुया उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते डियाच् सुक्षेत्रिया सुगात्रिया सु
क्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते ईकारः दृतिं न शुष्कं सरसी शयानं सरसि शयानमिति
प्राप्ते आङ्याजयारां चोपसंख्यानम् आङ् प्रवाहवेति प्राप्ते याच् स्वप्नया सचसे
न स्वप्नेनेति प्राप्ते अयार् सिन्धुमिव नावया नावेति प्राप्ते सूत्र अमो मश् अमू इति मिङादेशो
न स्यात् छन्दसि विषये मकारादेशो भवति वधीं वृत्रं क्रमीं वृक्षस्य शाखां लुङि, वर्जं वच्छन्दसि
मा ओषीं पापं ... भावः । शिष्टाः सर्वादेशार्थम् मकारस्यापि मकारवचनं मनुं
स्वारनिवृत्त्यर्थम् स्यात् ७० लोपस्त आत्मनेपदेषु आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य

दसि विषये लोपो भवति, दधात्यदुह्र गंधर्वाप्सरसो अदुह्र अदुहतेति प्राप्ते दु
ह्रामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं दुहतामिति प्राप्ते दधिरात्, अयेचुरत इति प्राप्ते अपवृत्ति
धिकारान्तो भवति तन्वन्तान्मनमर्तजकृते आत्मनेपदेष्विति किं वसन्तुद्युकृति
कृतं चक्रुर्विल ४१ ध्वमो ध्वात् छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति अ
तने चोयुक्तमणवाच्छाध्वात् वाचयध्वमिति प्राप्ते ४२ यजध्वैनमिति च यजध्वमित्ये
तस्य एनमित्येतस्मिन्परतो मकारलोपो निपात्यते यजध्वैनं प्रियमेधाः यजध्व
मेनमिति प्राप्ते ४३ तस्य तात् तस्य लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने ता
दित्ययमादेशो भवति गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् कृणुतेति प्राप्ते ऊवध्यगो
हं पार्थिवं खनतात् खनतेति प्राप्ते अस्मा इन्द्र कृणुतात् कृणुतेति प्राप्ते ऊव
ध्यगोहं पार्थिवं खननतात् खनतेति प्राप्ते अस्नाविरः संसृजतात् संसृजतेति
प्राप्ते सूर्यं चक्षुर्गमयतात् गमयतेति प्राप्ते ४४ तप्तनप्तनथनाश्च तस्येति
वर्त्तते छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति
तप् शृणोत ग्रावाणः, शृणुतेति प्राप्ते सुनोतन सुनुतेति प्राप्ते तनप् सं वरत्रा द
धातन दधतेति प्राप्ते तन जुजुष्टनु जुषतेति प्राप्ते सुनोतन सुनुतेति प्राप्ते तनप् सं
वरत्रा दधातन दधतेति प्राप्ते तन जुजुष्टन जुषतेति प्राप्ते छान्दसत्वात् तस्य, थन
यदिष्ठन यदिष्ठतेति प्राप्ते पिण्णाम... ४५ इदन्तो मसि छन्दसि विषये मसि
प्रत्यये परतः इकारान्तो भवति मसः मकारान्तस्य इकारागमो भवति सकारान्तस्यान्तो भवति नमस्कृते
नमुचन्ते इत्यर्थः पुनस्त्वा दीपयामसि दीपयामः इति प्राप्ते लभं जंभयामसि जंभयामः इति

प्राप्ते व्यधिरात्रिं वा सवितारा यामसि वा संयाम इति प्राप्ते ४६ क्त्वो यक् क्त्वा इत्येतस्य य
गागमो भवति छन्दसि विषये दत्वाय सविता धियः दत्वेति प्राप्ते क्त्वापि छन्दसीत्य
स्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते समास इति तत्रानुवर्तते ४७ इष्ट्वीनमिति च इष्ट्वी
नमित्ययं क्त्वो निपात्यते छन्दसि विषये यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्येट्टनमादेशोऽन्त्य
स्य निपात्यते इष्ट्वीनं देवान् इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते पीत्वीनमित्यपीष्यते चकार
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ४८ स्नात्व्यादयश्च स्नात्वी इत्येवमादयः कृत्वानिपा
त्यन्ते छन्दसि विषये स्नात्वी मलादिव स्नात्वेति प्राप्ते पीत्वी सोमस्य वावृधे पी
त्वेति प्राप्ते प्रकारार्थोऽयमादिशब्दः ४९ आज्जसेरसुक् अवर्णान्तादुत्तरस्य ज
सेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः ब्राह्मणाः सो
म्या इति प्राप्ते ये पूर्वासो य उपरास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छी
भावः प्राप्तः सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न भवति ५० अश्व
क्षीर वृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि छन्दसीत्यत्र प्रभृतिति निवृत्तं अश्वक्षीर
वृषलवणा इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतौ क्यचि छन्दसीत्यत्र प्रभृतिति निवृत्तं अश्व
क्षीरवृषलवणा इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतोऽसुगागमो भवति अ
श्वस्यति वडवा क्षीरस्यति माणवकः वृषस्यति गौः लवणस्यत्युष्ट्रः आत्मप्रीता
विति किं अश्वीयति क्षीरीयति वृषीयति लवणीयति अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति
वक्तव्यं क्षीरलवणयोर्लालसायां तल्लातिरको लालसायां तल्लातिरको लालसा
अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः द
ध्यस्यति मध्वस्यति इत्येवमाद्यर्थमपरमाह सुग्वक्तव्यः दधिस्यति मधुस्यति इत्येवं

माघ्यं ५२ आमि सर्वनाम्नः सुट् आदितिवर्तते अवर्णान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सु
डागमो भवति सर्वेषां विश्वेषां येषां तेषां सर्वासाम् यासां तासां आदित्ये
व भवतां आमीति षष्ठी बहुवचनं गृह्यते नेह· साम्न घा ज्ञी म्प इति तस्यापि परत्वा
दड्याट् स्याड् भवति। किमेतिड् व्यय घा दासु। आमश्चयो लिङि तत्नो सर्वनाम्नः
इति मः। सानुबंधकाविति वा न गृह्यते आमीति सप्तमीनिर्देश उत्तरार्थः। इदमुस
र्वनाम्न इति पंचमीनिर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठी प्रकृतिर्भविष्यति ५३ त्रे
स्त्रयः। त्रिइत्येतस्यामि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति त्रयाणां त्रीणामपि छंदसी
ष्यते त्रीणां समुद्राणामिति ५४ ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ता दावन्ता
च्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति ह्रस्वान्तात् वृक्षाणां प्लक्षाणां अग्नीनां वायूनां
कर्तॄणां नद्यन्तात् कुमारीणां किशोरीणां गौरीणां शार्ङ्गरवीणां लक्ष्मीणां ब्रह्म
बंधूनां कर्तॄणां नद्यन्तात् कुमारीणां किशोरीणां गौरीणां शार्ङ्ग·रवीणां लक्ष्मीणां
ब्रह्मबंधूनां वीरबंधूनां आबन्तात् खट्वानां मालानां बहुराजानां कारीषगंध्या
नां ५५ षट्चतुर्भ्यश्च षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति ष
ण्णां पंचानां चतुर्णां रेफान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता षड्भ्यो लु।गिति
लुक् मा भूत् बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति परमषण्णां परम
पंचानां परमचतुर्णां उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति प्रियषषां प्रियप
ञ्चां प्रियचतुरामिति ५६ श्रीग्रामण्योश्छंदसि श्रीग्रामणी इत्येतयोश्छंदसि विषये आ
मो नुडागमो भवति श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां। अपि सूत ग्रामणीनां श्रीणां
कस्य वामीति विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्रेति नित्यार्थं वचनं तत्सूत ग्रामणीनामि

ति यदा स्त्रीनाम्न्यजे ग्रामणाप्यस्त्रीग्रामणीपो भवति तदर्थं वचनं यदा तु स्त्रीत्वस्य ग्राम
ण्यास्त्वस्त्रीग्रामणि स्त्रीग्रामणीच स्त्रीग्रामणीच स्त्रीग्रामणीचेति स्त्रीग्रा
मण्णीनो मिति तदा कृत्स्वादि त्येव सिद्धं ५८ गोः पादान्ते गोशब्दात्परस्यामः पादान्ते
काशि छन्दसि नुडागमो भवति विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनां पादान्ते इति
का किं गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः सर्वो विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति पादान्तेऽपि क्व
चिन्न भवति इदितो नुम्धातोः इदितो धातो नुमागमो भवति कुडि कुंडिता कुंडितुं
१८ कुंडितव्यं कुडि कुंडिता कुंडितुं कुंडितव्यं कुंडा इदित इति किं पचति पठति अर्थं धा
तूपदेशावस्थायामेव नुडागमो भवति कुंडा कुंडेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्य
यो यथा स्यात् धातूपदेशात्कालत्वं नुमागमो यथा स्यात् इत्येवमर्थं ना।सिसि
चोर्मिदितः कार्यं नास्तीति उच्चारणनिरस्तनास्ति कृत्त्वाम् पठ्यते गर्भस्त इत्येवमादौ
किंतः सिजतीति किंत्व विधानसामर्थ्यान्नकारलोपो न भवति संताङ्ग्यत्रापि ग्ना
सिद्धवदत्राभादिति दिलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति इह कस्मान्न भवति भ
ञ्जो छुञ्जेति इदितां मित्युपसंख्यानं इति समुदायस्येत्संज्ञा संज्ञा इत्यादिर्नास्ति
नवयवस्यापीत्संज्ञा कस्मान्न भवति पादांतश्च तोनमुत्पश्यन्मनु नजैयितव्यं नैनांते
इदितो गृह्यन्ते ५८ शे मुचादीनां शे प्रत्यये परतो मुचादीनामनुमागमो भवति मुच्ल मुंच
ति लुप्लृ लुंपति विद्लृ विंदति लिप लिंपति षिचू सिंचति कृती कृंतति खिद खिंद
ति पिशु पिंशति शे इति किं मोक्ता मोक्तुं मोक्तव्यं मुचादीनामिति किं तुदति नुदति
पादीनां मुपसंख्यानं कर्तव्यं कें पुनस्तृपादयः तृप तृम्फ दृप दृम्फ ऋफ ऋम्फ गु
फ गुम्फ उभ उम्भ शुभ शुम्भ इत्यादयः इत्यत्र योऽसावनुषंगः सोऽत्र पादयो

तेषां अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति इत्यनुनासिकलोपे कृतेनुविधीयते सच विधा
नसामर्थ्यान्न लुप्यते रंफति दृंफति गुंफति उंभति ये तु निरनुबंधास्तेषामप्र
ति दृफति गुफति उभति शुभतीत्येव भवति ५९ मस्जिनशोर्झलि मस्जिनशि इत्येतयो
र्झलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति मंक्ता मंक्तुं मंक्तव्यं नंष्टा नंष्टुं नंष्टव्यं झ
लीति किं मज्जनं नाशनं मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छंत्यनुषंगसंयोगादि लोपार्थं
मन्नुमावानू ६० रधिजभोरचि रधिजभीत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति र
धयति रंधकः साधुरंधी रंधंरंधं रंधो वर्त्तते जंभयतीति जंभकः साधुजंभी जंभं
जंभं जंभो वर्त्तते परापि सती वृद्धिनुमा बाध्यते अचीति किं रद्धा जब्धा ६१ नेट्यलि
टि रधेः इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति रधिता रधितुं रधितव्यं
रधितव्यं इटीति किं रंधनं रंधकः अलिटीति किं ररंधिव ररंधिम नुमि संयोगान्त
त्वात् अनुस्संयोगाल्लिट्कि दिति किं त्वं न स्त्रीति न लोपो न भवति अयं कस्मात् कार्यं भवि
तव्यं रधिवा नित्य कार्यं एत्वाभ्यासलोपयोः कृत यो रिड्डागमः क्रियते ततो नुडा
गमस्य स्थो चयदि कुत्वाकि त्वात् अयो लेपः अप इट लिटीत्येवं नियमः कस्मान्न
क्रियते लिडेव तु चिन्त्य त्वत्रेति प्रतिषेधे नमप्यवधारणं संभाव्यते यदि अलिटिना
त्वत्रैति तथापि सति रंधि त्पत्र न स्यात् रधिजेत्यत्र च स्त्रोदिव ६२ रभेरशब्लिटोः र
भेरशब्लिट वर्जिते अजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति आरंभयति आ
रंभकः साध्वारंभी आरंभमारंभं आरंभो वर्त्तते अशब्लिटोरिति किं आरभते आरेभ
ते अचीत्येव आरब्धा ६३ लभेश्च लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्लिड्वर्जिते नुमागमो भवति
लंभयति लंभकः साधुलंभी लंभंलंभं लंभो वर्त्तते अशब्लिटोरित्येव लभते लेभे
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं ५४ आङो यि आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादि प्रत्यये विवक्षि

नुमागमो भवति आलंभ्या गौः । आलंभ्या वडवा आकारान्त योऽत्र त्वे नुमि कृते व द्विसम
दुपधत्वाभिति आकृलो यः पदिति यच्च त्वम स्य यस्य च कृदु दुलपदप्रकृति स्वरत्वे
नान्तस्युरिति त्वं भवति यदि पुनः कृतेऽस्यपदादौ दात्त त्वंस्यात् आङः इति किं लभ्यं । कथ
मन्विष्टो मो आलम्भ्य इति सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते आलम्भ्य इत्यनुमि कृते
अनुशंगलोपः । क्रियते ६५ उपात्प्रशंसायां उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमा
नायां यकारादि प्रत्यये विषये नुमागमो भवति उपलभ्यमेस्मा वृषलः । किंचिन्नु अदु
पधाचातू यत्प्रत्यया ति मि द ६६ उपसर्गात्खल्घञोः । उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्घञोः पर
२५ तो नुमागमो भवति ईषत्प्रलंभः सुप्रलंभः दुःप्रलंभः घञि प्रलम्भो विप्रलंभः सिद्धोस
त्यारम्भो नियमार्थः उपसर्गादेव लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति नान्यत्र ईष
ल्लभः लाभो वर्त्तते ६७ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां सुदुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपस
र्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो न भवति सुलभं दुर्ल
भं घञि सुलाभः दुर्लाभः केवलाभ्यामिति किं सुप्रलंभः दुःप्रलंभः सुदुर्भ्यामिति कि
मीयं महत्वा केवलग्रहणं क्रियते पंचम्या व्यवादितत्वादेवाप्रसंगः अतिसुल
भमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्दः उपसर्गो इति भवति प्रतिब
धः यदा त्वतिः न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुमेव भवत्येव अतिसुलंभ इति पंचमी
निर्द्देशात्पदाद्वेवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्य ६८ विभाषा चिण्णमुलोः । चिण्णमुलोरु
त्तरयोर्लभेर्विभाषा नुम् भवति अलाभि अलंभि लाभं २ लंभं २ व्यवस्थितविभाषाचे
यं तेनानुपसृष्टस्य विकल्प उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति प्रालंभि प्रलंभं २ ६९ उगिद
चां सर्वनामस्थानेऽधातोः उगितामंगानां धातुवर्जितानां अंचतेश्च सर्वनामस्थाने
परतो नुमागमो भवति भवत् भवान् भवन्तौ भवन्तः ईयसुन् श्रेयान् श्रेयांसौ

श्रेयांसः शत्रृ पचन् पचतीपचंतः अचंति; प्राङ् प्राचौ प्राचः उगिदचामिति किं दृ
षत् दृषदौ दृषदः सर्वनामस्थानइति किं भवतः वनुप श्रेयसः वनुप अंचति ग्रहणं
नियमार्थं अंचतेरेव धातोरन्यस्य माभूत् उखास्रत् पर्णध्वत् अधातोरिति किं अधा
तमूत् पूर्वस्याविवक्षा स्यात् गोमंतमिच्छति गोमत्यते क्विप् गोमत् अत्रक्विधा
तुत्वादचति ग्रहणं न स्यात् ७० युजेरसमासे युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो
नुमागमो भवति युङ् युंजौ युंजः असमास इति किं अश्वयुक् अश्वयुजौ; युजेरि
ते कारानिर्देशात् युज समाधौ इत्यस्य ग्रहणं न भवति युजमापन्ना ऋषयः ७१
नपुंसकस्य झलचः ॥ नपुंसकस्य झलंतस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भव
ति उदश्वित्वंति शकृंति यशांसि अजंतस्य कुंडानि वनानि त्रपूणि जतूनि नपुंसकाभि
ति किं अग्निचित् ब्राह्मणाः झलचश्च इति किं बहुपुरि बहुधुरि विमलदिवि चत्वारि अका
नि उगितो झलंतस्य नपुंसकस्य परत्वाद् नेतेनो नुमन् भवति श्रेयांसि भूयांसि
कुर्वंति कुर्वंति ब्राह्मणकुलानि बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः बहूर्जि ब्राह्मणकुला
नि अन्यत्रापूर्वं नुम् इत्येके बहूर्ञ्जि ब्राह्मणकुलानि ७२ इकोचि विभक्तौ इगंतस्य
नपुंसकांगस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति त्रपुणी जतुनी तुंबुरुणी त्रपुणो जतु
नो तुंबुरुणो इक इति किं कुंडे पाठे अजादौ नुमर्थं यद्येवं तत्रैव कर्त्तव्यो इकु
नुकरणं एतत्सूत्रे अजंते हे त्रपो इत्यत्र नुम् माभूदिति नडिः संबुद्धौ छंदसि इति नलोपप्रति
षेधः स्वोतु नुमुचनत्यसंनियोगसो इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधे चिभक्तौ इत्युच्यते तानि एत
देवाजादौ कृतस्तापनं प्रत्ययलक्षणाविधेरनित्यमिति तथा च संबुद्धौ [illegible] किं

यते विभक्ताविति किं । नौ खुरु वृत्रां इकोचि व्यंजने मा भूद स्तु लोकः स्वारः कथं स्व
र्गे वैश्रवणमाणि चिलुपो किं नैभाविष्यति । गत्याचोति स्वभावस्य व्यवधानान्नुमा
भावि । नु इकाच्येत्युत्तरार्थं नुडित्यनु किं चित्रापोद्यति ॥ ७४ ॥ तृतीयादिषु भाषित
पुंवद्गालवस्य ॥ तृतीयादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिंगमिगन्तं गाल
वस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवत इत्यर्थः । ग्रामणी ब्राह्म
णः । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन ग्रा
२० मण्ये ब्राह्मणकुलाय ग्रामणिने ब्राह्मणकुलाय ग्रामण्यः ब्राह्मणकुलात्
ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलात् ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलस्य ग्रामणिनो ब्राह्मणकु
लस्य ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानां ग्रामण्यां ब्राह्म
णकुले ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले शुचि ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलं शुचिना ब्राह्म
णकुलेन शुचये ब्राह्मणकुलाय शुचिने ब्राह्मणकुलाय शुचेर्ब्राह्मणकुलात्
शुचिनो ब्राह्मणकुलात् शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य शुच्यो
र्ब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले शुचिनि ब्राह्म
णकुले तृतीयादिष्विति किं ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले शुचिनी ब्राह्मणकुले भा
षितपुंस्कमिति किं त्रपुणे जतुने इह कस्मान्न भवति पीलुवृक्षः । पीलुः फलम्
लुने फलायेति समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य
पुंवद्भावः इह तु वृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि द्वन्द्वस्य फलाकृतिर्नपुंस
केतदेतदेवं कथं भवति भाषित । पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते सभाषितपुं
स्कं तादृक्येन नोच्यते तद्योगाद्यदाभिधेयमाविनपुंसकं तदापि तस्यैव इति पादके

छदस्रुपं नदादि भाषितं न पुंस्कामिति दृकादृ न्येव कीलालपा ब्राह्मणः कीलाल
पं च ब्राह्मणकुलं कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन अचेत्येव ग्रामणी ग्रा
मणी ब्राह्मणकुलानां ७४ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः अस्थिदधिसक्थि
अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतोऽनङ्
न्यायमादेशो भवति स चोदात्तो भवति अस्थ्ना अस्थ्ने दध्ना दध्ने सक्थ्ना स
क्थ्ने अक्ष्णा अक्ष्णे अस्थ्नः पयआदेशानामनङ्गुरस्यात्तिवचो
वादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनं तत्र भसंज्ञायामल्लोपः क्रियते उदात्ते निवृ
त्ते स्वरेणा विभक्तिरुदात्ता भवति एतेनस्यादिभिन्नं पुंसकेन नपुंसकस्या
ङ्गस्य तदन्तग्रहणं भवति प्रियास्थ्ना ब्राह्मणेन प्रियदध्ना तृतीयादिषु
तिकिं अस्थ्नी दधिनी अचीत्येव अस्थिभ्यां दधिभ्यां ७५ छन्दस्यपि दृश्यते
ते अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते यत्र विहितस्ततो
न्यत्रापि दृश्यते अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते इन्द्रो दधीचो अस्थि
भिः भद्रं पश्येमाक्षभिः तृतीयादिष्वित्युक्तमन्यत्रापि दृश्यते अस्था
न्युत्कृत्य जुहोति विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते अक्षण्वता
गलेन अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति ७६ ईच द्विवचने द्विवचने परतः छन्दसि
विषये अस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति स चोदात्तः अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले
कपेरिव अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां अक्षी चित्रं तु मोः रजोदीकादेशः वक्ष्यते
ति तत्र कृते सवर्णदीर्घत्वे विषयादि च प्येवं वा इतीति पुनर्मे नामेकि यते ७७ ना
भ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुमागमो भवति ददत् ददतौ ददतः जक्ष
त् जक्षतौ जक्षतः जाग्रत् जाग्रतौ जाग्रतः शतुरुपं नुम् कस्मात् नवि द्वित् उखा
स्रत् ववृत् स्यादिनमः प्रतिषेधो विनातुमागमो भवति ददति दधति कुर्वन्ति

ति नन्दति नन्दन्ति कुलानि जाग्रति जाग्रन्ति कुलानि ७९
अवर्णान्तादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः आच्छीनद्योर्नुम्
कुलानि तुदती कुले तुदन्ती ब्राह्मणी याती कुले यान्ती कुले परतः, तुदती
णी यान्ती ब्राह्मणी करिष्यती कुले करिष्यन्ती कुले याती ब्राह्म
रिष्यन्ती ब्राह्मणी अवर्णान्तादङ्गादित्येव कुर्वती कुले अवर्णान्तादङ्गात् करिष्यन्ती ब्राह्मणी क
शतुरिति किम् युञ्जाने चक्रं अभयत्र आये नान्तादिवदित्यस्य
२८ चोपि नास्ति भूतपूर्वगत्या अयणोददती ददती त्येव मादिष्प्रतिषस
346 गच्छतीति केचिदाहुः, शतुरवयवेऽत्र न च व्यवधानेन अवर्णान्तादङ्गात्
शीनद्योः नद्योः परतः, शतुरस्य नुम् भवतीति अवर्णान्ता व्यवधाने
तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति न कारणं व्यवधा
नमाश्रयिष्यते आदितिकि कुर्वती सुन्वती शीनद्योरिति किं तुदता 346
तुदन्ती ८० शप्श्यनोर्नित्यं शप्श्यनोरुत्तरस्य शतुः; शीनद्योः परतो
नित्यं नुमागमो भवति पचन्ती कुले पचन्ती ब्राह्मणी
दीव्यन्ती कुले दीव्यन्ती ब्राह्मणी सीव्यन्ती कुले सीव्यन्ती
ब्राह्मणीति नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थं
नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याहुः केचन ८१ सावनडुहः
गस्य नुमागमो भवति अनडुन् इत्यत्र कोचित् दादित्यधिकारात् सौ परतो नडुहो
मो, कृत्वा नुं सं कुर्वन्ति तेननुमागमो न बाध्यते अम सम्भावनु
मितीति अपरे सन्त्यपि सामान्यविशेषवचनेऽस्मिन् नुमः

अस्य एमावेशाः स्थानिवद्भावे

वाधवा धक भावं यथा चीची ब त्यादि षु दीर्घ त्वाद्वि वचन योरिति एव हू
वः स्वानव सां घ्रौ घसि इकस्य वस्त स्वमवस इत्येतेषां सौ परतो नु मा
ोभवति छंदसि विषये इदं हुं इं हि ः नि स्वानवानु स्वमवान्या युक्ते एव दिव
ान् दिविनोत नसु सौ परत ग्रौदि त्यय मादेशो भवति द्यौः दिवि जि [illegible] जिप
दे कमास्ति निमनु वधर्के पमुलु लानुबंधकः सहरुनगुणचाने ग्रहाघूः एवपथि
पथ्यृभुक्षामात् पथिनुमथिनु ऋभुक्षिनु इत्येते षाम गाना सौ परत आका
ादेशो भवति पंथाः मंथाः ऋभुक्षाः स्यातिन्पनुनास्ति को हि ग्गा कारो नु
सिकोन भवति भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति ज्ञो [illegible] चय
ार्यजने एव [illegible] सर्वनामस्थाने पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने अकारादे
वति सर्वनामस्थाने परतः पंथाः पंथानौ पंथानः पंथानं पंथानौ
ाः मंथानौ मंथानः मंथानं मंथानौ ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः
क्षाणौ अदितिवर्तमाने पुनरह्यु चनं पूर्वार्थं ऋभुक्षणमित्यत्र वो
पूर्वस्येति नमस्तुति दीर्घविकल्पः एवं थोन्थः पथि मथोः थकारस्य स्था
न न्थ इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः पंथाः पंथानौ पंथानः म
थाः मंथानौ मंथानः एवं भस्य टेर्लोपः पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेर्लोपो भ
वति पथः पथा पथे मथः मथा मथे ऋभुक्षः ऋभुक्षा ऋभुक्षे सर्वनामस्था
ने इत्यनुवर्तमाने मातोपिविशेषादिप्रवर्तते एव पुंसोसुङ् पुंसइत्ये
तस्य सर्वनामस्थाने परतो सुङ् इत्ययमादेशो भवति पुमान् पुमांसौ पुमांसः
इत्युपरम पुमानिति प्रागेव विभक्तु त्तेत्स्मासानादाचमनुष्य [illegible] यां विभ
क्तौ ग्रसुङि त्यनि षुः स्वरः [illegible] सुङ्गपदे [illegible] वधुवचने [illegible] कर्त्तव्ये

नेपरम् पुमानित्यं तोदात्तो भवति पुमानित्यं एवं पुनरुदात्त एव ७५ गोतो णित् गोशब्दात्प
रं सर्वनामस्थानं णिद्भवति णित्कार्यं णित्त्वमभवं नीत्यर्थः गौः गावौ गावः तपरकार
णं किं चित्रगुः शबलगुः कथं हे चित्रगो हे शबलगो वृत्ति अगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्नि
२२ ष्ठितस्येति संबुद्धिजसोर्गुणे कृते पिणित्त्वं न भवति अथवा गोत इति संबंधिलक्षणा
षष्ठी गोतः संबंधि यत् सर्वनामस्थानमिति यच्च तदर्थस्यैकत्वादि सर्वनामस्थानं तन्न कृतौः
सर्वनामस्थानमित्युच्यते चित्रगुशब्दात्तु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनां
तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव केचिदोतो णिदिति पठंति द्योशब्दोऽपि विधत्ते तदर्थं
[द्यौः] द्यावौ द्यावः ओत इत्येतदेव वा तपकरणं तु तमो वा अ उत्तमोणल्वात् णिद्भव
[ति] णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः अहं चकार अहं चकार अहं पपच अहं पपाच ७१
[अ]संबुद्धौ असंबुद्धौ शिवि ह्वः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्भवति सखा
[स]खायौ असंबुद्धाविति किं हे सखे ७२ अनङ् सौ सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङ्
[आदे]यमादेशो भवति सुचेत्यशब्दः संबुद्धिर्न भवति सखा असंबुद्धाविति किं
[हे स]खे ७३ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां च ऋकारान्तानामुशनस् पुरुदं
[श]स् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ परतोऽनङादेशो भवति कर्ता हर्ता माता पिता भ्रा
[ता] उशना पुरुदंशा अनेहा असंबुद्धावित्येव हे कर्तः हे मातः हे पितः हे भ्रातः हे
[हर्]तः हे पुरुदंशः अनेहः असंबुद्धावित्येव हे कर्तः हे अनेहः उशनसः संबुद्धा
[उ]पधाया न ड इष्यते हे उशनन् नडि संबुद्धौ इति नलोपप्राप्तिर्बाधोऽपि पक्षे इष्यते हे
[उशनः] तथा चोक्तं संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तं माध्यंदिनि
[र्वष्टि गु]णं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः इति तपरकरणमसंदेहार्थं ७४ तृज्वत्क्रोष्टुः २२

...वद्लुन्त्रत्ययान्तः। संज्ञाशब्दः। सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः। तृज्वद्भवति। तृजन्तस्य
...यदरूपमतीत्यर्थः। रूपातिदेशोऽयं प्रत्यासत्त्या क्रोष्टोरेव तृजन्तस्य यद्रूपं तद्भवति
...तच्च क्रोष्टृ इत्येतदन्तोदात्तं क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः। क्रोष्टारं क्रोष्टारौ। सर्वनामस्थान इ
... क्रोष्टून्। असंबुद्धावित्येव हे क्रोष्टो ९५ स्त्रियां च। असर्वनामस्थानार्थ आरम्भः। स्त्रियां च
क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवति क्रोष्ट्री क्रोष्ट्रीभ्यां क्रोष्ट्रीभिः। क्रोष्टुशब्दं केचिद् गौरादिषु पठन्ति तेऽङी
...त्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति तेषां पञ्चभिः क्रीतैः पंच क्रोष्टुभी रथ्यैरिति स्त्रीशब्दस्य तु
...नार्थत्वात् तत्प्रातिपदिकविशेषणं येऽनु गौरादिषु न पठन्ति तेषां स्त्रियामित्यर्थे नि
...स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवति ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्
...त्रोदात्त यणोऽ उदात्तपूर्वादित्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्री भवति ९६ विभाषा तृतीयादिष्वचि
...आदिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुशब्दो विभाषा तृज्वद्भवति क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे
क्रोष्टवे क्रोष्टुः। क्रोष्ट्रोः। क्रोष्टुः। क्रोष्टुशब्दो विभाषा तृज्वद्भवति क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रो
ष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुः। क्रोष्ट्रोः। क्रोष्टुः। क्रोष्ट्वोः। क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः। क्रोष्ट्वोः। तृतीयादि
ष्विति किं क्रोष्टून्। अचीति किं क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभिः। तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्
नुटौ भवतः। प्रियक्रोष्टुने रागाय प्रियक्रोष्टुने कुलाय नुट् क्रोष्टूनाम् ९७ चतुरनडुहोराम् उदा
त्तः। चतुर् अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परतः आमागमो भवति स चोदात्तः। चत्वारः। अनड्वान् अ
नड्वाहौ। अनड्वाहः तदन्तविधिरप्यत्रेष्यते प्रियचत्वा प्रियचत्वारः। अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहो
प्रियानड्वाहः। अनडुहः। स्त्रियां वेति वक्तव्यं अनडुही अनड्वाही गौरादिपाठात् सिद्धं ९८ अम् संबु
द्धौ संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति पूर्वस्यायमपवादः। हे प्रियचत्वः हे प्रियानडुन् ९९
ऋत इद्धातोः। ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति किरति गिरति आस्तीर्णं विस्तीर्णं धा
तोरिति किं पितृणां [illegible] मातृणां [illegible] कस्मात् [illegible] चिकीर्षति इत्यत्र [illegible] स्यादिति धा

३४८

नुग्रहणं क्रियते ।१०० उपधायाश्च उपधाया ऋकारस्य इकारादेशो भवति कीर्तयति की

र्तयतः कीर्तयति ।१०१ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात् ऋकारात् स तावोष्ठ्यपू

र्वः तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति पूर्तः विंडः पुपूर्षति मुमूर्षति येनो

ष्ठ्यपूर्वो यो ओष्ठ्यपूर्वो भवतीत्यत्रापि भवति वुवूर्षति ऋत्विज आववूर्षति कं ब

लं ओष्ठोत्तप्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते तेन समानाधिकरणस्य सं पूर्वस्य समी

२२ र्णामितिर्भवति इको ह्यचोभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन आस्तरणं आस्तरकः

निपरणं निपारकः निगरणं निगारकः ।१०२ बहुलं छन्दसि छन्दसि विषये ऋकारां

तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति ओष्ठ्यपूर्वस्य अनुक्रमन्तो ओष्ठ्यपूर्वस्यापि

... मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे ह्यध्वा जगुरिः ओष्ठ्यपूर्वस्यापि न भवति पप्रितमं

... पपुरिः ।१०३ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः

...द्धिः परस्मैपदेषु परस्मैपदपरे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्वचना

... अलावीत् अपावीत् अनुवीत् अधुवीत् इत्यत्र कुटादित्वान्नेट् यत्वे

...ति विप्रतिषेधाद्वृद्धौ कृतायां ... क्रियते परस्मैपदेष्विति किं अच्योष्ट अप्लोष्ट

...तो लान्तस्य रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धि

...ति चर अचारीत् त्सर अत्सारीत् ज्वल अज्वालीत् स्खल अस्खालीत् अतो

...ल्लोपेति विकल्पस्यायमपवादः अत इति किं न्यक्षीरीत् न्यमीलीत् लान्त

...किं मा भवान्नत्नीत् मा भवानवधीत् अन्तग्रहणं किं अभ्रमीत् अभूवलीत्

...अवकारावङ्गस्यान्तौ न तावत् समीपौ २ वदव्रजहलन्तस्याचः वदव्रजो २२

नां चां गां नामव; स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदेषु परतः; अचारीत्
जीत् विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजि अरुणत् हलन्तानां अपाठीत् अभैत्सी
त् अच्छैत्सीत् अत्र योगविभागे सति हलन्तस्य णमन्तरेणापि इद्धिः सिध्यति कथं व
व्रज्यो इत्यत्र प्रथमयोगे अनन्तरस्थाने वर्त्तते ततो यदचः इति वर्त्तते ततोयद
ति सूत्रे तत्राङ्गेनाव्युत्पद्यते अङ्गस्याच। सिचि परतो वृद्धिर्भवति तदेतद्धलन्तु
हल समुदायपरिग्रहार्थं दृष्टापि स्यात् अरौत्सीत् अन्यथा हियेन ना व्यवधाने
वृद्धि नापि वचनप्रामाण्यादित्य केन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हलानस्या
र्थं उदवोढमित्यत्र वहेः सिचि ढत्वसत्वादीनां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्
लक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद्धलोपानिमित्तमोत्वं तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति
नु यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति सोढामित्रस्यावर्ज्य सोढासि त्रि
रोन नु नेटि इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति अदेवीत् असेवीत् अकोषीत् अ
मोषीत् हलन्तस्येत्येव अलावीत् अपावीत् ननु च एतदर्थं तदङ्गाच्चा दुणा वादेशः
स्तो; कुतः यो हलन्तम्भवति नैतदेवमन्तरङ्गमपि गुणमेवा वचनाम का नां ता नायका
नां तानामं मामा दाणा ध्रुवमू जागृणिषु इत्येते षां पदिनां वा च इडादौ सिचि परस्मैपदेषु परतो
वृद्धिर्न भवति ग्रहु अग्रहीत् स्यमु अस्यमीत् ध्रुवमू अवमीत् व्यय अव्ययीत् क्षण अक्षणीत्
तु ध्रुवमू अध्रुवसीत् जागृ अजागरीत् णि औनयीत् श्वि अश्वयीत् एदिता रगे अरगीत्
लगे अलगीत् कखे अकखीत् स्यमन्तानां ध्रुवसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पे
प्राप्ते प्रतिषेधः जागृणां ध्रुवीनां सिचि वृद्धिः प्राप्ता सा च नेटीति नेत्यप्रतिषिध्यते नचातद्

गत्वा यत्र पूर्वं गुणो भवति । सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः स्यादिक्
इति ष्ठिवुरान्मनर्थकं स्यात् गुणयोः दृष्टयोः कृतयोः ये कारो नाचो देव स्यादिति
धस्यासिद्धत्वात् तस्मादिदि मे वा णिश्वि ग्रहसं …पक भत्सिं च तत्कंस मस्तीति
२८ अपजागृअहरणां किमर्थं नायो विचिसाल्लिः नन्तु इति जागर्ते गुणो वृद्धेरपवादो
विधीयते सयपात्मचोजि गत्तीति वृद्धिं बाधते तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते
नेत्यदस्ति कृते गुणे तो लान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते अथ गुणवि
धानसामर्थ्यात् पुनरेकालभाविन्यपि वृद्धिं बाधते यथा जागरयतीत्यत्र जागृ
…या इति पि वृद्धिर्न भवति तथा इति । चिसालोः प्रतिषेधो अर्थवान् भव
…मत्वा । मिद्दशा गृ ग्रहणं सकन्तु नतु क्रियते विस्पष्टार्थं । ऊर्णोतेर्विभा
…ति निडजो । सिचि परस्मैपदपरे परतो । विभाषा वृद्धिर्न भवति प्रोर्णावीत्
…णोः स्मिपदि न्युपदो वृद्धिर्विकल्प्यते । ङित्त्वपदो नु गुणवृद्ध्योरभावे उ
…वति प्रोर्णावीत् प्र… फलादेर्लघोः । फलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सि
…स्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्भवति अकणीत् अकाणीत् अरणीत् अ
…णीत् अतडति किं अदेवीत् असेवीत् न्यकुटीत् न्यकुटीत् इत्यत्रान्त इत्यसि
…ति स्यात् निति देवार्थं भच इत्येदनुवर्तयितव्यं तत्रग्रहे तस्य वृद्धिरिलेत्
…चीति किं तिचेति प्रतिषेधान् स्यात् फलादेरिति किं मा भवानणीत्
…न् ॥ लघोरिति किं अतक्षीत् अरक्षीत् अपोरुकस्मान्न भवति अचकासीदिति येन नाव्य २८
…व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति हलाव्यवधानमाश्रित्य तत्र पुनरुच्चारि…

धानमाश्रीयते नपुनरनेकेनेति कल्पेने गृह्यसकलं लघोरिति अत इत्यादि त्यवत्रा
नेकेन व्यवधानमिति नभविष्यति तान्क्रियते विस्पष्टार्थ इतीत्येव सर्वादीनु
नेडागमिकानि वक्ष्यादौ कार्ष्यि वत्ताये परत इडागमो भवति वरमतादौ युजते
तेनाशागिंतु ईश्वरः दीपिता दीपितं दीप्तः भासिता भासितं भस्म याचिता याचितं
चावरमतादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थं नयमित्तारणोति जर्मताद इत्येवमादाव
दितानिषेधो भवति अथ नत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते संभवादाहरणा
प्रदर्शनमेतत्तु कृतमितिकिं रुदिव रुदिम च निनुचनयसि सुरकसेषुच निनुत्रते
यसि सुरक्स इत्येतेषु कास्तु इडागमो नभवति नीतिकिन्नु क्रियोर्यो [illegible] किंच नु
निमतनितुं नतिः किन्नु दीपिता दीपितं दीप्तिः नुसिः तनिमसिमासिसच्चाविधानुक
शिभ्यस्तु नु सचिता सचितं सक्तः त्र दाम्नी शस युयुजे तिष्टुनू पतितं पत्रे वादनेदु
णादिष्वपि सर्वधातुभ्यष्ट्रन् तनिता तनितं तंत्रु नक्तसिम्ब्र इणाम दासितासित
पुधूविभ्यस्तु नू हासिता हासितं हस्तः लाविता लावितुं लोतं पविता पवितं पोतं
धूविता धूवितं धूर्तः औणादिकस्येव तत्र गृह्यस्य ग्रहणमिष्यते नपुनः तास्य [illegible]
मित्येवादि भवत्र भवति पनुफन क्वचीतीमसिकाशिभ्यः पनू कोषिता कोषितं कुष्ठ
काशिता काशितं काष्ठास्ति उषिश्रुषि कोषिभ्यः किवो कोषिता कोषितं कुक्षिः कत्
दूषो; एषिता एषितं इष्टुः सरु आशुः क्षरनू अशिता अशितं अश्वः इणभीकापा
[illegible] ल्यति मर्चिभ्यः कनु शूलिता शूलितं शूल्कः सवृततवदिदृदिकमिकाषियुमुचि
भ्यः सः वदिता वदितं वत्सः नितु चे [illegible] पादीनामिति च के आगपादयो गणप्र
कारः ये पामि [illegible] निरुपमे [illegible] नितकोतिः [illegible] निकुचितिः निपाठितिः

कृतीत्येव सेदिति स्वपिति ४ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् उपदेशे यः एकाच धातु
रनुदात्तश्च तस्मादिड् आगमो न भवति कोपुनरुपदेशेऽनुदात्तो येन पर्युदस्यते
न एवावि स्वपाष्ठार्थ माति टूका सुपाविमन्तोः पदचूर्णते ग्रनिट् स्वरतो भवति
निट् रूपता निमांसु सेटां प्रविदति तादिदं अर्दनमर्दनमृताच वृङ् वृञो णि
ङीङि वर्णोष्ठ यकूङि श्रि ञाचपि गणस्य मृर्दनसुता च रुस्तुवो क्षुवेनयोर्णो
२५ तिमयो युरुक्षुगावो इति स्वरतानाति पुरांस मुचिनातस्तनो रुर्लतानापि नाति
बोधतो २ धेचो एवधान वो स्वनार्यजनोनाश्च नद्यस्तवैस्वरांता एकाचो
नुपात्ताः अर्दनादीन्वर्जयित्वा दाता नेता स्तोतारुकाचाँ कर्ता अर्दनादय उ
पात्ताः त्राचादिषु अर्दनं नदिता नदीता अटताच वृङ् वृञो श्रि वरीता
निर्वरिता प्रावरीता प्रावरिता शूङीङि वर्णोष्ठ यकूङि श्रि यावपि शूयिता उ
ड्यिता श्रायिता श्रयिता गणस्य मृदनं लविता पविता रताचडे स्नुवो क्षुव
नयोर्णो तिमयो युरुक्षुवाउवे रविता प्रस्नविता क्षुविता योरा विता प्राक्षु
णोणुवक्षावो यङ् प्रासिङि प्रयोजनलामेत्याति देशादेकान्त्र्यमृत्यांनेमस्तीति
त्र उपदिनूपन्ने यविता नाविता दणाविता प्रतिस्वरतानाति पुरांस मुचिना सत्तो
नता नाम्यविताग्नि बोधत भाकिस्तु कानेष्ठ निडे कडष्यते मुक्ता घासिश्च संतेषु
नास्ति प्रसारणी घसि पाकुर्न्यनरमाति घसावति प्रसारणी वला प्रासारणीति
के वसिता वस्त्राणां वसनं तिवासदृत्यस्य यजादित्वात्तस्य सामणा विदितं नने वस
ना छादनदृत्यस्य रमि स्तुमान्ते पच मै युनेयमि स्त मि स्तनी यो लभिरे वैने नरे त्रा म

श्रा यमिनें मं ते प्रानि ड क इष्य ते रमिश्च यश्च रूपति व ष्यते मानि। नमि अनु यं ऽ हु
तिरेव यं चमो। गमिश्च ब ष्टू। प्राति बेध वाचि नां यं ता रू ता मं ता रूप नाति किं
मनु ते मेंनि ते त्पो व भवाति नं ता हं मा। गं ता दि हि दुहि में हाति रो क ना वहि नें
हि स्तु बप्रो द हुति ल या। लिहि। इमोनि वो त्पूा वि हु मु ज्ञ संयु या गरो पु दों ता। पु
वि भज्प कौ। त्रिता दें या द या मे ठों आमो ठ वो ठ न ठ न ठ द या ले ठ मु ज्ञ सं
श या यापूनि। किं तत्रा त रू चा त्वा मो त्प रे व्यं ते साहि मुहि सिहि तु ह य स ल त्र स हे हि
डा विकल्प। स्त्र का रा दो ते ने तो रो स सं भू यो स विकल्पो इ ल रो तुधा तु षु न प
छो ने को स्वि द भ्रु पे ग मे ते इति स्वरूपे एव संसं भू यो दि त्रिं दं श्चि म यो म रा त्रि स्व
त्रि त्रि त्रि क त्रि को भाति म ष्टु मं वि भाति भूं च भों ता न ति ट। पुराणा गा। पठंति पोठि
पु द रो व ने त रा नु दे ष्या इ ष्या द ष्या आ मे ष्या आ म ष्यो स्पृष्ट्वा स्पर्शो अ र्दु प धा ना
मु दा श्रो प दे ज्ञा नां मृजि ह कू लीव जे। चिन्त्वा अनुदात्त स्प चे दुं प घ स्पा। त्य त र स्पा मि
जि ष्य मा गम विकल्पः। रेष्टा रोष्टा क्रोष्टा प्रवेष्टा लेष्टा हृपि। स रा धि ये पि वं। धि साध
य। क्रा धि दाधी शुध्याति वृध्याती वाधी। इमे त्र धा ता द कू चे इा नि ठो म ना स्त न। प रा से ध
ति रेव ने त रु तो द्वा यो द्वा व द्धा सा द्धा क्रो द्धा क्रो द्धा वो द्धा वा द्धा से द्धा वृध्यति। सिद्धा
न्यो। रूप नानि द्व रूपान्य। विकल्पे रु णा यो वु धि सि ध्यो सि ड्र भ व ज्यो वा वो धि ता निष्ठाया
म पि प्राति बेधा भो वा तु वु धि जं सि धि ते में ज्यो भवति। श्रिं र्चा पि चं श्च ष्यति पु ष्यती चि ष्टि
वि षि। श्लि षिं तु ष्यति दुष्यती। द्वि षि इमा न द कौ व प दि कूं त्प नि ङि चो ग रो पु षां ता नु
कृषि कर्षती त ष्या कृष्टा चेष्टा त्रूष्टा [illegible] ष्टा तो ष्टा दो ष्टा द्वे ष्टा आ कृष्टा आ को

श्रो कृषे स्तो दादि कस्य भो वादि कस्य च कृषि कर्षे नो नितिदेशः। नर्पितिर्पिवापि
मयो वर्पि स्वपि। लिपि लुपि न स्यानि स्पनी स्पपि स्वरणे चेन ऋषि पिछपि दि
पं प्रतीति धातान्पाठि तो स्त्रयो दकृ नपा नेपो आपो वपो स्वपा लेपा लोपा न
स्यानि स्पष्ट्यो रनुप्रत्तच ममाग मार्यमेव इद्दु चमयो रधादि पाठा। दिकल्पे नुभव
ति त्रपा नर्पा नर्पिता दृपा दर्पा दर्पिता नृदादिषु त्रयो नृपि दर्पीता वृदा त्रावेवस्
२६ पा सर्पा गुपा गुर्पा छोपा दोपा गृदिकृ दिस्कं दिभि दि। छि। दि द्यु दीनु मुदिंस दिस्वि घ
५५ ति पधानी। विदिं तु दिनु दिने पति विन्न दूस्यपि प्रतीति धातानू दृश्न वंचेवाति दः
351 गता हृता स्कन्ना भन्ना छन्ना चोन्ना मुन्ना सन्ना स्वेन्ना। स्विध तो जि पूपता दिर्दे त्रा
त्रि। छिपा इत्यस्यानि वृत्यर्थः। उदात्त एवायं पन्ना विन्ना नोन्ना नोन्ना विघाति। विन्न
इत्यपि नूपता ग्राना च निर्दे शो न्यविकरणानि वृत्यर्थः। वेत्ति विद ती न रुदा त्रावे
व वेदिता विघाता वेदिता धनस्य पचि वाचि। विचि रि। चिरं जि पृछतीनु तिजि सि। चिसु
। चिमाजिमाजि भृजीतीनु त्यजि याजि युजि रुजि सजम जनीनु भुजि स्वुजि सृजि मृजि विघ
। निट स्वसानु पक्का चक्का। विवेक्का रक्का रंक्का पेष्टा निर्णेक्का सेक्का मोक्का मक्का मक्का भंष्टा
भष्टा नक्का यष्टा योक्का रोक्का संक्का मंक्का भोक्का चर्ष्टा त्यक्का स्त्रष्टा मार्ष्टा मार्जिर यम
दिस्यत्रते नतो स्य विकल्पे नभाविन त्का मार्ष्टा मार्जिता। दुति आमोगामो पु स्मिनद नूप
ते नदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यं केचिद स्य स्थाने विजि पठति। रुजि। विजि विद्या निट्
त्व राानि ति निजादिषु यो विजिर सा वतिड्भ्याते तथा च ग्रंथानारं नि जि विजि षुं जिव जो मि त्युक्तं एका चड्
। तिकिं त्रधीनु वृद्धिति वृत्त्यर्थे मर्दनो वधि रूपदि सूपतं उपदेश गृहणे किं इह चय या स्यान् लविष्य

थों क्त्वेति इडु च समासेऽनञ् कृत्वा कथं कर्तुमिति १० अनुकः किति श्रिड्युकोर्नस्य उगन्तानां
मति प्रत्यये परत इडागमो न भवति श्रित्वा श्रितः श्रितवान् उगन्तानां च युत्वा यु
तः युतवान् लूत्वा लूनः लूनवान् वृत्वा वृतः वृतवान् तीर्त्वा तीर्णः तीर्णवान्
यं क इति किं विदितः किंतीति किं शयित्वा शयितः शयितवान् केचिदत्रादि वाकारमिति
ति नकारग्रहणे वर्णयन्ति भूतमित्येवं यथा स्यात् सौत्रत्वान्निर्देशस्यानुकः
२६ पा त्यत्र चर्चे स्यादिति प्राच्य मनाश्रित्य कोऽर्थं न कृतं विसर्जनीयस्य कृतमिति सा
५८ त्रिस्य गस्तु मित्यत्रस्था गाउ न्याकारग्रस्ते बेणास्यात्कृतो; सिद्धत्वात्तु किंचिदेतन्नु
उपदेनु इत्येव तीर्णः इत्यत्रापि यथा स्यात् इच्छेदि कृते न स्यात् माभूदेव इष्टू सतिवेति
कल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति कस्य पुनः साविभाषा वृतः
यद्येवमित्ये कृते नायमुकारान्तो भवति स्यादिति वक्तव्या दृष्टाविष्यति अनन्त्विघोस्याति
तद्भाव; यद्येवमित्ये कृते ना ॥ अन्त्विपिश्चार्यं तस्मादनुवर्तयितव्यमुपदेश इति तथा
त्रसाति जागरितवान् इत्यत्रापि प्राप्नोति तदर्थमेकाच इत्यनुवर्तयितव्यं उर्णोते
नुवाच्य ऊर्णोनुव प्राचो यड् वसिद्धि प्रयोजनं आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्च दुव ग
णोनु प्रोणु; नः प्रोणुनवान् ११ सनिग्रहगुहोश्च गहगुह इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्र
त्यये परत इडागमो न भवति जिघृक्षति जुघुक्षति उगन्तानां च रुरूषति लुलूषति श्रि
स्यू युसुभरत्नापि सनामिति विकल्पविधानात् अयमित्यत्र नानुकृष्यते ग्रहेति तत्प्रापद;
गुहेरुदित्वाद्विकल्पः १२ कुसस्मर्वृतस्तद्रुस्तुश्रुवोलिटि कुसस्मर्वृतद्रुस्तुश्रु इत्येतेषां
लिटि प्रत्यये इडागमो न भवति चकृव चकृम सस्मर्व सस्मरम् भवभृव बभूव बभूम वृतुव
वृव ववृम वेद्र ववव हव ववृम तुष्टुव तुष्टुम दुद्रुव दुद्रुम सुस्तुव सुस्तुम शु

शुश्रुम। सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः। क्रादय एव लिटि अनिटः ततोन्ये सेट इति। बिभिदिम। लुलुवि
कारिका च लुलुविम। अनुपदेशोपदेशानामत्र क्रादयः। प्रतिषेधः। वृङ् वृञोर्ग्रहणं अन्यत्र न्यायाश्रय
स्यापवर्ग्य नियमः। वृञोपि यल्यिव वधे नितिमात् ता विवस्या स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु क्रतो भारद्वा
जस्येत्यस्मादपि नियमान्यत्र दृष्टनाम। सोपि नेष्यते। तुष्टोथ दुद्रुथ सुस्रोथ सुस्रोथ सु
२० श्रोथ कृञो सुट् इति वक्तव्यं संस्कृतस्य इडागमो यथा स्यात्। संचस्करिव संचस्करिम
२६। क्रतो भारद्वाजस्येत्येतन्नप्यत्र तु टे एव नेष्यते संचस्करिथ। १४ श्वीदितो निष्ठायां श्वयते
५१ रीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति। शूनः। शूनवान्। ईदितः। ओलस्जी लग्नः। लग्नवा
न्। उचिजी उद्विग्नः। उद्विग्नवान्। दीपी दीप्तः। दीप्तवान्। डीङ्। ओदितां मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनित्यत्वस्य सति। नन्वाचार्यो नत्वं च निष्ठातो नंतरस्या विधीयते। उड्डीनः। उड्डीनवान्।
निष्ठायामनित्यविकारः ग्रा र्द्ध धातुकस्येड्वलादेरिति यावेत्। १७ यस्य विभाषा। यस्य धातो
र्विभाषा क्वचिदिड् उक्तः तस्य निष्ठायां परत इडागमो भवति। वध्यानि स्वरति सूति सूय
ति मा ऊदितो वा। विधूतः। विधूतवान्। गुहू गूढः। गूढवान्। उदितो वा वृढः। वृढवान् नति
नित स्रो वा विधूतः। विधूतवान्। गुहू गूढः। गूढवान्। उदितो वा वृढः। वृढवान्। नति पति
भर्त्सि ग्रहमुपसंख्यानमिति पनेर्विभाषितेत्वस्यापि विनीयाश्रितानां नवति नेनिति
दि नादिडागमः। १५ आदितश्च। आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति। ञिमिदा मि
न्नः। मिन्नवान्। ञिक्ष्विदा क्ष्विण्णः। क्ष्विण्णवान्। ञिष्विदा स्विन्नः। स्विन्नवान्। चकारो नुक्त समु
च्चयार्थः। मत्तवान्। योगविभागकरणं ज्ञापनार्थं तेन नु ज्ञापयति यदुपाधेर्विभाषा
ति किं अधातुविषय इति तेनाविभाषागमकेन विदविज्ञानमित्यत्र विदेर्लोभार्थस्य विभाषेति

ज्ञायतेनार्थस्य प्रतिबंधो न भवति विदितः । विदितवान् १६ विभाषा भावादिकर्म्मणोः ।
भावे आदिकर्म्मणि च आदितो धातोर्विभाषा इडागमो भवति मिन्नमनेन मेदित
मनेन प्रमिन्नः प्रमेदितः सोनागाः कर्म्मणि निष्ठायां प्राकेरिटमिच्छंति विकल्पे
नु प्राकितोघुष्टः कर्तुः प्रक्रोष्टः कर्तुः १७ क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफा
ण्टबाढानि मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लि
ष्टविरिब्धफाण्टबाढ इत्येते निपात्यंते यथासंख्यं मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरा
नायासभृशइत्येतेष्वर्थेषु क्षुब्ध इति भवति मंथाभिधानं चेत् क्षुब्धो मंथः क्षुभितमन्य
त् क्षुब्धा गिरिनदीत्येव मा घक्षपमानाः इवि ध्यति स्वांतमिति भवति मनसोभिधानं चेत्
स्वनितमन्यत् स्वनितो मृदंगः स्वनितं मनसा ध्वांतमिति भवति तमोभिधानं चेत् ध्व
नितमन्यत् ध्वनितो मृदंगः ध्वनितं मनसा लग्नमिति भवति सक्तं चेत् लगित
मन्यत् । म्लिष्टमिति भवति अविस्पष्टं चेत् म्लेच्छितमन्यत् इत्वमच्चोकारस्य निपा
तनादेव विरिब्धमिति भवति स्वरश्चेत् विरेभितमन्यत् रेभृ शब्दे इत्यस्यैतन्निपातनं
अन्येतु विरिभितमन्यदित्येवं पठंति रिभिसौत्रधातुर्वर्णयंति पठंति तेविरिभितमि
ति फाण्टमुदाहरंति फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् फाणितमन्यत् यदशृतमपिष्टचक
षायमुदकसंपर्कमात्रात् विभक्तरसमीषदुष्णं तत्फाण्टं तत्तुल्यप्रयत्नत्वात् स्य साधनो
ऽनायासिन्निपातनं अतिशयं भृशमित्युच्यते १८ धृषिशसी वैयात्ये विषयात्तस्य भावो वैया
त्यं प्रागल्भ्यं अविनीतता तत्र धृषशसू इत्येतयोः निष्ठायामिडागमो न भवति धृष्टो
ऽयं विशस्तोऽयं धृषेरादितश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभाषा बेति निय
मार्थं वचनं भावादिकर्मणोरपि विधेयात्ये धर्षितो नास्ति धृष्टः विशस्तः वैयात्य इति

काशिका

।किं धर्षितः विशसितः। १९ दृढः स्थूलबलयोः। दृढ इत्य निपात्यते स्थूले बलवति
चार्थे दृढः स्थूलः। दृढो बलवान्। किमत्र निपात्यते दृंहेः क्तप्रत्यये इडभावः ह
कारनकारयोर्लोपः परस्य ढत्वं च अथ दृहिः प्रकृत्यंतरमस्ति तत्राप्येतदेव स
र्वं नलोपवर्जं नकारस्याभावात्। हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थं
ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्। द्रढिमा द्रढीयान् द्रढयतीत्यत्र रऋतो
२८ हलादेर्लघोरिति न स्यात्। इह च परिद्रढय्य गत इति ल्यपि लघुपूर्वादित्य
य आदेशो न स्यात्। इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढीकन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः
ष्यङ् प्रसज्येत। स्थूलबलयोरिति किं। दृंहितः दृहितः। २० प्रभौ परिवृढः। परिवृढ
इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति। परिवृढः कुटुंबी। पूर्वेण तुल्यमेतत् वृहेर्निपा
तनं वृहश्चापि प्रकृत्यंतरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं हलोपनिपातनस्य च त
देव प्रयोजनं परिव्रढयति परिव्रढय्य गतः पारिवृढीकन्येति परिवृढमाच
ष्टे इति विगृह्य वृढशब्दादेवाणिनु घाते संग्रामयतेरेव सोपसर्गाण्णिजुत्पत्ति
रिष्यते नान्यस्मादिति तथा सति परिव्रढयतीति सिद्धं। निड् इति निष्ठानं। परिव्रढ
य्येत्यत्र परिवृढस्य ज्ञापितत्वान्नेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति प्रभा
विति किं परिवृंहितः परिवृहितः २१ कृच्छ्रगहनयोः कषः। कृच्छ्रगहन इत्येतयोरर्थ
योः कषेर्निष्ठायामिडागमो न भवति कष्टोऽग्निः कष्टं व्याकरणं ततोऽपि कष्टतराणि
सामानि कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते गहने कष्टानि वनानि
कष्टाः पर्वताः। कृच्छ्रगहनयोरिति किं कषितं सुवर्णं २२ घुषिरविशब्दने घुषेर्धातो

काशि.
का

राविशब्दनेर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति घुष्टा रज्जुः घुष्टौ पादौ अविशब्दन इति
किं अवघुषितं वाक्यमाह विशब्दनं प्रतिज्ञानं घुषिरविशब्दनार्थ इति भूवादिषु
पठ्यते घुषिरविशब्दने इति चुरादिषु च पठ्यते इति सामान्येन ग्रहणं विशब्दनप्र
तिषेधस्य ज्ञापकं चुरादिर्णिच् विशब्दनार्थस्यानित्य इति तेनायमपि प्रयोग उ
पपन्नो भवति महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवा इति स्वाभिप्रायं विशब्द
नाविष्कृतवन्त इत्यर्थः २३ अर्देः संनिविभ्यः संनिवि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठा
यामिडागमो न भवति समर्णः न्यर्णः व्यर्णः अर्द्देरिति किं समेधितः संनिविभ्य इ
ति किं अर्दितः २४ अभेश्चाविदूर्ये अभिपूर्वादर्देरुत्तरस्याविदूर्येर्थे निष्ठाया
मिडागमो न भवति अभ्यर्णा सेना अभ्यर्णा शरद आविदूर्ये इति किं अभ्यर्दितो वृष
लः शीतेन पीडित इत्यर्थः विदूरं विप्रकृष्टं ततोन्यदविदूरं तस्य भाव आविदू
र्यं एतस्मादेव निपातनान्नञ्स्वरो ब्राह्मणादिषु नेह स्वभावप्रत्ययस्य
प्रतिषेधो न भवति २५ णेरध्ययने वृत्तं ण्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययने वृत्तमि
डभावो णिलुक् च निपात्यते वृत्तो गुणो देवदत्तेन वृत्तं पारायणं देवदत्तेन अध्य
यन इति किं वर्तितमन्यत् वृत्तिरयमकर्मकः तदर्थे वर्तमानः सकर्मको भवति तेनाति
र्वृत्त इति हि प्रकृते स्वकर्मणि कर्तृत्वेन यो दृश्यते तदिहापि णिजर्थे वृत्तेरेव वृत्ते वृत्तो गुणो दे
वदत्तेनेति महाभाष्ये नीतिनिपातनमनर्थकं तत्क्रियते यदापि णिचैवार्थोभिधीयते तदाव
र्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित् अपरे त्वनुवर्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति २६ वा दान्त
शान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः णेरित्यनुवर्तते दमु शमु पूरी दसु स्पश छद ज्ञप इत्येते
षां ण्यन्तानां धातूनां वानिट्त्वं निपात्यते दान्तः दमितः शान्तः शमितः पूर्णः पूरि

तः दस्तः दसितः स्पष्टः स्पाशितः छन्नः छादितः ज्ञप्तः ज्ञापितः इट्प्रतिषेधो
णिलुक्च निपात्यते ज्ञपेस्तु भरज्ञपिसनामिति विकल्पविधानात् यस्यवि
भाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनं २७ रुषमत्वरसंघुषा
स्वनां वेति वर्त्तते रुषि अमु त्वर संघुष आङ्स्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा इडाग
मो न भवति रुष्टः रुषितः तीषसहलुभरुषरिष इति विकल्पविधानात् य
२५ स्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं अमु अभ्यान्तः अभ्यमितः त्व
रु तूर्णः त्वरितः आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनं संघुष संघुष्टौ पादौ संघुषि
तौ पादौ संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह संघुष्टौ दम्यौ संघुषितौ दम्यौ
संपूर्वस्य घुषेर्विशब्दने पि परत्वादयमेव विकल्पो भवति आस्वनु आस्वा
न्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः आस्वान्तं मनः आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधाने
परत्वादयं विकल्पः क्षुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते २८ हृषेर्लोमसु लोमसु विष
ये मानस्य हृषेर्निष्ठायामनिट् हृष तुष्टौ चित्य यसेट् तयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यु
भयत्राविभाषेयं लोमानि हृष्टानि हृषितानि च सामान्येन ग्रहणं यथा लोमन्
खस्पृष्टानो वा कर्तां वामिति नाद्रियते च रुषे हृषिते मानो लोमसु वर्त्तते इत्यु
ते लोमसु चेति किं हृष्टो देवदत्तः इत्यलेकार्थस्य हृषितो देवदत्त इति तुष्टार्थस्य वि
स्मितः प्रतिघातः योऽश्रोति च क्रम्यं हृष्टो देवदत्तः हृषितो देवदत्तः विस्मित इत्यर्थः हृ
ष्टा दन्ताः हृषिता दन्ताः प्रतिहता इत्यर्थः २९ अपचितश्च अपचित इति निपात्यते अ
पपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट् चिभावश्च वा निपात्यते अपचितो नेन गुरुः अपचा
यितो नेन गुरुः क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यं [illegible] चिभावो निपात्यते अपचितिः

ऋकरछंदसि कृतेष्वातो निष्ठायां छंदसि कृत्स्न प्रमादे गोभवति कृतस्य वा कृतस्या
नो अपचरि कृतो इति निपात्य
कृतमसि तद्विज्ञान छंदसीति किं कृतं नु अभावो निपात्यते अपरि कृतो, सनुयामृवो
ते छंदसि विषये दृष्टपि नस्या देभूस्या भावो निष्ठायामि गगमोगुण श्च निपात्यते छंदसि
ते रूस्योमे दृश्यते, कृतमिति कृतेनो निष्ठायामि विकृमितस्य रुरू शसितस्कमितस्तभि
विषये सोमश्च दृवति मानेः सोमो दृशितो विकृमितस्य रुरूगे वंरुद्रव रुक्मीत्कु उपालितिद
नो नमितच नचिकस्ता विनु वर्जं स्थनूर्णा स्तन स्तनरूनवे रुक्मीकुपालि निद
रितिवमित्यामितीतिच शसितस्तभित उत्तभित चत्त चिकस्तो विनुस्तर्णा स्तृणाल्त
तस्तरस्तस्तरूव चस्तस्तव रूनव स्तनी उत्त्वा लितिता वितिव मित्या मिति इश्ये नाति
छंदसि निपात्यन्ते तत्र शसितस्कामिसंस्तम्भितो नमितोति शस्तस्कमुस्तंभुइत्येते
वांउदितो। निष्ठायामिटू प्रतिषिधे प्राप्ते इडागमो निपात्यते शसितेवा एनत्सो
मस्य शस्तामिति भाषायां स्कमित्वाविस्कभितेष्व जरं विष्कब्धेति भाषायां तत्र
मस्य शस्तामिति भाषायां स्कभितेन उत्तभितो नभव
मितेति उत्पूर्वस्य तिपात्यते सामर्थ्याद्दन्त्यो पसर्ग पूर्वस्य स्तभितस्तु होनभव
ति चत्तविकसेतिचते, कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते चत्ताव
धेरणविषन्नु चतितेतिभाषायां कटू स्येतासिनिय मार्थे। विस्तायमाने प्रतिपत्ति
गोस्तवंभवनीति अहद्धातु कर्मणेरुणां क्रियते वलादेरितिकि लब्ध पर्वलवती
यं दृढितिव चमाने पुनर्दृढणां प्राप्ति बाधनिवृत्त्यर्थं स्तु कर्मो स्ता मनेपद
निसिरे नियमार्थमिदं स्तु कर्मो राद्धातु कस्य वलादेरिडागमो भवति नचेत्स्तु
क्रमो आत्मने पदस्थानिमित्त भवतः, कचेनाका त्मनेपदस्यानिमित्तं भावकर्मकर्त्रे
कर्म व्यतिहारः, क्रमे वृत्त्यादयः आत्मनेपदं तदाश्रयं भवति तेनायं स्त्यात्मं

नेपदे प्रतिषेधो न सति प्रतिषेधफलं चेदं स्तुत्रं प्रस्ताविता प्रस्तावितुं प्रस्तावित
व्यं प्रक्रमिता प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यं आत्मनेपदनिमित्त इति। किं प्रस्तो
षीष्ट प्रस्तावितव्यं प्रक्रमिता प्रक्रमितु प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यं आत्मनेपद
निमित्त इति किं प्रस्तोषीष्ट प्रक्रंसीष्ट प्रस्तोष्यते प्रक्रंस्यते, प्रचिक्रंसते प्र
चिक्रंसिष्यते सर्वत्रेचात्र स्नौति क्रमश्चात्मनेपदस्य निमित्तं सेतं नादपि दि
पूर्ववत्स्नु न इत्यात्मनेपदं विधीयते निमित्तग्रहणं किं संप्रुदे स्नु परस्य
च प्रतिषेधार्थं स्नुस्नु प्रस्नवितेवा चरतीति प्रस्नवित्रीयत इति का. नमात्म
नेपदस्य निमित्तं न स्नौति क्रमेरलुक्तेर्यां आत्मनेपदविषयादस्यात्मने प्र
तिप्रतिषेधो वक्तव्यः प्रक्रंता कर्तोसीति किं प्रक्रमितव्यं उपक्रमितव्यं आत्मनेप
दाविषयादिति किं निश्क्रमिता स्नोते; सतीति किं चप्रस्नाये अनुकः। किति स ति
ग्रहगुहोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति प्रसस्नुषति प्रस्तुत; प्रस्तुतवान्. ३६ ग्रहो
लिटि दीर्घः। ग्रहेरुत्तरस्य इटः। अलिटि दीर्घो भवति ग्रहीता ग्रहीतुं ग्रहीतव्यं अलि
टीति किं जगृहिम प्रकृतस्येडो दीर्घश्च चिण्वदिटो न भवति ग्राहिष्यते ३७ वृतो
वा वृङ्वृतीति वृङ्वृञोः साममात्रोत्तरस्य ग्रहणं न स्मात् [illegible] उत्तरस्य ऋका रान्तेभ्यश्च इटो वा दीर्घो
भवति चरिता वरितो प्रचरिता प्रावरिता ऋकारान्तेभ्यः तरिता तरीता आस्त
रिता आस्तरीता वृत इति किं करिष्यति हरिष्यति अलिटीत्येव ववरिथ ववरिथ
३८ न लिङि वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति विवारिषीष्ट प्रावरिषीष्ट
आस्तरिषीष्ट विस्तरिषीष्ट ३९ सिचि च परस्मैपदेषु परस्मैपदपरे सिचि वृत उ
त्तरस्य इटो दीर्घो न भवति प्रावारिषां प्रावारिषुः आस्तारिषां आस्तारिषुः

परस्मैपदेष्विति किं प्रावरिष्ट प्रावरिष्ट ॥ ९० ॥ इट् सनि वा ॥ वृतः सनि वा इडागमो भव
ति विवृवूर्षति विवरिषति प्राविवूर्षति प्राविवरिषति प्राविवरीषति ऋक
रान्तेभ्यः । तितीर्षति तितरिषति तितरीषति आतितीर्षति आतितरिषति
आतितरीषति सनि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प इडागमो वि
धीयते इट्पक्षे वृतो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रैव पदे कृदादि
कारान्ता [illegible] इडागमो न भवति ॥ ९१ ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ वृतो
लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति वृषीष्ट वरिषीष्ट प्रावरि
षीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्तीर्षीष्ट सिचि खल्वपि अवृत अवरिष्ट अवरीष्ट
प्रावृत प्रावरिष्ट आस्तीर्ष्ट आस्तरिष्ट आस्तरीष्ट आत्मनेपदे । ष्विति किं प्रा
वारिष्टां प्रावारिषुः प्रावारिषुः । लिङः [illegible] नदृ [illegible] आत्मनेपदादि
दोषत्वादिति ॥ ९२ ॥ ऋतश्च संयोगादेः ऋकारान्तात् धातोः संयोगादेः उत्त
रयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति ध्वृषीष्ट ध्वरिषीष्ट स्मृषीष्ट
स्मरिषीष्ट अध्वृषातां अध्वरिषातां अस्मृषातां अस्मरिषातां ऋत इति किं च्यो
षीष्ट प्लोषीष्ट अच्योष्ट अप्लोष्ट संयोगादेरिति किं कृषीष्ट हृषीष्ट अकृत अहृ
त आत्मनेपदे ष्विति किं अध्वार्षीत् अस्मार्षीत् संस्कृषीष्ट समस्कृत इत्यत्र कृ
पदे [illegible] इडागमो न भवति ॥ ९३ ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा
स्वरतिसूतिसूयतिधूञ् ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्धधातुक
स्य वा इडागमो भवति स्वर्ता स्वरिता प्रसोता प्रसविता सूयति सोता सविता धू
ञ् धोता धविता ऊदिद्भ्यः खल्वपि गाहू विगाढा विगाहिता गोप्ता गोपिता चतिव

र्द्धमाने पुनर्वा प्रादुर्भावो लिङ्. सिचो निवृत्त्यर्थं स्वातिस्मयत्यो विकारस्य निर्देशः। पु
त्रेरणः इत्यस्य स्यानिवृत्त्यर्थं; धूञिति सानुबन्धकस्य निर्देशो धूतेन इत्यस्य स्याति
वृत्त्यर्थं; सविता धाविने त्ये चानि त्यमेनयो भवति स्वरहेरेन स्मा। विकल्पाद्
ग्रनो; स्पइत्यस्य निवृत्त्यर्थं; सविता धाविते त्ये चानि त्यमेनयो भवति स्वरु
हेरेन स्मा। विकल्पाद् ग्रनो; स्पइत्ये न पूर्वान विप्रतिषेधेन स्वादिष्वाति कि
ति नुप्रत्यये स्प्युक; कित्वानिति त्य; प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधो भव
ति पूर्वविप्रतिषेधेन स्तुत्वा स्तोत्वा धूत्वा ४४ रधादिभ्यश्च रधादिभ्यः सामान्यि चौरि
त्वेव मादिभ्य अष्टाभ्यः तत्र स्पृणे लादेरद्धधानुकस्य वाइडागमो भवति रधित्वा
रद्धा नष्ट्वा नशित्वा तृप्त्वा तर्पित्वा दृप्त्वा दर्पित्वा द्रोग्धा द्रोहिता
ता मोग्धा मोढा मोहिता स्नोग्धा; स्नोढा स्नोहिता स्नेग्धा स्नेढा स्नेहिता क्रोडि
ति रधमादिभ्य हिरधादिभ्यः; परत्वाद्विकल्पो कोचिदिच्छन्ति अपरे पुनर्नामुकृ; पूर्व
विप्रतिषेधः; प्रतिषेधविधानं विधानसामर्थ्याद् वलीयस्त्वात् प्रतिषेधनियमसोऽति
नित्यमिति न भवितव्यं रधिवर्जमिति भवति ४५ निरः कुषः निरइत्येव पूर्वात्कु
षेर्वल्लादेरद्धधानुकस्य वाइडागमो भवति निष्कोष्टा निष्कोषिता निष्कु
ष्कोष्टुं निष्कोषितुं निष्कोष्टव्यं निष्कोषितव्यं कोषिता कोषितुं कोषितव्यं निरइ
तिवक्तव्ये निरइति निर्देशोऽनर्थका नसुपसर्गा नरुमरुलीनि निष्कान्तेऽन सुप निले
जनामिन्त्युपसर्गस्यापना चिनिलत्वंभवति निष्कोषितस्याः सित्त्वा लोकं नसा
नु ४६ इति निष्ठायां निरःकुषो निष्ठायामिडागमो भवति निष्कोषितं; निष्कोषितवान्
मनुष्याणां निष्ठायां ... स्य वा ४ कोन्त्यया ... कल्पाधर

वस्मात् तत्रैव नित्यमिडागमः। अत्र विकल्प एवेति ४७ तीषसहलुभरुषरिषः। तकारादावा
र्धधातुके इषुसहलुभरुषरिष इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा इडागमो भवति इषु इष्टा एषिता इषु
इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते तेभ्य उत्तरस्य वा इडागमो भवति यस्तु इषु गत्यां विति देवादि
कस्य प्रोषितः। प्रोषितं प्रोषितवत् इति नित्यं भवति यो चिदिष गत्यामीच्छाये इति क्रादेरुप
घते तस्याप्ययं नित्यमेव तथा चाह तीषुसहेति सूत्रे केचिदुदितमिमं पठन्ति सफलो
त्वा हित्वा लुभ लोभा लोभिता रुष रोष्टा रोषिता रिष रेष्टा रेषिता। तीषि किं एषि
ष्यति ४८ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां इवन्तानां धातूनां ऋधु भ्रस्ज
दंभु श्रि स्वृ यू ऊर्णु भरज्ञपि सनु इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति इवं तावत् दिदेवि
षति दुद्यूषति सुस्यूषति ऋध अर्दिधिषति ईर्त्सति भ्रस्ज बिभ्रज्जिषति बिभ्रक्षति
बिभर्जिषति बिभर्क्षति दंभु दिदम्भिषति धिप्सति धीप्सति श्रि उच्छिश्रयिषति शिश्रीष
ति स्वृ सिस्वरिषति सुस्वूर्षति यु यियविषति युयूषति ऊर्णु प्रोर्णुनविषति
प्रोर्णुनविषति प्रोर्णुनूषति भर इति भरतिभ्रान्त्योर्भ्वादिकस्य ग्रहणं भृञ पाति
देशात् बिभरिषति बुभूर्षति ज्ञपि जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति सनु सिसनिषति
सिषासति केचित् सनेर्भरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्राणामिति पठन्ति तिन तितनिषति
तितंसति पिपतिषति पित्सति दरिद्रा दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति सनीति
किं देविता भ्रष्टा ४९ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः क्लिशः क्त्वानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति। क्लि
ष्ट्वा क्लिशित्वा क्लिष्टः क्लिष्टवान् क्लिशितः क्लिशितवान् क्लिशू विबाधने इत्यस्य क्त्वा
यां विकल्प सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति क्लिशू उपतापे

३५७ ३४६

न्येन स्य भक्त्वा यानि निष्ठायां चानित्य मिडागमः प्राप्नोति एवेति तदर्थं क्त्वाग्रहणं क्रि
यते ५० पूङश्च पूङश्च क्त्वानिष्ठयो र्वा इडागमो भवति पूत्वा पवित्वा सोमोऽति
पूतः सोमोऽतिपवितः पूतवान् पवितवान् स्रुकः किं तर्हि निषेधे प्राप्ते वि
कल्पो विधीयते ५१ वसतिक्षुधोरिट् वसतेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयो रिडागमो भवति
उषित्वा उषितः उषितवान् क्षुधित्वा क्षुधितः क्षुधितवान् वसतीति विकरणस्यो निर्देशार्थ
एव वसेस्तु दानार्थादेव भवति तत्र इडागमेन पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थं ५२ अञ्चेः
२२ पूजायां अञ्चेः पूजायामर्थे क्त्वानिष्ठयो रिडागमो भवति अञ्चित्वा मान्त्रुकोति अञ्चि
ता अस्य गुरवः उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः निष्ठायां यस्य विभा
षेति प्रतिषेधः प्राप्तः तदर्थमिदं प्रारब्धं पूजायामिति किं उदक्तमुदकं कूपात्
उद्धृतमित्यर्थः ५३ लुभो विमोहने लुभो विमोहनेऽर्थे वर्तमानात् क्त्वानिष्ठयो
रिडागमो भवति लुभित्वा लोभित्वा विलुभिताः केशाः विलुभितः सीमन्तः विलुभिता
नि पदानि विमोहनमाकुलीकरणं तत्र क्त्वायां तीषु सह लुभेति विकल्पो निष्ठा
यां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः विमोहन इति किं लुब्धो वृषलः तृतीयेन चपी
डित इत्यर्थः लुब्ध्वा लुभित्वा लोभित्वा गार्ध्यं प्राप्त मेव भवति ५४ जॄव्रश्च्योः क्त्वि
जॄव्रश्च्यो र्धात्वोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति जरित्वा जरीत्वा व्रश्चित्वा जर इत्ये
तस्य श्र्युकः किंतीति प्रतिषेधः प्राप्तः व्रश्चे रूदित्वाद्विकल्पः जॄ इत्ये
ति वृत्त्यर्थं ५५ उदितो वा उदितो धातोः दमु दान्त्वा दमित्वा ५६ संसिचि क्त्वाग्रहणं निष्ठा
शुद्धनुदनृतः एकाराद्धातोः सिच्यार्धधातुके कृते वृत्त शुद्धनुदनेन इत्येतेभ्यो
धातुभ्यो वा इडागमो भवति कृत कर्तवति एकस्यैव चिकृन्तति कर्तिष्यति

अकर्त्तिष्यात् चिकर्त्तिषति चस्येति अच नस्यं न चिचृत्सति चार्त्तिष्यति अच
र्त्तिष्यात् चिचर्त्तिष्यति छृद छ नस्यंति अछृ नस्ये न चिछृत्सति छर्द्दिष्यति
अछर्दिष्यति नृत नत्स्यति अनत्स्यत् निनृत्सति नर्त्तिष्यति अनर्त्तिष्यत् निनर्त्तिषति
सह्नातिकिं कर्त्तिता अनिचीतिकि अकर्त्तीत् ५७ गमेरिट परस्मैपदेषु गमेर्धातोः स
कारादेशस्य प्रत्ययस्य परस्मैपदे इट् गमो भवति गमिष्यति अगमिष्यत् जिगमि
षति गमेरितिकिं चेष्यति इङ् इणां नित्यात्मनेपदं परस्मैपदेष्विति किं संगंसीष्ट सं
गंस्यते संजिगंसते संजिगमिष्यते अधिजिगांसते अधिजिगांसिष्यते अधिजि
गांसिष्यते गमेरिडादेशास्याज्ञ न गमोस नीति दीर्घत्वं सहत्येव गंताऽस्मि गंता
स्व; गंतास्म; आत्मनेपदनसमानपदस्थस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते अन्यत्र
सर्वत्रैवेष्यते कृत्यविभक्तिपरस्मैपदलुकि च परस्मैपदेष्विन्युच्यमाने कृति
परस्मैपदलुकि चिद्रूकप्रलक्षणे एवमन्यते योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः गमेति
एसइति वर्त्तने सकारादाधातुकेगमेरिड्भवति ततः परस्मैपदेष्विति तिय
मार्थः सच नियमो यद्यपि पूर्वेण स्यात् पूर्वो योगः पार्थकः स्यात् सचनल्पजाती
यापेक्षानियमः संजिगमिषिता अधिजिगमिषिता व्याकरणस्याधिजिगंसिष्यत्व मि
ति पदद्वयेपुनरिदं द्वितीयं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणं परस्मैपदेषु यो
गमिरुपलक्षितः तस्मात्सकारादेशप्रत्ययस्य इड्भवति तन्मेतेन संजिगंसिता
अधिजिगांसिता व्याकरणस्य इत्येवम्भवति तथा ५८ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः; वृदादिभ्यश्चतु
र्भ्यउत्तरस्य सकारादेशप्रत्ययस्य परस्मैपदे इडागमो भवति वृत्तु वर्त्स्यति

र्त्स्यन् विवृत्सति शृधु शर्त्स्यति अशर्त्स्यत् शिशृत्सति स्यंदू स्यंत्स्यति अस्यं
त्स्यन् सिस्यंत्सति चतुर्भ्य इति किं वा क्रम्य वृतुग्रहणं किं तत्र घटादिपरि
समाप्त्यर्थं क्रियते कृपू सामर्थ्ये वृदिति न देवयपदिवृतादिसमाप्त्यर्थमपि वि
ज्ञायते नाकिंचिदनिष्टं प्राप्नोति नाक्रियते स्यंदेरूदित्त्वात् अनेन ण्यमपि विक
ल्पप्रतिषेधो यथा बाध्येतेति चतुर्ग्रहणं स्यसनि तातित्येण स्यादि तसि धापितो
भवति परस्मैपदेष्वित्येव वर्तिषीष्ट वर्तिष्यते अवर्तिष्यत विवर्तिषते अत्रात्म
२२ नेपदेन समानपदस्थो वृतादिभ्य इडागम इष्यते अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः कृत्य
विरिपरस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति विवृत्सामिति ५९ तासि च कृपः कृपश्च
रस्य तासेः सकारादेश्चार्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति कल्प्तारौ कल्प्स्यति
अकल्प्स्यत् चिक्लृप्सति परस्मैपद इत्येव कल्पितासे कल्पिषीष्ट कल्पिष्यते अकल्पि
ष्यत चिकल्पिषते कृपास्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते अन्यत्र प्र
तिषेधः कृत्यपिरिपरस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति चिक्लृप्सति चिक्लृप्सामिति
६० अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं तास्यनिटो ये तितास्तिषेधात्तको उजन्तास्तेभ्यस्तासाविव
थलीडागमो न भवति याता यथाथ चेता चिचेथ नेता निनेथ होता जुहोथ अचाद
ति किं भेत्ता बिभेदिथ तास्वदिति किं लूता लुलुविथ थलीति किं याता ययिव ययिम
अनीति ग्रहणं नित्यमित्यनेन विकल्पेन यन्तिता ग्रहणं किं विधोता विधविता विदुध
विथ तासि विभाषा नटः थलि नित्यमिडागमो भवति जग्रहिथ ववृथिथ उत्तरसू
त्रे विना स्वदिति वर्तते अदादेन्तो हि च हि वे न्तादेन्तः थवयिः नासौ नालिधौ उप
देन्तो इत्यन्तः उपदेशेऽत्वतः यो धातुः [illegible] तासौ नित्यानिटो तासौ वि वर्ण

लीडागमो न भवति यथा पपक्थ ययष्ठ इयष्ठ शक्ता शाष्ठावा इयदेत्तु इति किं क
र्त्ता चकार्थिम् अध्वनां इति किं भेत्ता बिभेदिथ तपरकरणं किं रारा ररा विथ
तास्वदित्येव जिघृक्षति जग्रहिथ नित्यमनिट् इत्येव अत्ता आजिना आतजि
थ ५२ अतो भारद्वाजस्य अकारान्तो ऽतो भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तास्य
विवानित्यानिट् थलि इडागमो न भवति ययाथ ससर्थ दधर्थ ति वेसत्या
इं भोयमार्य: अत एव भारद्वाजस्य नान्येषामाचार्याणां ययिथ येथिथ
२८ नद यमार्यात्पूर्वयोर्योगयोर्विकल्पः तपरकरणमृकारान्तस्य गुरुणं नि
वृत्यर्थं तथा हि ... विध्यर्थमेतत्सूत्रम् ५३ बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थेति
ति निगमे बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये
निगमो वेदः बभूथ इत्यत्र प्रत्ययमो बभूथ बभूविथेति भाषायां
ये तानानि ... आततनिथेति भाषायां जगृभ्म जगृभ्माने आततन्थ
मि इति जगृहिमेति भाषायां ववर्थ ववर्थ ... ज्योतिषां चव ... दादौ
षायां क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधसिद्धे नियमार्थं वचनं निगम एवेति भा
षायामि ५४ विभाषा सृजिदृशोः सृजिदृशि इत्येतयोः थलि विभाषा इडागमो भाषा
ति ससर्जिथ सस्रष्ठ ददर्शिथ दद्रष्ठ ५५ इडत्यर्तिव्ययतीनां अर्ति अर्ति न भव
इत्येते थलि इडागमो भवति आदिथ आरिथ संविव्ययिथ वेन्नोन व्ययति
स्याच प्रतिषेधः आति व्ययत्यो अतो भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्पः अतीति
नित्यः प्रतिषेधः तत्र गुरुणं विस्पष्टार्थं विकल्पे पानदुसानि आनि व्ययति गुरुणम
नर्थं कंप्रति षेधविधाने चात्रे गुरुणम् सिद्धिति त्यायं विधिरिह गुरुणं मन्तरेणा विशुक

कृ लिङ्गविज्ञानं ६६ वस्वेकाजाद्घसां कृतद्विर्वचनानामेकाचां धातूनां आकारा
न्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति आदिवान् आश्निवान् ऊर्किवान्
धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते एकाचाभ्यासलोपयोः कृतद्विर्वचना एते ए
काचो भवन्ति आत् ययिवान् तस्थिवान् घस जक्षिवान् सिद्धे सत्यारम्भो नि
यमार्थः एकाजाद्घसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषां बिभिद्वान् चिच्छि
२७ द्वान् बभूवान् शिश्रीवान् क्रादिनियमात्प्राप्तिः प्रतिषेधाभावाच्चायमिट् प्रसक्तः
स नियम्यते आकारान्तग्रहणमनेकाजर्थं द्विर्वचने कृते इटि सति आतो
लोपेन भवितव्यं दरिद्रांचकार दरिद्रांचकृवान् इति अस्याख्यानं क्रिय
ते तथापि दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्र
त्ययोत्पत्तेराकारलोपे कृते इडागमः स्यादिति मितं विक्रियते इडागमो भवति ददरि
द्वानिति घसेर्ग्रहणमनेकाजर्थं क्रियते तदोपदेशात् तु घसिभसोर्हलि
च इति उपधालोपे कृते द्विर्वचनमेव न स्यादनच्कत्वादिति नु घसिग्रहणमनु
पधालोपमपि परत्वादिडागमो बाधते तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्यु
पधालोपः स च द्विर्वचनेऽचीति द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवद्भवति तेन जक्षिवा
निति सिद्धमिति ६७ विभाषा गमहनविदविशां ६८ एषां धातूनां वसौ विभाषाऽड्
गमो भवति गम जग्मिवान् मो नो धातोरिति नकारः जघ्निवान् जगन्वान् वि
द विविदिवान् विविद्वान् विश विविशिवान् विविश्वान् तासाहचर्यान्
लौपादिकस्य पादिकस्य ग्रहणं लाभार्थस्य ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविदि
ति नित्यमेव भवति दृशेश्चेति वक्तव्यम् ददृशिवान् ददृश्वान् ६८ सनिं ससनि

वार्सं यसोऽड्गागमः ऐत्वाभ्यासलोपाभावश्चानिपात्यते सनिड्‌ पूर्वादत्वत्रस
निवासं सि न्येव भवति छंदसीदं निपातनं विज्ञायते भाषायां सेनिवांस
सिनिभवति ६९ ऋद्धनोः स्ये ऋकारांतानां धातूनां हंतेश्च स्येऽइडागमो भवति करिष्य
ति हरिष्यति हनिष्यति स्वरतेर्वेड्वा इट्‌ ८ः स्यइत्येतन्न वेति विप्रतिषेधेन स्वरिष्य
ति नपरस्कारणां विस्पष्टार्थं ७० अंजेः सिचि इडागमो भवति आंजीत् आंजिष्टां आंजि
षुः सिचीति किं अंक्ता अंजिता ऊदित्वाद्विभाषा भवति ७१ स्तुसुधूञ्भ्यः सिचिप
रस्मैपदे परत इडागमो भवति अस्तावीत् अस्तावीत् असावीत् अधावीत् पर
स्मैपदेष्विति किं अस्तोष्ट असोष्ट अधोष्ट अधविष्ट ७२ यमरमनमातां सक
यम रमन नमइत्येतेषां अंगानामाकारांतानां च सगागमो भवति परस्मैपदप
रे सिचि इडागमश्च यमु अयंसीत् अयंसिष्टां अयंसिषुः व्यरंसीत् व्यरंसिष्टां
व्यरंसिषुः अनंसीत् अनंसिष्टां अनंसिषुः आकारांतानां अयासीत् अयासि
ष्टां अयासिषुः यमादीनां ग्रहणं लतल्लक्षणव्यावृत्त्यर्थं यानासानुटीति प्रतिविधत्ते
परस्मैपदेष्वित्येव आयंस्त आरंस्त आनंस्त ७३ स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशां सनि स्मिङ्
पूङ् ऋ अंजू अशू इत्येतेषां धातूनां सनि इडागमो भवति सिस्मयिषते पिपविष
ते अरिरिषति अंजिजिषति अशिशिषिषति इकारग्रहणं पूञो माभूत् पुपूषति
इत्येवं न भवति अभ्यूदितो ग्रहणमशक्ता हे निंत्यामिडागमो स्येव ७४ किरश्च
पंचभ्यः किरादिभ्यः पंचभ्यः सनि इडागमो भवति चिकरिषति. गृ जगरिषति दृ
दिदरिषति धृङ् दिधरिषति प्रच्छ पिपृच्छिषति पंचभ्यः इति किं इति स्वरति किरादि
भिरन्यो हि इट् सनि वेति । विकल्पः पाठः बुतो वेति वा प्राप्ते ... न पठति ७५ स्मि

विभ्यः सार्वधातुके रुदादिभ्यः पंचभ्यः उत्तरस्य बलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो
भवति रुदि रोदिति स्वपु स्वपिति श्वस श्वसिति अनु प्राणिति जक्ष जक्षिति
पंचभ्य इत्येव जागर्ति सार्वधातुक इति किं स्वप्ता वलादेरित्येव रुदंति ७६
ईशः से ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ईशिषे
ईशिष्व ७७ ईडजनोर्ध्वे ईडजन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य
७५ च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ईडिध्वे ईडिध्वं ईडिषे ईडिष्व जनिध्वे जनिषे
जनिष्व जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य छांदसत्वात् श्यनो लुक् उपधालोपाभावश्च ज
न जनन इत्यस्य पि श्लु विकरण मत्रेष्यते तस्य जिनीति जाज्ञिषे व्यति जज्ञिषे
व्यति जाज्ञिध्वे व्यति जज्ञिध्वे इति न भवति धत्वाद्धे ईशोरपि इडागम इष्यते ईशिध्वमि
ति तदर्थं केचिदीडिजनोर्ध्वे च इति सूत्रं पठंति तत्र सकारादेः सेरुद्ध स्य सूत्र
एवोपादानाच्चानुवृत्तिमिति सूत्रक्रमे ईशोरनुकर्षणार्थो विज्ञायते ईशिषु
जनानां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति
स्थ्य इति कृत ईरन्तस्य ग्रहणात् लङि धाम न भवितव्यामित्य लोट्पुनरेकदे
त्वा विकृतस्य अनन्यत्वात् भवितव्यमिति ७८ लिङः सलोपोऽनंतस्य सार्वधातुके
इति ७९ तते सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनंत्यस्य सकारस्य लोपो भवति कु
पुनरनंत्यो लिङः सकारः यो यासुट् सुट् सीयुट् कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः कु
त कुर्वीयातां कुर्वीरन् अनंत्यस्येति किं कुर्युः कुर्यात् सार्वधातुक इत्येव क्रि
यास्तां क्रियासुः कृषीष्ट कृषीयास्तां कुर्वीरन् ८० अतो येयः अकारांतादंगादुत्त
रस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय इत्ययमादेशो भवति पचेत् पचेतां पचेयुः

अन इति किं चिनुयात् सुनुयात् तपरकरणं किं याया(त्) सार्वधातुक इत्येव
चिकीर्षात् ननु च अतो लोपेनात्र भवितव्यं पचेदित्यत्रापि न हि अतो
दीर्घो यञीति दीर्घत्वेन भवितव्यं तदनेन विधानं बाधितव्यं सत्यमेव
दीर्घस्याबाधक एवमतो लोपस्याबाधकः स्यान्नु स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सा
र्वधातुके विधीयते अथ तु ङिति विधीयते तदा येन नाप्राप्ते तस्य येन दीर्घ
स्यैव बाधकः स्यान्न पुनरतो लोपस्य येयं इत्यविभक्तिको निर्देशः यद्यतिवा
तच्छीति द्वे यलोपस्यासिद्धत्वमनार्थं त्यादयः कृतः सौत्रत्वान्निर्देश इति
केचित्तु यासयत्सूत्रे पठन्ति तेषां सकारोन्तस्यानीबयवी समासः ॥ ८० ॥ आतो
ङितः आकारात् ङितामिकारो यकारादेशो भवति सार्वधातुके इय आय
मादेशो भवति पचेते पचेथे पचेतां पचेथां यजेते यजेथे यजेतां यजेथां सा
र्वधातुकमपित् ङिद्भवति ङित्त्वेवमङ्गीक्रियते पूर्वसूत्र एव तु
कृतेषु नाति प्रसिद्ध्येत आत्मनेपदं पदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति आत इ
तिकिं पचन्ति यजन्ति पचन्ते यजन्ते ङित इतिकिं पचावहै पचामहै आत इत्येव
मिमाते ॥ ८१ ॥ आते यकु आत्मनेपदस्यानो भवति पचन्ते यजमानः
कारमात्रमङ्गीकृ अदुपदेशात् गृह्णीत गृह्णन्ति अदुपदेशादिति लसार्व
धातुकानुदात्तत्वं भवति यद्येवमातो ङित्यमवि [illegible] प्राप्नोति तथाप्य
द्युत्वम् भविष्यति सुकि [illegible] मात्रो भवति लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तदिति न
प्राप्नोति नैष दोषः उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते तेन उपदेशादूर्ध्वं [illegible] कालभेदेन
विज्ञेयं तथा च पचावः पचामः [illegible] भवति ॥ ८२ ॥ इदासः आस इत्यस्यान स्य

ईकारादेशो भवति आसे तो यतते अत्र पंचम्याः परस्य षष्ठी कालप्यते इत्यष्ट
न आ विभक्तौ अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति अष्टाभिः अष्टाभ्यः
२ अष्टानां अष्टासु विभक्ताविति किं अष्टत्वं अष्टता आकृति र्व्यक्तिनिर्देशोयं
आकृतिनिर्देशेन कारस्यानुनासिकस्य स्थाने अननुनासिकस्यानि विकल्प
मायमाकरो भवतीत्येतदस्माचित्तमष्टौ दौ चौदितिदीर्घेणैव लोपानुत्पत्त्या भं
५५ जौ त्विति च कृतात्वस्यातिदेशात् तेनाष्टभिरष्टभ्यः इत्यपि भवति तदर्थं विधिश्रुते
ष्वात विधायाजोय स्यसविधायाष्टाः ५७ रायो हलि रैशब्दस्य हलादौ विभक्तौ
परत आकारादेशो भवति राभ्यां राभिः हलीति किं रायो रायः विभक्ताविति किं
रैत्वं रैता मृजेर्वृद्धिरित्यत्र आविभक्त्यधिकारः ५८ युष्मदस्मदोरनादेशे यु
ष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति युष्माभिः अ
स्माभिः युष्मासु अनादेशे इति किं युष्मत् अस्मत् हलीत्यधिकाराद यात्र न
यां च द्वितीयायां च परतो युष्मदोरकारादेशो भवति त्वां मां युवां आवां यु
ष्मान् अस्मान् आदेशार्थं वचनं ५७ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां प्रथ
मायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोरकारादेशो भवति यु
वां आवां प्रथमायाः इति किं युवयोः द्विवचने इति किं त्वमहं यूयं वयं भाषा
यामिति किं युवं वस्त्रौ ता पीवसा वसाथे ६० योचि अनादेशे विभक्तौ वनादे
शे युष्मदस्मदोर्यो कारादेशो भवति त्वया मया त्वयि मयि युवयोः आवयोः

अचीति किं युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र यदि हलीत्यनु
वर्त्तते तर्हि कामं कर्त्तुम् अचीत्येव तु न क्रियते विस्पष्टार्थं अनादेशे इत्येव
त्वत्पुत्रादि ८९ शेषे लोपः । शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति कश्चात्र शेषः
यत्राकारो यकारश्च न विहितः पंचस्वाद्यन्तेष्वाद्यौ प्रथमयोरचि यात्व
द्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते त्वं अहं यूयं वयं तुभ्यं मह्यं युष्मभ्यं अ
स्मभ्यं त्वत् मत् युष्मत् अस्मत् तव मम युष्माकं अस्माकं शेषग्रहणं
विस्पष्टार्थं शेषे लोपे कृते यो लघूकस्मान्न भवति त्वं ब्राह्मणी अहं ब्रा
ह्मणी सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति वा युष्मदस्म
दोरिति केचित्तु शेषे लोपे टिलोपमिच्छन्ति कथं वहन्माणादेशापेक्षा; शेषे
ते चादेशाः सपर्यन्तस्य विधीयन्ते तेन सपर्यन्तान्तयोस्त्व, सशेषे इति न त्वा
यं लोप इति टिलोपो भवति ९० सपर्यन्तस्य सपर्यन्तस्येति यम्भ पि काले य
दि नं ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम् ओमपर्यन्तस्येति वचपद्धे दिनं [illegible] युवावौ द्वि
वचने त्वया मया मपर्यन्तस्येति किं सर्वस्य मा भूत् तथा च सति त्व मयोरु
कारस्य योचीति यकारे कृते निवृत्तं स्यात् मान्तस्येत्येव च सिद्धे सति न यत्ने
ऽसि गरुणाकृतं अवधिद्योतनार्थं तन्मान्तेनामभूत् कदाचिदान्तयो; किंचि
मान्तविधिघाते युष्मदस्मदोः स्यादिति तच्चरणे रत्र को लुप्ता न विधाते ९१ यु
वावौ द्विवचने द्विवचनेऽर्थे वर्तमानयोः द्विवचने युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं [illegible] विष
येन यो मपर्यन्तस्य ते युवआवौ आदेशौ भवतः । युवां आवां युवाभ्यां

आवाभ्यां आवाभ्यां युवयोः आवयोः । यदा सु युव आवाद् इत्येतावादे-
शौ भवतः । यदा समासे द्वाभ्यां युष्मदस्मदस्मदौ भवतः । सामासार्थस्या-
न्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं च भवति तदापि द्व्यर्थयोः युष्मदस्मदो-
र्युवावौ भवतः । यदि त्वाहौ सौ इत्यो चमादिना आदेशान्तरेण न बाध्यते
२६ अतिक्रान्तं युवां अतियुवं आत्वां वां अतिक्रान्तान् युवां अतियुवान् अस्मा-
वान् अतिक्रान्तेन युवां अतियुवया अतिक्रान्तैर्युवां अतियुवाभिः । अस्मावा-
भिः अतिक्रान्तेभ्यो युवां देहि अतियुवभ्यं अस्मावभ्यं अतिक्रान्तानां युवां
अतियुवाकं अस्मावाकं अतिक्रान्ते युवाम् इति अतियुवयि अस्मावयि अति-
क्रान्तेषु युवाम् इति युवासु अस्मावासु त्वाहादीनां तु विषये परत्वात् एव
भवति अतिक्रान्तो युवां अतित्वं अत्यहं अतिक्रान्ता युवां अतियूयं अति-
वयं अतिक्रान्ताय युवां अतितुभ्यं अतिमह्यं अतिक्रान्तेभ्यः युवां अतितव
अतिमम यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वे बहुत्वे वा वर्तेते समासार्थेन द्वित्वे तदा युव-
आवौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वां अतिमां अतिक्रान्तौ युष्मान् अतियुष्मान् अत्यस्मा-
न् एवं सर्वत्र ज्ञेयं ॥ यूयवयौ जसि युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य परतो यूयवय इत्ये-
तावादेशौ भवतः । यूयं वयं परमयूयं अतियूयं अतिवयं वचनविधिरत्र भवति
अन्यादिविकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि युष्मदस्मदो-
र्मपर्यन्तस्य परतो तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यं मह्यं परमतुभ्यं परमह्यं अतितु-

ऽतिहं ९४ तुभ्यमह्यौ ङयि युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादे
शौ भवतः ; ङयि परतः ; तुभ्यं मह्यं ; परमतुभ्यं परममह्यं ; अतितुभ्यं अतिम
ह्यं ९५ तवममौ ङसि युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतः ;
ङसि परतः ; तव मम ; परमतव परममम ; अतितव अतिमम ; ९६ त्वमावेकव
चने एकवचन इत्यर्थनिर्देशः ; एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानवि
षये तयोर्मपर्यन्तस्य त्वम इत्येतावादेशौ भवतः ; त्वां मां त्वया मया त्वयि म
यि यदा समासेऽपि एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः ; समासस्य चान्यसंख्यत्वा
त् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति तदापि त्वमादेशौ भवतः ; आदेशौ न तु
णां तु विषये त्वाहौ सौ इति त्वे वमादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन ते एव बाधन्ते अति
क्रान्तस्त्वां अतित्वं अतिहं अतिक्रान्तौ त्वां अतित्वां अतिमां अतिक्रान्तास्त्वाम
तित्वान् अतिमान् अतिक्रान्ताभ्यां त्वां अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतिक्रान्तैस्त्वामति
त्वाभिः अतिमाभिः ; इत्येवमादि उदाहार्यं ९७ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च एकवचन इत्य
नुवर्तते प्रत्यये उत्तरपदे च परतः ; एकत्ववर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्त
स्य त्वम इत्येतावादेशौ भवतः ; तवायं त्वदीयः ; अतिशायनेन त्वंच त्वत्तरो मत्तरः ; त्वा
मिच्छति त्वद्यति मद्यति त्वामिवाचरति त्वद्यते मद्यते उत्तरपदे त्वत्पुत्रः ; मत्पुत्रः ; त्वं
पुत्रः ; त्वन्नाथोऽस्य त्वन्नाथो मन्नाथः ; एकवचने इत्येव युष्माकमिदं युष्मदीयं

अस्मदीयं युष्माकं पुत्रोऽस्माकं पुत्रः अस्मत्पुत्रः विभक्तावित्यधिकारा
त्पूर्वयोगो विभक्तावेव न तत्रान्यत्रापि प्राप्त्यर्थमुत्तरपदे च यथासा
दिस्यमादेशः ननु चानुप्रयोगे तद्धितो विभक्तिरस्ति न ह्यस्मिन् वदिष्यामो
२८ भविष्यति एवं देवतल्लोदेश्च वचनं ज्ञापकमस्ते तदङ्गानपि विधौ त्वदि
तो पि लुकाचाधनेऽद्धाति तेन गो मान्नि यो ऽस्य गोमत्प्रियः द्वत्ये वामा यो नुमा
दिलुकावाधने एवं च सति त्यादौ सा चिन्त्येव मादयो प्रियत्वया त्विव त्वोत्त
रपदयोश्चादेश्यानभवति त्वत्प्रधानमेषां त्वत्प्रधानाः मत्प्रधानाः यूयं पु
त्राः अस्य युष्मत्पुत्रो अस्मत्पुत्रः तुभ्यं हितं त्वद्धितं मद्धितं तवपुत्रः त्वत्पुत्रो मत्
पुत्रः अथ किमर्थं मेषां त्यादादीनां वाधनार्थं मेतन्न विज्ञायते लक्ष्णप्रत्य
यविधावयज्ञापकार्थे एतत्स्मिन्नकुर्वन् मिणुसगृह्यते ९८ त्रिचतुरोः त्रिचतुरोरिति
स्त्रियां तिसृचतसृ त्रिचतुर्स्त्रीयोः तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ
भवतः विभक्तौ परतः तिस्रः चतस्रः तिसृभिः चतसृभिः स्त्रियामिति किं त्रयः
चत्वारः त्रीणि चत्वारि स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य
तेन यदा त्रिचतुरशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तदापि आदेशौ भवत एव प्रिया
स्तिस्रो ब्राह्मण्यो स्य प्रियतिसा ब्राह्मणः प्रियतिसृ ब्राह्मणकुलं प्रियचत
सा प्रियचतसा प्रियचतस्रा नपुंसकेति समासान्तो न भवति विभक्तौ

श्र प्रत्येन तिसृभावस्य वा त्रिचतुरोर्लक्षणान्तानुपदान्तुत्रिचतुः स्त्राद्वौ लिंगां
न्तरे त्रिया मेगं तदान्तादेशौ भवतः त्रिया स्त्रियां स्यात् प्रिया तिस्रो ति
आगमस्या शालिनः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः प्रियचत्वा प्रियचत्वा
रौ प्रियचत्वारः तिसृभावे संज्ञायां कन्पूर्वसंख्यानेकवद्भावः तिसृकाना
म ग्रामः चतसृणां पुंवद्भावनिपातनेकत्वे वा चतस्रः पञ्चमी तत्र चतु श
साते ... माभूत् चतसृणाम् तिसृ त्र तृच् त्रिचतुर्भ्यो हलादि
त एव स्वरो भवति हलादित्यर्थ तिसृणां चतसृणाम् निपातनस्वरो वा धुने
९९ अचि रतः तिसृ चतसृ स्यात् तयोर्नरः स्यानेरेफादेशो भवति
जरादौ विभक्तौ परतः तिस्रः तिसृणाम् तिस्रः पञ्चम चतसृणाम् तिस्रः चतु
रः पञ्चम प्रियतिसृ आनय प्रियचतसृ आनय प्रियातिसृः स्त्र प्रिय
चतस्रः स्त्रिया तिसृ निधेहि प्रियचतसृ निधेहि पूर्वसवर्णस्य तिस्र
नो मस्थानगुणानाम पवादः परतः सर्वनामस्थाने गुणो पूर्वविधे
ति ... निचाधाने जाचीति किं तिसृभिः चतसृभिः चतसृणामिति किं तिसृवत
सः प्रातिपदिक अन्यथा हि तदपवादः त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत १७०
जराया जरस् न्यतरस्यां जरा इत्येतस्य जरस् इत्ययमादेशो भवति अन्यत
रस्यामजादौ विभक्तौ परतः जरसौ दन्तो नौ यंते जरायादन्तो नौ यंते जरसे
त्यादि पदिष्टः जराये त्यादि पदिष्टः जाचीत्येव जराभ्यां जराभिः नमो जरसो दे
शो भवति पुनः ... पूर्व्या ... जरां ... भावे जरसं भवद्भृति त्री

२३५ णोकार्योऽशिकार्यो ऽशि युगपत्प्राप्नुवंति लुङ्कादयपवादत्वादमूभावेन बाध्य
ते अस्मादेव विप्रतिषेधात्पूर्वविप्रतिषेधो न च पुनर्लुङ्कुर्वान्ति
प्रवर्त्तते अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्यति चायं शेषे कव चाने तृतीयाबहु
वचने च अतिजरैः ब्राह्मणकुलैः स्तृति अतिजरैरिति चामविता भ्यामिति
णो न दीर्घमतं किंकारणं संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघात
२९ स्येति अन्तोच्चारितत्वाद स्याः परिभाषायाः अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठ
ति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति १·१ त्यदादीनामः त्यदादीनामकारादे
शो ऽकारादेशो भवति विभक्तौ परतः स्यः स्यौ त्यौ त्ये तदः सः तौ ते
यद्ः यो यौ ये एतद् एषः एतौ एते इदम् अयं इमौ इमे अदसः असौ अ
मू अमी द्विः द्वौ २ द्वाभ्यां २ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामिदमत्वमिष्यते
इह न भवति त्वद् त्वदौ त्वदः अतित्यद् अतित्यदौ अतित्यदः त्यदादिप्र
धाने तु भवत्येव परमसः परमतौ परमते १·२ किमः कः किमित्येतस्य कस्य
यमादेशो भवति विभक्तौ परतः कः कौ के साकच्कस्यायमादेशो भव
ति तेनाकारएवाकिमो न विधीयते किमोऽदिति सूत्रे साकच्कस्य न त्यादेशः
१·३ कुतिहोः ककारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भ
वति कुतः कुत्र कुहत्रिति हो हितीकारस्योच्चारणार्थः १·४ क्वाति अतीत्येतस्य
विभक्तौ परतः क्व इत्ययमादेशो भवति क्वमिच्छति क्वमोऽत्र संहिता
एकवचनमो गुणनिवृत्त्यर्थं किमोऽदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते सोऽकं

कार्यं १०४ तदोः सः सावनंत्ययोः त्यदादीनां तकारदकारयोः सकारादेशो भवति
सौ परतः। त्यद स्यः। तद सः। एतद एषः। अदस्य अस्य सौ अनंत्ययोरिति किं हे
स ... १०५ अदस औ सुलोपश्च अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भ
वति सोश्च लोपो भवति असौ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः साकच्क
स्य औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः यदा औत्वप्रतिषेधः तदा सकारा
दुत्वं भवति असुकः असकौ उत्वमकृत्वा त्यदादीनाम कृतेऽपि
नामादेशा वक्तव्याः। परमाद परमाय परमानेन अदसः सौ भवेदौत्वं कि
सुलोपो विधीयते कृत्वा लोपो न संवृद्धिं न फलं प्रकृतं किं तत्र प्राप एत्वम
वेतादि न फलं अनुवर्तमानात् वृत्त्यर्थं स्यात् कादित्वं चाभावः प्र
सज्यते १०७ इदमो मः इदमः सौ परतः मकारोऽन्तादेशो भवति इयं अयं इदमो
मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थं १०८ दश्च इदमो दकारस्य स्थाने मका
रादेशो भवति सौ परतः इयं त्र्यमसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः ११०
इदो य्पुंसि इदम इदूपस्य पुंसि सौ परतः अयमिदम य मादेशो भवति अयं
कालोऽयं पुंसीति किं इयं बाला स्त्री १११ अनाप्यकः इदमो ककारस्य इदरूपस्य
स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः अनेन अनयोः इदरूपस्य
इति किं इमकेन इमकयोः आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात् आप्के
पः पकारेण ११२ हलि लोपः हलादौ विभक्तौ परतः इदमो ककारस्य इदरूपस्य
लोपो भवति आभ्यां एभिः एभ्यः एषां एषु नानेयं कोलो न्यविभक्तिरिति स

३६५

र्वस्यायमित्यपस्य लोपः। अयं बानायमिति लोपः। अनाप्यक इति अनन्तर
कौशीका णमनुवर्तते ॥ मृजेर्वृद्धिः। विभक्ताविति निवृत्तं मृजेरङ्गस्य इको वृ
द्धिर्भवति मार्ष्टा मार्ष्टुं मार्ष्टव्यं मृजेरिति धातुग्रहणमिदं तेनेह का
ण्ड मृच्छामानं तत्र जुगुप्सायां एव वेदितव्यं कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृ
ड्भिरित्यत्र न भवति ॥११४ अचो ञ्णिति ॥ अजन्तस्याङ्गस्य ञिति णिति च वृ
८० द्धिर्भवति एकस्त्रं दुलनिश्चायः। चौ स्तौत्यं नि बा चौकारः हारः। णिति गौः
गावौ गावः। सखायौ सखायः। जैत्रं यौत्रं चौक्तः। नयते यौते ...
वकुर्हमिति धृ ... प्रत्ययः। चायते ... ॥११५ अत उपधायाः। अङ्गोपधाया
अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति पाकः त्यागः रागः पा
चयति पाचकः। पाठयति पाठकः। अत इति किं भेदयति भेदकः। उपधाया इ
ति किं चकासयति ...कः ॥११६ तद्धितेष्वचामादेः। तद्धिते ञिति णिति प्र
त्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति गार्ग्यः वात्स्यः दाक्षिः प्ला
क्षिः। णिति औपगवः कापटवः। ... आचामादिवृद्धिरित्युप
... वृद्धिर्विधीयते ॥११७ किति च। किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादे
रचः स्थाने वृद्धिर्भवति नडादिभ्यः फक् नाडायनः चारायणः ...
पादः २ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। देविकाशिंशपा
दित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयस इत्येतेषामङ्गानामचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आ

पूर्वं गे त्वाकारो भवति ञिति णिति किति च तद्धिते परतः । देविकायां भवमुदकं दा
विकमुदकं देविकाकूले भवाः शालयः दाविकाकूलाः शालयः पूर्वदेविका
नाम प्राचां ग्रामः तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपद
वृद्धिः । शिंशपाया आकार एव भवति शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । शांशा
पश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् न पक्षे ऽण् अनुदात्तादिलक्षणो वा अञ् । शिंशपा
पास्थले भवाः शांशपास्थलाः पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः तत्र भवः पू
र्वशांशपाः दित्यौहादिकं दित्यौहं दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रं श्रेय
सि भवं श्रायसं वह्नीतरस्येति वचनं वृद्धिविषये श्रयसामादेरचः स्थाने वा
ह्नीतरस्य इकारादेशो भवति विह्नीतरस्यापत्यं वैह्नीतरिः । केचित्तु वि
ह्नीतरस्यैव वैह्नीतरिमिच्छन्ति । केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ केक
यमित्रयुप्रलय इत्येतेषां यकारादेरियादेशो भवति ञिति णिति
किति तद्धिते परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
इत्यञ् । मित्रयुणा भावेन श्लाघते मैत्रेयिकया श्लाघते गोत्रचरणाद्वुञ्
धान्यकारः न पुनरिति वृद्ध लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते लौकिकं च तत्र ऋ
षिभ्यो गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलयः प्रलयादागतं प्रालेयमुदकं २ न य्वाभ्यां
पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ यकारवकाराभ्यां पदान्ताभ्यां उत्तरस्य अचामा
देरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वौ ऐचावागमौ भवतः ।

यकारादैकारः वकारादौकारः। व्यसने भवं वैयसनं व्याकरणमधीते वै-
याकरणः स्वाश्वस्यापत्यं सौवाश्वः पदान्ताभ्यामिति किं त्र्यस्यापत्यं त्रै-
यिः पदान्ताभ्यामिति किं यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः यतश्छात्रा याता-
प्रतिषेधवचनमैचो विषयप्रक्लृप्त्यर्थमिह मा भूद्वा ध्याश्वि सब्धाद्वि-
ति न य्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिः गोलि चिड्इरभाव्यान्प्रतिषेधोपीत-
ली स्वप्रसंगः उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेधस्तत्र पूर्वेत्रालिंदे भव
पूर्वैत्रैयलिंदः यत्त्वनुत्तरपदस्यं वधीयणं न भवति नत्वेतच्चास्ते प्रतिषे
धः द्वैयश्वीती भूतो भूतो भावी वा पातुर्जानिकः तत्पारदीनां च द्वारादीना
मादीनां यान्यांतृत्तरपदस्या चामादेरच स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वौ तु त
स्मात्ते जागमो भवतः द्वारे नियुक्तो दौवारिकः द्वारपालस्येदं दौवारपाल
स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रंथः सौवरः सौवराध्यायः सौवर्यं सुप्तस्य इति व्या
ख्ये भवः वैयल्कसः स्वाल्पादस्य सौवल्पिकः स्वर्भवं सौवर्भवं अपपात्रा
भस्त्रेति लोपः स्वर्गमनमाह सौवर्गमनिकः स्वाध्यायमिति कोचिं-
चति नेदं न यौक न्यमन ... यस्य पात्रेवस्य नावश्येवपात दि-
नदादिवचनि प्रियविद्यि रियं भवन्त्येव स्फ्य ... स्यापत्य स्फ्ययकृतः स्वादुमृदु
न इदं सौवादुमृदवं शुन इदं शौवन अत्र ... इति प्रकृति भावः श्व
नो विकारो मांसं कृतो वा प्राणि रजतादिभ्यो ति त्यञ् शुवादं प्रेष्ठ्यो भवः श्वा

पदस्येदं ख्यापदं पूर्वापदं ॥ ९ उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः । हनस्तोचि-
ण्णलोरिति प्रागेतस्मात् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः उत्तरपदस्येत्येव
तद्वेदितव्यं वक्ष्यत्यवयवादृतोः पूर्ववार्षिकं अपरवार्षिकं पूर्वहैम-
नं अपरहैमनं यत्तु पञ्चमीनिर्देशो नास्ति जङ्गोऽपि पदान्तस्येवमादौ
तदर्थमुत्तरपदाधिकारः पञ्चमीनिर्देशेऽपि विस्पष्टार्थं पूर्वस्य पदस्य
४२ पूर्वं उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते १०
अवयवादृतोः अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादे-
रचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः पूर्ववार्षिकं पूर्वहैमनं
अपरवार्षिकं पूर्वं वर्षाणाम् अपरं वर्षाणामित्येकदेशिसमासः तत्र भवः
इत्यस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्ठक् हेमन्ताच्च सर्वत्राण् तलोपश्च इत्यण् तत्राय-
मत्राञ्जो वृद्धिमाद्यधात्वचामिति तदन्तविधिः अवयवादिति किं पूर्वासु वर्षा-
सु भवं पौर्ववार्षिकं कालाट्ठञ् इति ठञ् अवयवपूर्वस्येव तदन्तविधिनान्य-
स्य सुसर्वार्धाज्जनपदस्य सुसर्वार्ध इत्येतेभ्य उत्तरपदस्य जनपदवाचिन उ-
त्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्न भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः सुपाञ्चा-
लकः सर्वपाञ्चालकः अर्धपाञ्चालकः जनपदतदवध्योश्च अवृद्धादपि बहुवच-
नविषयादिति वुञ् सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥ दिशोऽमद्राणां
दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञि-
ति णिति किति च परतः ग्रामाणां पूर्व... © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri ...व पूर्वैषुकामशमः अपरैषुका-

तदंष्ट्रौ मतिः स्वस्येदं सौवं स्वाग्रामे भवः सौवग्रामिकः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् नुगपवादोऽयं
यमारंभः द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादुमृदु श्वन् ८ न्य
ग्रोधस्य च केवलस्य न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्य स्यादैवृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकारागमो भवति न्यग्रोधस्य विकारः
नैयग्रोधश्चमसः केवलस्येति किं न्यग्रोधमूले भवाः न्याग्रोधमूलाः न्यग्रोधमूला
न्यायः न्यग्रोह एव नास्ति न्यग्रोधशब्दे व्युत्पत्तिपक्षे विधेयं न वामे व्युत्पत्ति
पक्षे यद्वर्जं न नभवति प्रतिषेधागमो योरयं प्रतिषेधः व्याव जोरुञ्जीव्याच
दोली व्याचवं व्यावह्रासीव नेते कर्मव्यतिहारे णच्च स्त्रियाः तदनाणचः स्त्रि
यामन् स्वागतादीनां च स्वागतादीनां च मादीनां यदुक्तं तन्न भवति स्वागतेन चरति
स्वागतिकः स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिकः स्वंगस्यापत्यं स्वांगिः व्यंगस्याप
त्यं व्यांगिः व्यडस्यापत्यं व्याडिः व्यवहारेण चरति व्यवहारिकः व्यंगस्याप
त्यं लौकिके वृत्ते व्यवहारे कर्मव्यतिहारे च पनौ साधुः स्वापतेयं
स्वागत स्वध्वर स्वंग व्यंग व्यड व्यवहार स्वपति ८ श्वादेरिञि श्वादेरिञ्परतोऽयदुक्तं तन्न भवति श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वभ
भस्त्रिः श्वादिष्ट्रिः श्वगणस्य चोदाहरणे तत्रादिविधिर्भवति नोत देव
चनं ज्ञापकं इकोदिरपदस्य एकत्वं श्वागणिकः श्वगणेन चरति श्वागणिकः
श्वायूथिकः तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते परतो ये पदस्थाने श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रं पदा
न स्यान्तस्य परस्य नुर्गादेरग इति यदुक्तं तन्न भवति श्वा

मगध्यां भवः पूर्वैषुकामशमः पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः नगराणां पूर्वस्मिन्पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाट
लिपुत्रकः अपरपाटलिपुत्रकः पूर्वकान्यकुब्जः अपरकान्यकुब्जः ग्रामस्य चादेव नगराणा
मपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदो हि समुदा
यः पूर्वेषुकामशम्यादिग्रामनामधेयः पाटलिपुत्रादिषु नगरेषूत्तरपदमेव नगरमो न
त्र ग्रामवाचिनाम ग्रामनगरमवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्भवती नैवम
भिसंबन्धः क्रियते इतरत्र तु दिक्शब्देभ्यः तेषां नगराणामित्येवं पूर्वैषुकामशमद्युपवमा
दिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधात्
१४ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चा
चामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृ
तो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः त्रिसांवत्सरिकः संख्यायाः द्विषष्टिरधीष्टो भृतो भू
तो भावी वा द्विषाष्टिकः द्विसाप्ततिकः द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्तमा
नः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति परिमाणान्तस्येत्येवासिद्धे सं संवत्सर
ग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थं तेन द्वैसमिकः इषुत्तरपद
वृद्धिर्न भवति द्विवर्षो त्रिवर्षो माणविकेन परिमाणावित्याचितेनि पर्युदासो न भ
वति १५ वर्षस्याभविष्यति संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति
तद्धिते ञिति णिति किति परतः स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो
भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः अभविष्यतीति किं यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्य
वृत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति त्रीणि वर्षाणि भावी त्रैवर्षिकः अधी
ष्टो भृतो भूतो वा विभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति गम्यते हि तत्र भविष्यता नतेन हि तो
र्थः द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः १५ परिमाणान्त

स्यसंज्ञाशाणयोः परिमाणांतस्यासंख्यायाः परस्य तु उत्तरपदस्याचामादेर
चो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः संज्ञायां विषये शाणोत्तर
पदे न भवति द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीत
यत्तदा। द्विसौवर्णिकं विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोः
रुपसंख्यानमिति लुको विकल्पः द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् द्वि
८२ नैष्किकं असंज्ञाशाणयोरिति किं पांचलोहितिकं पांचकपालिकं पंचलोहि
त्यः परिमाणमस्य पंचकपालानि परिमाणमस्येति विगृह्य तदस्य परिमाण
मिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्री
तं द्वैशाणं शाणाद्वा द्वित्रिपूर्वादण् चेत्यण्प्रत्ययः असंज्ञाशाणकुलिजानामि
ति केचित्पठंति द्वैकुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः १८ जे प्रोष्ठपदानां जे इति
जातार्थो निर्दिश्यते तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् ञिति णिति किति च परतः प्रो
ष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रं ताभिर्युक्तः काल
स्तत्र जातस्य लुब्विशेष इति लुप् प्रोष्ठपदासु जातः नक्षत्रेभ्यो बहुलमित्यण् प्रोष्ठ
पादो माणवकः जे इति किं यदा प्रोष्ठपदो मेघो भद्राणाभिरभिवर्षति प्रौष्ठपदा सम
वः प्रौष्ठपदः प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि गृह्यते भद्रपादेष
ति १९ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च हृद्भगसिन्धु इत्येवमन्ते अंगे पूर्वपदस्योत्तरपद
स्य चाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः सुहृदयस्येदं सौ
हार्दं सुहृदयस्य भावः सौहार्द्यं सुभगस्य भावः सौभाग्यं सुभगायाः अपत्यं सौ
भागिनेयः दौर्भागिनेयः कल्याण्यादिषु सुभगादुर्भगे इति पठ्यते सुभगमन्त्रे सु

गात्रादिषु पठ्यते तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते महते सौभगाय छंदसि सर्वविधी
नां विकल्पितत्वात् सक्तुप्रधाना सिंधुः, सक्तुसिंधुषु भवः साक्तुसैंधवः सि
धुकूपः कच्छादिषु पठ्यते तेन तदंतविधिरिष्यते इत्यन्यतरस्यां, २९ अनुशति
कादीनां च अनुशतिकइत्येवमादीनां चांगानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्या
चामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा परतः, अनुशति
कस्येदं आनुशातिकं अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः, अनुसंवरणं दीयते
आनुसांवरणं अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसांवत्सरिकः, अंगारवेणु नां
मकाश्चित्तस्यापत्यं आंगारवैणवः, असिहत्य तत्र भवं आसिहात्य असिह
त्य इति केचित्पठंति तत्रापि विभुक्तादित्वात् दण्, अस्यहत्य ग्राह्यो स्मिन्नध्यायेऽसि
आस्यहात्यः, अस्यहेति निर्विवमसपरे पठंति अस्यहेतिः निर्विवेमसपरे पठंति
प्रयोजनमस्य आस्यहेतिकः, अत एव वचनात् दस्यप्रोति पदिकत्वे विभक्तेश्चा
लुक् वध्योगदृतिविदापि स्यय तस्यापत्यं वाध्योगः, पुष्करसत् अनुहरत् एतौवा
हादिषु एव पठ्यते पौष्करसादिः, आनुहारतिः, कुरुकत गर्गादिः, कौरुकात्यः, कुरु
पंचालः कुरुपंचालेषु भवः कौरुपंचालः, जनपदसमुदायो जनपद ग्रहणेन
गृह्यते इति वुञ्न भवति इदकुसुदस्यापत्यं ओदकशौद्धिः इहलोके परलोके ए
हलौकिकं पारलौकिकं, लोकोत्तरपदस्येति हत्सु सर्वलोकतत्रचिदितः सार्व
लौकिकः, सर्वपुरुषस्येदं सार्वपौरुषं सर्वभूमेर्निमित्तं संयोगः उत्पातो वा सार्व
भौमः, प्रयोग तत्र भवः प्रायोगिकः, परस्त्री परस्त्रैणेयः कुलटाया वेति नङ् राज
पुरुषात् ष्यञि राजपौरुष्यं ष्यञीति किं राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः, उदीचांवृ

ज्ञादगोत्रादिति चिन्नु प्रातकुंभं सुवर्णप्रायनादय: प्रातकुंभे भव: प्रातकौंभः सौ
काशिका वर्णप्रायनिकः पारिदाकिकः सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः अभिगमश्चाय
सिद्ध्यर्थे तेनेदमपि सिद्धं भवति आभिगमिकः नीति आभिगामिकः अधिदेवे
भव माधिदैविकं आधिभौतिकं चातुर्विद्य एवं विद्याः चातुर्विद्यं स्वार्थे ष्यञनुश
नुशतिक अनुहोड अनुसंवत्सर अंगारवेणु असिहत्य वध्योग पुष्करसत् अनु
४४ हरत् कुरुकत कुरुपंचाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरु
ष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री राजपुरुषात् ष्यञि सूत्रनड २० देवताद्वंद्वे च देवता
द्वंद्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चामोदेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति
369 किति च परतः आग्निमारुतीमनड्वाहीमालभेत आग्निमारुतं कर्म यो देवता
द्वंद्वः स्कंदविशाखौ संबंधी तत्रायं विधिः इह न भवति स्कंदविशाखौ देवते अस्य स्कां
दविशाखः ब्रह्मप्रजापती देवते ब्राह्मप्राजापत्यं २१ नेंद्रस्य परस्य इंद्रशब्दस्य परस्य य
दुक्तं तन्न भवति सौमेंद्रः आग्नेंद्रः परस्येति किं ऐंद्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्व
पेत् इंद्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्धिते एकस्य यस्येति लोपः अपरस्य पूर्वेण सहैकादे
शः द्वयोरपि वृद्धिः तत्रेदं प्रतिवचनं ज्ञापकं बहिरंगमपि पूर्वोत्तरपदयोः पू
र्वे कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति तेन पूर्वं षुकाम सुम इत्यादि सिद्धं भवति २२
दीर्घाच्च वरुणस्य दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति ऐंद्रावरुणं दीर्घादि
ति किं आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयोरित्य स्यानडः
पवादस्य इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति २३ प्राचां नगरां
ते प्राचां देशे नगरांते इगो पूर्वपदस्य चामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति

५ ... सुह्मनगरे भवः; सौह्मनागरः; पौण्ड्रनागरः; प्राचामिति किं
काशिक णितिकिति च परतः; मद्रनगरमुदक्षु तत्र भवः; माद्रनगरः; २५ जंगलधेनुवलजान्तस्य विभाषित
मुत्तरं जंगलधेनुवलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धि
र्भवति विभाषया उत्तरपदस्य विभाषा तद्धिते ञिति णिति किति परतः; कुरुजंग
ले भवं कौरुजंगलं कौरुजांगलं वैश्वधेनवं वैश्वधैनवं सौवर्णवालजः; २५
लेषु भवं कौरुजंगले अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचा
मादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा
दाढिः; अर्द्धद्रोणेन क्रीतं आर्द्धद्रौणिकं अर्द्धद्रौणिकं; अर्द्धकौडविकं आर्द्धकौडविकं परिमा
णमस्येति किं अर्द्धक्रोशः; प्रयोजनमस्य आर्द्धक्रौशिकं २७ नातः परस्य अर्द्धा
त्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति वा
परतः; अर्द्धप्रस्थिकः; आर्द्धप्रास्थिकः; अर्द्धकंसिकः; आतः इति किं आर्द्धकौडवि
कः; तपरकरणं किं इह माभूत् अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी किं च स्यात् अर्द्धखारी
भार्याः वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्
यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिविधीयते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्य
ते यथा वैयाकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्यः; इति २८ प्रवाहणस्य ढे प्रवाह
णस्य ढे परतः उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति प्रवा
हणस्यापत्यं प्रवाहणेयः प्रावाहणेयः; शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः; २९ तत्प्रत्य
यस्य च तत्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणेयस्य प्रावाहणेयः; शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्प्रत्ययः;
२९ तत्प्रत्ययस्य च तत्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणेयस्य उत्तरपदस्य विधिः तत्प्रत्यय

370

काशिका पदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणे
यिः प्रवाहणेयिः प्रावाहणेयकं प्रवाहणेयकं वा ठित्तद्धितनिमित्तौ वृ
द्धिः ढाश्रयेणो विकल्पेन बाधितुमयुक्तेति सूत्रारंभः २९ नञः शुचीश्वरक्षे
त्रज्ञकुशलनिपुणानां नञ उत्तरेषां शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुण इत्ये
८४ तेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति
च परतः शुचि आशौचं अशौचं ईश्वर आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यं क्षेत्रज्ञ आक्षे
370 आक्षैत्रज्ञ्यं कुशल आकौशलम् अकौशलं निपुण आनैपुणम् अनैपुणम् अत्र के
चिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्ते च विभाषा विधीयते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादि
त्युक्ते भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चान्नञ्स
मासे सति वृद्धिरङ्गस्यापि वचनात् प्रवर्ततीति तदपरे न मन्यन्ते भाष्यवचनादन्यो
विधितद्धितो वृद्धिनिमित्तम् इत्यादिष्वर्थे पुनः नञ्समासादेव विधीयते बहुव्री
हेः नञ्समासाप्रवचनोपपत्तिः तत्रागाधिकारोपमर्दनं न युज्यत इति आक्षैत्रज्ञा
नीपूर्वकोऽनस्यान्त्यपुरुषाच्चेत् ब्राह्मणादिषु पठ्यते ततः स्वाभाव्याद्भावे ष्यञ् न भवति ३०
यथातथयथापुरयोः पर्यायेण यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः प
र्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः; आयथा; प
थ्यम् अयाथातथ्यम् आयथापुर्यम् अयाथापुर्यम् अयथार्थं तथ्यत्वं यथार्थं पुरे इति नञो
नै ऽसामर्थ्यादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा
सादृश्ये तु अव्ययीभावसमासे नयथा तथेत्यस्यार्थः प्रस्तावे कृते न भावे तु यथा

दर्शितं अयाथा तथा भव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते ॥१ हनस्तोऽचिण्ण
लोः; तद्धितत्विति सिद्धिति निवृत्तं तत्त्वं वध्य किनीत्यपि णितीति वक्तते हननं
कारादेशो भवति णिति प्रत्यये परतः; चिण्णुलोर्वर्जयित्वा घातइति घातक
साधु घातो घातः घातं घातोऽवक्तते अचिण्णलोरिति किं अघानि जघान घातो का
तेमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते इह न भवति वात्रघ्न मित्रमिति ॥२ आतो
युक्चिण्णकृतोः; आकारान्तस्यांगस्य चिण्णकृति णिति युगागमो भवति
अदायि कृति दायो दायकः; धायो धायकः; चिण्णकृतोरिति किं ददौ ददौ चाडिच्छा
लाकिं; वा कृत्वादि त्यादि नु मादेवता अस्यतां; ॥३ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याना
चामेः उदात्तोपदेशस्य मान्तस्यांगस्य चामिवर्जितस्य चिण्णकृति च णिति यदु
क्तं तन्न भवति किं चोक्तं मत उपधाया इति वृद्धिः; अशमि अतमि, अदमि कृतिवे
ल्वपि शमकः तमकः दमकः शमः तमः दमः मोदमः; उदात्तोपदेशस्येति किं यामकः रामे
कः; कथमुद्यमोपरमो अनुद्यमे येम उपरमे इति निपातनादनुनं नन्वयो उपदेशे
ग्रहणं किं शमीदमी तमी यथा स्यादिह माभूत् शामकः तामकः इति मान्तस्येति
किं चोदकः पाठकः अनाचमेरिति किं आचामकः अचमि कमि चमीनामिति वक्त
व्यं वामः कामः आचामः आमइति चौरादिकस्य णिचि वृद्धेः सत्या भवति तत्र हिमि
त्वतास्ति नान्यो मितो हेतावित्ति सर्वविभ्रमा मा भूदिति मित्वे वमादिकं प्रयोगमसत्या
पासेवमन्यते चिण्णकृतो इति नवशामा म जजाम ॥४ जनिवध्योश्च जनिवधि इत्येतयो
श्चिण्णकृति च णिति यदुक्तं तन्न भवति अजनि जनकः प्रजनः; अवधि वधकः वध
वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यजनान्नोपस्यानवधेय तिसेधमविधीयते भवकश्चान्मोविद्येत

इति किं प्रयोगो हूयते हनादेशः स्यां न ज्ञात्वा देव वृद्धेर्भावः । चिरणुकृतो हि
त्येव जङ्घानं गर्भं महिमानमिच्छे । ३६ अर्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मा य्यातां पुङ्णौ ।
सर्वं निवृत्तं अंगस्येति वर्त्तते अर्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी एतेषां अंगा
नामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्ति अर्पयति ह्री ह्रेपयति
व्ली व्लेपयति रीति ऋगति रेपयति यो रेगतः । विति प्रयोगे विधानो यक्ष्मायी
त्यपि रीगतिरेषसाध्यो । रीङ्श्रवणमुत्तपुकः । पूर्वान्तकरणमद्यस्य यदि स्यात्
८ ७६ वधाक्ष्मायी यथास्यादिति ३७ शाछासाह्वाव्यावेपां युक् । शाछासाह्वाव्यावेपाम्
३७ त्येवं अंगानां युगागमो भवति णौ परतः । शाति शाययति छा छाययति सा
अवसाययति ह्वाययति व्या संव्याययति पा पाययति पाग्रहणे पै नु वे नु
बलग्रहणं स्यान्नेच्छति पा रक्षणे इत्यस्य लुग्विकरणत्वान्न भवति लुगाग
मस्येत्ययुक्तव्यः । पालयति धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । धूनयति प्रीणयति एते पूर्वा
त एव क्रियन्ते तेन न्यासीभवत्नू अपीपलन् अदूधुनन् अपिप्रिणन् इत्युपधाक्र
भवति शाछासाह्वाव्यावेपां कृतात्वानां ग्रहणं युक् । प्रादिमात्वान्तु किमेनं स्यात्
न प्रयोजनं एतस्मिन् ह्वाकुर्मणो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्ति न्युपदिसु
नाध्यापयति जापयति जीत्यत्र च मादिष्टं भवति ३८ वो विधूनने जुक् । वा इत्येत
न वेर्वर्त्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः । पक्षकारः । यद्येवकारिके स्यात्राचित्पूर्वी
ति अकारेण व्यवहितत्वात् एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानं एकादेशः पूर्वविधौ स्थानि
वद्भवतीति व्यवधानमेव चेन्नानूव्यपधानमीदृशं यत्स्यादिति वद्भावन्तमेव नव

णो न जदाश्रीयते रयकद्यादिषु तुश्रुतिकुत्सनमनेके नवर्णेन व्यवधानमिति इत्येनम
वेति, असुप इति किं बहव, परिव्राजका अस्यां मधुरायां बहुपरिव्राजकमथु
रासु मंतादयं परिव्राजकशब्दात्परस्यावितिप्रतिषेधो भवति प्रसज्यप्रतिषेध
श्राय न पर्युदासः; पर्युदासे हि सति समुदायादसुवन्तात्परः; आवि नीत्वमत्रस्या
देव अविघमाने; सुपू अस्मिन्नुसोढमस्तुविति एवमपि नाश्रीयते तथा हि सति
बहुचर्मके न्यत्र न स्यात् मामकनरकेयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्थत्वा
त् ममइयमामिका नरिका अरा मामका दे तु; केवल मामकेति नियमात् सं
ज्ञो छंदसोरीवीकारो नान्यत्र ते नानुप्रत्ययो नादविचपू भवति नरान्कायतीति
नुरिका आत्तो नुपसर्गे क इति कः; प्रत्ययः; प्रतिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम्
दीचामात; स्थाने कपूर्वायाइति विकल्पो मा भूदिति पाक्षिणात्यिका इहत्यिका
८८ न यासयोः; यासा इत्येतयोरिकारादेशो भवति यका सका यासा इति निर्देशो
न तंत्र यत्तदोरुपलक्षणमेतत् इहापि प्रतिषेध इष्यते यकां यकाम धीमहे त
क्वाम् कां पचाम इति इति यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानं उपत्यका
दीनां छंदस्युपसंख्यानं हिरण्यवर्णाः शुचयः; पावकाः; यासु अलोमकाः; पावका
किं याविका आशिषि चोपसंख्यानं जीवतात् जीवका नंदतात् नंदका; छंदसीति
भवका उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानं देवदत्तिका देवका यज्ञदत्तिका यज्ञका भवतात्
कापीना चोपसंख्यानं क्षिपका ध्रुवका तारका अष्टाति विष्णुपसंख्यानं तारका ज्योति
ति किं तारिका दासी वर्णकां तान्तवे उपसंख्यानं वर्णका प्रावरणम् वर्णिकान्या
किं वर्णिका भागुरी लोकायते वर्तकाशकुनो प्राचामुपसंख्यानं वर्तका शकुनिः; वर्तिका

प्राचामन्यत्र मुदीचां तु वर्त्तिका शकुना। वर्त्तिति किं वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य अष्टु
का पितृदेवत्य इति किं अष्टिका खारी का सूतका पुत्रका वृंदारकाणामुपसंख्या
नं सूतिका सूतका पुत्रिका पुत्रका वृंदारिका वृंदारका ४५ उदीचामातः स्थानेय
कपूर्वायाः; उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाः आत्स्थाने; स्थाने
योऽकारस्तस्य स्थाने इकारादेशो भवति उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थं इभ्यका इभ्यि
४६ का क्षात्रियिका क्षात्रियका ककारपूर्वकायाः; चटकिका चटकका मूषिकका
मूषिकिका आत इति किं सांकाश्ये भवो सांकाश्यिका स्थानग्रहणमनुवादेपि स्था
नसंबंधप्रतिपत्त्यर्थं आत इत्यनेन गृह्यत इति स्थानी विशिष्यते यकपूर्वाया इतिकिं
अश्वका अश्विका। यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देश आतः; स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं
इह न भवति शुभं यातीति शुभंयाः; शुभंयिका यकपूर्वं कात्वे धात्वंतप्रतिषेधः; धात्वंत
योऽविं कारककारयोस्तस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः; सुनयिका सुशयिका सु
पाकिका अश्वपाकिका। ४६ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि
द्वा स्वा अपूर्वेषां नञ्पूर्वाणामपि आतः; स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति भस्त्रा एषा अजाज्ञा
र्याणां मतेन भस्त्रका भस्त्रिका अभस्त्रका अभस्त्रिका एषका एषका एषिका उदीचामाचा
का अजका अजिका ज्ञका ज्ञिका अज्ञका अज्ञिका अज्ञिका अजका अजि
अस्वका अस्विका एषा द्वेन नञ्पूर्वेण प्रयोजयति किंकारणं द्वके द्विके स्वका स्वि
नञ्समासः; यदापि कृते नञ्समासे पश्चादकच् उभयथापि समासे तत्र हि यदि साकच्को भि
धीयते नञ्समासस्तथापि द्वचि सति तेनापि भवितव्यं सोऽनर्थकस्त्यापि भक्तो सर्वं तादर्थ्यं विभक्तिस
दस्य प्रादिवृत्तित्वात् तेन अनेषका अद्वके इत्येव नित्यं भवितव्यं स्वज्ञका स्वज्ञाति

धनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयति भस्त्रेत्यत्र भाषितपुंस्कात्स्यात् भाषितपुंस्काद्धोत्ये
वासि प्रेयदि नहितां जनपदसज्ञनार्थं अविद्यमाना भस्त्रा अभस्त्रा स्यादभ
स्त्रका अल्पा अभस्त्रका अभस्त्रिका अत्रोपसर्जनं कस्त्रीत्येकत्र पुनर्वं दुत्रीहि
कृते भाषितपुंस्कात्पूर्वं वृत्यघाते नस्तत्कोणं इति को कस्त्रीत्वे नास्त्री व भाषितपुं
स्कात् इति दिनत्स्यात्ते भवति नञ्पूर्वो णामपीत्यपि प्रावादन्यपूर्वो णकेव
लानां वा विधिः स्यात् मित्यर्थे ते निमात्रिकाति भस्त्रिका वहुभस्त्रकोत्पे वमनयो
रपीष्यते नत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवादएव मंदबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थ
अभाषितपुंस्काच्च अभाषितपुंस्कादिति नस्यात् स्यानेत्ये रकार लक्ष्यो
[illegible] चाभाचाणामन्तत्स्कात् दनुभवति बहुका षटका अवटका अचटिका
परमः पटिका परमावहुका वहुकी द्यादाकापि फस्य [illegible] क्रियते नंदाभद्रिकेत्येम
परम [illegible] भाषितपुंस्काद्धिदित्स्यात् स्यान्ने भवन्ति कारकाणि यदा
नना विधिना तत्रास्याभी [illegible] स्या अवटा अल्पा अचटा अस्त्री [illegible] केति नदीन भवन्ति तया
अति कान्ता वटो अति [illegible] का [illegible] योग [illegible] मिति [illegible] यच्च काश्यां गस्यानेमि
प्रत्यय [illegible] स्वीत्यय [illegible] कइत्ययमादनुभवति [illegible] कृ [illegible] काचिति काः [illegible]
लाविकाः लवणादृत्य लावणिकाः [illegible] यदि वर्णमात्रप्रत्यय [illegible]
[illegible] कारचार [illegible] वर्णमात्र तस्यानि [illegible] क्रियते [illegible] तेनत्येषाप्रत्ययेत्रा
[illegible] गणमेव नत्र कारणं [illegible] नादीनां [illegible] दया वकुल

मिति न भवति मथितं पण्यमस्य माथितिकः इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते इ
सुसुक्तान्तात्क इति स्यान्निवृत्त्यर्थो वा दिव्यस्य कादेशः प्राप्नोति तस्मान्नेह पा
तलवाणो विधिरनिमित्तत्वात् दिव्यानस्येति न भवति यस्येत्यकारलोपस्य
निवृत्त्यर्थं काग्रहणं पूर्वस्मादादावित्यादि विधिस्यानिवृत्त्यर्थं वा ५० इसुसुक्तान्तात्कः इसु
७८ उस् इत्येवमादीनामङ्गानामन्तानामुत्तरस्य ठस्य कः इत्ययमादेशो
भवति इस् सार्पिष्कः। उस् धानुष्कः। याजुष्कः। उक् नैषादकर्षुकः। शाबलजम्बु
कः मातृकं पैतृकं तान्तानु औदश्वित्कः। उस् धानुष्कः। याजुष्कः। उक् नैषादकर्षु
कः। शाबलजम्बुकः। मातृकं पैतृकं तान्तानु औदश्वित्कः। शाकृत्कः। याकृत्कः। इसुसोः
प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति आशिषा चरति आशिषिकः। उषा चरति औषि
कः। दोष उपसंख्यानं बाहुभ्यां चरति दोष्कः। ५१ चजोः कुघिण्ण्यतोः। चकारजकारयोः कु
वर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः। घिति पाकः त्यागः रागः। ण्यति वाक्यं
कां। ५२ न्यङ्क्वादीनां च। न्यङ्क इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति न्यङ्कुना वेचोदिति उ
प्रत्ययः। मद्गुः। मिस्मज्जिभ्यां उदिति मस्जेरुः प्रत्ययः। भृगुः। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं स
लोपश्चेत्युप्रत्ययः। फलेपाकः। दूरेपचाते स्वयमेव पचाघच्च तिप्रोत्तरनाद्विः त
त्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक्। दोत्वचाकरु त्यपि प्रिफोऽचि त्य ठक्ष्ट्र
चकाः फलेपाको इति चावेतन सपचूर्णीयते इकारोत्तरपदम् दूरेपाकुः। फलेपाकु
रिति तेषां मुप्रत्ययो निपातनादेव तकं वकमिति तच्चेनेवचाने श्वेस्या तिन्ति वचि

ऋच्यादिना सूत्रेण टकुत्वाति र्धेग । क्वाति धेज नीति यचादय च अनुर्धेग । भवर्ग
गः उपसर्गे । मेघः । दूरपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाकः । इति
कामोपपादकोऽप्रत्यये । संज्ञायामर्घः । अवदाघः । निदाघः । अर्हतेर्घञ् अर्घः । अवपू
र्वस्य निपूर्वस्य च दहेः अवदाघः । निदाघः । संज्ञायामन्यत्रार्हः । अवदाहः । निदा
हः । न्यग्रोधः । वीरुदिन्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः । पचाद्यचि विपूर्वस्य क्विपि धकारो ग्रोधी
यते न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः । विरोहतीति वीरुत् ॥ ५३ ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । हन्तेर्ह
कारस्य कवर्गादेशो भवति । ञिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च परतः । घातयति
घातकः । साधुघाती । घातं घातं । घातो वर्तते । नकारे घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् हन्ति
किं अलोन्त्यस्य मा भूत् । हन्तेरिति किं प्रहारः । प्रहारकः । ञ्णिन्नेषु प्रत्ययो हन्तेर्वि
शेषणं नकारो हकारस्य न कारि सिद्धे न नकारस्य हन्तिहकारस्येति तत्र तन्त्रे
श्रुतिकृतोऽसौ निर्धारणकं तमाश्रीयते स्थानिवद्भावः वधूमस्तु केनापि यदन्ता
न्तये नद विधानक वचन सामर्थ्यान्तु यदापि सर्वे स्थानिनो न हन्ति हकारो विशे
ष्यते तदापि येन नाविशेष्यते तदापि येन नाव्यवधाने तेन व्यवहिते नापि वक्ष
नाप्रामाण्यादिति ञ्णिति धातुवत्त्वेन व्यवहिते सति भवति इन्द्रहनन भवति
हननमिच्छति हननीयति हननीयतेरण्वुल् हननीयकः ॥ ५४ ॥ अभ्यासाच्च । अ
भ्यासात् उत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति जिघांसति जिघांसकः अ
जघनु अभ्यासात् तिमिते घत्व येदेतेर्गस्य अभ्यासे । तस्मादेव तत्र ज्ञाद्विक ज्ञाने
वाति हननीयितामिच्छति जिहननीयिषति ॥ ५५ ॥ हेरचङि । हिनोतेर्हकारस्य

भ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति । अचङि । प्राजिघीषति प्राजेघीयते प्राजे... अ
चङीति किं । प्राजीहयद्दूतं अचङीति शुक्रमकर्त्तुं । कथं च अभ्यासनिमित्ते णौ हि
नोति रूपं भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राजिहवत्
ति । नन्वत्र यत्नेनाप्यकार्यं एतेनापद्यते हेरचीति च चङ्न्यत्र हेरप्यभिकस्यापि कुत्वं
भवतीति तेन प्राजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ५५ सन्लिटोर्जेः । सनि लिटि च प्रत्यये
जेरङ्गस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति जिगीषति जिगाय सन्लिटोरि
५६ ति किं । जेजीयते । जिनातेः संप्रसारणे कृते पिपिजि भवति यथा विनाति
कत्वाच्चस्य ग्रहणं न भवति । जिज्यतुः । जिज्युरित्येव भवति ५७ विभाषा चेः । चिनो
तेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति चिचीषति चि
कीषति चिचाय चिकाय सन्लिटोरित्येव चेचीयते ५८ न क्वादेः कवर्गादेर्धातोः क
वर्गादेशो न भवति । कूजेर्वर्जेः । खर्जेः । गर्जेः । कूर्ज्यं भवता खर्ज्यं गर्ज्यं भवता ५९ अ
जिव्रज्योश्च । अजि व्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति समाजः उदाजः । व्रजः प
रिव्राजकः । परिव्राज्यं । अजेर्लुग्अजेर्व्यघञपोरिति वीभावस्य विधानान्नूपपत्ति
नास्त्युदाहरणं ६० भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । भुजन्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते
पाण्युपतापयोरेव भुज्यतेऽनेनेति भुजः । पाणिः । फलश्चेति चन्द्रः तत्र कुत्वाभावो गुण
भावश्च निपात्यते उब्ज आर्जवे न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः
घञन्तौ निकुत्वाभावो निपात्यते पाण्युपतापयोरिति किं भोगः । समुद्गः ६१ प्रयो
नुयाजौ यज्ञाङ्गे प्रयाज अनुयाज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते यज्ञाङ्गे पंच प्रयाजाः त्र
यश्चानुयाजाः । व्यमते प्रयाजानां पश्चात्तत्वं पूर्वस्माननु यज्ञाङ्गमिति किं प्रयागः । अनुया
गः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रपदर्शनार्थं अन्यत्रापि वैकल्पिकं कुत्वं न भवति
एकादशानूपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा ... संयाजा भवन्ति ऋत्विनुयाजेष्वहति

इत्येवमादि सिद्धं भवति ६२ वंचेर्गतौ वंचेर्गत्यर्थस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो भवति वंच्यं वंचंति वणिजः। गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः। गताविति किं वंक्यं काष्ठं कुटिलमित्यर्थः। ६३ ओक उचः के उचेर्धातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते किं पुनरत्र निपात्यते कुत्वं गुणश्च न्योकः शकुन्तः न्योको वृक्षः कर्त्तरि पुगुपधलक्षणः कप्रत्ययः अधिकरणे तु कारके घञर्थे कविधानमिति किमर्थं पुनरयं घञ्येव न कृत्वा घञ्ते स्वरार्थं अन्तोदात्तो घञयमिष्यते घञि तु सत्याद्युदात्तः स्यात् दिवौकसः जलौकसः इत्येवमादावसुतिप्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यं ६४ ण्य आवश्यके ण्ये परतः आवश्यकेऽर्थे कवर्गो न भवति अवश्यपाच्यं अवश्यवाच्यं अवश्यरेच्यं आवश्यक इति किं पाक्यं वाक्यं रेक्यं ६५ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। यजयाचरुचप्रवचर्चामृचश्च इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादेशो न भवति यजयाज्यं याचयाच्यं रुचरोच्यं प्रवचप्रवाच्यं ऋचअर्च्यं ऋदुपधादपि क्यपचनेरत एव निपातनात् भवति प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थं प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थोऽस्ति अपरे पुनराहुः उपसर्गपूर्वस्य नियमार्थं प्रपूर्वस्यैव वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् अन्योपसर्गपूर्वस्य माभूत् अविवाक्यमहरिति पठन्ति एतत्तु विष्णोप एव ख्याते पदमात्रस्य यदुक्तं समर्हः। अन्यत्राविवाच्यमेव भवति एपति प्रतिषेधे अजेरुपसंख्यानं अज्यं ६६ वचोऽशब्दसंज्ञायां वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्ये परतः कवर्गो न भवति वाच्यमाह अशब्दसंज्ञायामिति किं अवघुषितं वाक्यमाह ६७ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ शक्यार्थे निपात्येते। शक्यः

375 ३७५

काशिका

५०

प्रयोक्तं प्रयोज्यः । ण्यक्तो नियोक्तं नियोज्यः । प्रकाशार्थ इति किं प्रयोग्यो नियो
ग्यः । ६८ भोज्यं भक्ष्ये भोज्यमिति वाच्यते भक्ष्योभिधेये भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः ।
इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रं भक्ष्य इति किं भोग्यः कम्बलः । ६९ घ्योर्लोपो लेङ्विधौ
घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति दधद्रत्नानि दाशुषे सोमो ददद्गन्धर्वो
यतश्च भवति यदग्निरग्नये ददात् आडागमे सति लोपेपि ददादिति सिद्धं भव
ति तत्र वावचनं विस्पष्टार्थं एषादिकस्मिंश्चिदार्थकास्या ददादित्यौवनित्य
वत्राप्यलोपे आरभ्यमाणे आधत्त एवेतद्रूपमिति ७० उतः सुपति उकारान्त
स्यांगस्य सुपति परतो लोपो भवति श्रोणितसुपति छो अवच्यवति दो अवद्यति सोम
वस्यति ७१ क्सस्याचि । क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति अधुक्षातां अधुक्षाथां
अधुक्षि । अचीति किं अधुक्षत् अधुक्षातां ककारवत उपादानं किं इह माभूत् उ
त्सो उत्सा ७२ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये दुहदिहलिहगुह
त्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्सस्य वा लुग्भवति अदुग्ध अधुक्षत अदुग्धाः
अधुक्षथाः । अदुग्ध्वं अधुक्षध्वं अदुह्वहि अधुक्षावहि दिह अदिग्ध अधिक्षत लिह अ
लीढ. अलिक्षत गुह अगूढ । अघुक्षत दुहादीनामिति किं वृश्च अवृक्षत आत्मनेपद इति किं अ
धुक्षत दन्त्य इति किं अधुक्षामहि लोपस्ति वर्त्तमाने लुग्ग्रहणांशिखोदत्यार्थं तत्र द्वयं अनुवर्त्तते अस
स्यौव लोपे कृते उत्लो उत्ली इति मकारलोपेनुस्मिन्साति स्यानि त्यप्रैलोपि अकारलोपस्य नास्ति पूर्व
त्रासिद्धेन स्यानिवदिति दन्त्योष्ठा विवक्षा वा देतस्य इति गृह्यते यदि सन गृह्येत तत्र लोपः गृह्यते
वा ऋच्छति स्यात् ७३ ग्रामामष्टानां दीर्घः । सुपति ग्रामादीनामष्टानां दीर्घो भवति ग्रामविग्रहः । ग्रामे
भवति दामदामिति ग्राम ग्रामाति मर्द मार्द्वाति मम आमाति अष्टानामिति किं अस्य

ति रूपनीति किं भ्रमति वा भ्राम्यति सेति यत्तूपनो विकल्पः ७४ ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति
ष्ठिवुक्लमुआचम इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः ष्ठीवति क्लामति क्लामति
आचामति क्रमिग्रहणमुत्तरार्थं चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं इह मा भूत् चमति वि
चमति ७५ क्रमः परस्मैपदेषु क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति क्राम
ति क्रामतः क्रामन्ति परस्मैपदेष्विति किं आक्रमते आदित्यः इह उत्क्राम संक्रा
मेति हेर्लुकि कृते न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः नच लो क्रमिरङ्ग
किनाक्षिप्यते ७५ इषुगमियमां छः इषुगमियमामित्येतेषां शिति परतश्छकारा
देशो भवति इच्छति गच्छति यच्छति इषेरुदित्तो ग्रहणं इह मा भूत् इष्यति इष्णाती
ति येऽपि मुदितं नाधीयते तेषां अनुवर्त्तते यति तत्र प्रधाने सह ग्रहणमिति नाश्यते न
वित्ति इच्छति वर्ण्यते तथा वैसत्ति तदादिविधिर्न भवति यासिमिति पि सिदावा
वल्युग्रहणे इत्यन्वयदेपि विशेषणे नेष्यते तेन इष्णाति न छत्वं न भवति न
भयम जेव शिदिति ७७ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिब
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिस
र्त्तिशदसदामित्येतेषां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीद इत्येते आ
देशा भवन्ति शिति परतः पा पिबति घ्रा जिघ्रति ध्मा धमति स्था तिष्ठति म्ना मनति
दाण् यच्छति दृशिर् पश्यति ऋ ऋच्छति सृ धावति शद् शीयते सद् सीदति पिबते
र्लघूपधगुणः प्राप्नोति सोऽगवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति जिघ्रते
वा ... कामं नोपमादेशः इघ्रात ... सर्त्ते वेगितम्यां ग नोधावादेशमिच्छति

अन्यत्र सरति अनुसरतीत्येव भवति ७८ ज्ञाजनोर्जा ज्ञाजन इत्येतयोर्जादेशो भ
वति जानाति जायते जनेर्दैवादिकस्य ग्रहणं ७९ प्वादीनां ह्रस्वः पू इत्येवमा
दीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते पूङ् पवने इत्यादयः पू
र्वृत्ति र्लीगतौ वृदिति यावृत्करणे चिदिदं इति वृत्करणमेतत् प्वादीनां परिसमाप्त्य
र्थमिति अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति आगणान्
ताः प्वादय इति पूञ् पुनाति लूञ् लुनाति स्तॄञ् स्तृणाति येषां मागणान्तां ग्रा
दपक्षे ज्ञा जानातेरप्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति ज्ञाजनोर्जा इति दीर्घोच्चारसामर्थ्या
न्न भवति जनेरपि हि जन जनने इति ज्ञाजनोर्दीर्घोच्चारणादेव दीर्घत्वेन जायत इ
ति सिद्धमिति ८० मीनातेर्निगमे मीनातेर्निगमस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भव
ति निगमविषये प्रमिणाति प्रमीनाति निगम इति किं प्रमीणाति ८१ मिदेर्गुणः मि
देरंगस्योकारो गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति शितीत्येव मि
द्यति ८२ जुसि च जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्यांगस्य गुणो भवति अजुहवुः अचिनु
वुः अबिभयुः अश्रयुः अचैनयुः सनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति अत्र क्ङिति चेति सार्वधातु
काश्रयस्य सेट् गाश्रयं च तत्र तावत् सार्वधातुकाश्रयं ङित्त्वं तन्निमित्ते प्रतिषेधे प्राप्ते
गुणस्यास्मारम्भसामर्थ्यान्नेत्तमेव बाध्यते यो सौ गाश्रय ङित्त्वं तन्निमित्तेन तु न बाध्यते तत्रापि प्राप्ते
तौ परत्वाच्चारम्भसामर्थ्याच्चेति ८३ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्य
ये परत इगन्तस्यांगस्य गुणो भवति तरति नयति आर्द्धधातुके कर्त्ता चेता स्तोता सा
र्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति किं अग्नित्वं अग्निकाम्यति यदि शिप्रत्यये सदीर्घत्वे ति चेत्

नइकापि स्यात्. ८४ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचि
ण्णल्ङित्सु परतः। जागरयति जागरकः। साधुजागरी जागरं जागरः जागरोऽवर्त्त
ते जागरितः। जागरितवान्। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति
जागर्त्तेर्गुण आरभ्यते तस्मिन् कृते यान्तरुपधायाः वृद्धिः प्राप्नोति सा न भ
वति यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्यात्। चिण्णलोः प्रतिषेधवचनमनर्थ
५२ कं अविचिण्णल्ङित्सु परतः। जागरयति जागरकः। साधुजागरी जागरं जागरः जाग
रोऽवर्त्तते जागरितः। जागरितवान्। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्या
दिति जागर्त्तेर्गुण आरभ्यते तस्मिन् कृते यान्तरुपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न
भवति यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्यात्। चिण्णलोः प्रतिषेधवचनमनर्थकं
अविचिण्णल्ङित्स्विति किं जागृभः। जागृवि। चिण् अजागारि। णल् जजा
गार। ङित् जागृतः। जागृयुः। वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति क्वावपि व
कारे गुणो न भवति जजागृवान् अजागरुः। अकि जजागरुः इत्यत्र प्रतिषेधः। प्राप्नो
ति नायं प्रतिषेधात् अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोऽयं अपर्युदासो जागृ इति प्राप्तिः
चानन्तर्यात् विचिण्णल्ङित्सु प्रतिषेधे एते यान्तरसि च सार्वधातुकार्धधातुकयोरि
ति च प्राप्तिः। सा न प्रतिषिध्यते ८५ पुगन्तलघूपधस्य च पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च
सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति पुगन्तस्य च ह्रेपयति क्नोपयति लघूपधस्य च
भेदनं छेदनं भेत्ता छेत्ता पुगन्तस्य चोदाहरणं मेवेति च लघूपधस्य च
लघूपधग्रहणं किम्। चत्वरेते मुनिरपि नमेत निषसनो। किंग्रहणं मेन्नत्रसि गपिधृणिदि

[illegible]

ड्कारागमो यथा स्यादिति ॥ ९२ ॥ ब्रुव ईट् ॥ ब्रुवः परस्य हलादेः पितः सा
र्वधातुकस्य ईडागमो भवति ब्रवीति ब्रवीषि ब्रवीमि अब्रवीत् हलादेरित्येव ब्रवा
णि पिच्चेत्येव ब्रूतः ॥ ९३ ॥ यङो वा ॥ यङन्तस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ई
डागमो वा भवति शाशान्ति कोलालपीति दुन्दुभिर्वावदीति त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवी
ति महादेवो मर्त्यां आविवेश ॥ नेह भवति वरीवृति चर्कर्ति वर्कर्मि हलादेः पि
तः सार्वधातुकस्येत्यनुवर्तते यङ्लुगन्तस्यैव [illegible] ॥ ९४ ॥ तुरुस्तु
शम्यमः सार्वधातुके ॥ तु रु स्तु शमि अम इत्येतेभ्यः [illegible] मे [illegible]
[illegible] परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति [illegible]
ति [illegible] हलादिः [illegible] सार्वधातुक [illegible]
[illegible] सार्वधातुके नक्रियमाणे [illegible] सार्वधातुके [illegible]
[illegible] यङ्लुगन्तात् [illegible] भवति सार्वधातुकमिति [illegible] सार्व
धातुकमपित् [illegible] स्यादिति ॥ ९५ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥
[illegible] सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति आसीत् [illegible]
[illegible] अभैत्सीत् [illegible] अच्छैत्सीत् [illegible]
[illegible] ॥ ९६ ॥ [illegible]
[illegible] सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति [illegible]
[illegible] ॥

३०N

ं चालनत्वात् प्रत्यये च मनस्य ग्रामी सौ पुत्र क्वो अन्त्य भवति छांदसत्वात्

काथा का ऋत्वादयो चे प्रत्यागमो भवति, आत्मा, मन्ता, इति ॥ सर्वत्र ॥ १८ ॥ अनु इत्

प्रच मध्य, कृदादिम्, परस्मै सार्वधातुकस्य स्तादेरुष्मणः स्पा इडागमो भव

ति, असोदीत्, असावीत्, असावीत्, अस्तावीत्, अस्तावीत्, अस्तावीत्,

धूत्वसी, अप्राणीत्, अप्राणीः, अजनीत्, अजनीत्, धं तो स्म इति किं, अलाग

५४ मपात्, अभक्षये चेव वेति ॥ १९ ॥ अडागमस्य स्तादयो कृदादिम, वच

नं, तिके स्य अपृक्त स्य स्य चेव वेदिति ॥ २० ॥ अडागमस्य स्तालच यो कृदाद

मध्यपचमध्य, परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्यागमो भवति गाय गा

लवयोर्वजितनु अरोदनु अरोदः, अस्वपनु अस्वपः, अश्वसनु अश्वसः,

प्राणानु प्राणाः, अजक्षनु अजक्षः, गा गायगा लवयो, अकाट प्रवात्यग्र

दे सर्वे तेषां नेपमदागो गमस्यादुतो रुस्तायृक्त स्य सार्व, धातु कस्यागमो

भवति, सुनेवाभमाचो ध्यातो मनेन अरोदनु आर्दी अपृक्तस्ये चेव गानि वनि ॥ १०० ॥ ग

तो दीर्घो गति अकारान्तस्य पदीर्घो भवति यगादो सार्वधातुके परतः, पचावि

पचाव, पचाम, रुदिमि पचेवाम, अत इति किं, जनाकेम, चिनुमः, चिनु

ति किं पचपु, सार्वधातुके इति किं, अनाकेव, चोदिपरति डीस्य नुव स्तुवो नित

पमवति नितिक हो सार्वधातुकः दीर्घो भवति, इति नित्य अप्तादी चो यमीत्ना

नुवर्जेत्र लुपि वयस्यादे परतः। एकारान्तस्य अंग स्यादी र्घो भवति वृद्धाय वृद्धु
त्ताय वृद्धाभ्यां वृद्धाभ्यां ज्ञानदृज्येव अग्नि भ्यां यज्ञी न्येव वृद्धमस्य ददस्य
वकुवचने जल्ये नू वकुवचने इतादो लुपि परतो कारान्तस्यांगस्य एकारादेशो
भवति काराजस्यांगस्य एकारादेशो भवति वृद्धायोः स्यो वृद्धयोः स्यैवृद्धे
यो। तिवहि ह्यो त्तयोनि येहि ठग्याडि चाप। आङितिपूर्वाचार्यैः तिदेशेन नरसीये
कवचने गृह्यते नास्मिन्नाड़ि। परतः। चकारात् दोसि च आचान्तस्यांगस्यैका
रादेशो भवति पद्धया मालया। पद्धयोः मालयोः। वकुराजयो कारीचगधयया
वकुराजयोः कारीचगधयो। आपद्मनीत्येतो गणा। विकीलालचाब्रालोन
कीलालमालाभ्यो माकुलयोः। आपगाह सादी च गृहणा। भिति वचनान्तु उरनभ
वर्गि आति खटैन भाद्या एकुलेन प सुंवृदोच आपहानि वत्रे न सबुद्ध्येवरतः
जीवन सुपो सुर्य एत्वं नेभवति हे सर्वे हे वकुराजे हे कारूपकों प्रपे हे अचार्ये न
ये फेसु। हे अर्तो न घा। त्वल्चपि हे कुमारि हे नूपुरे माचि हे वृक्ष वधु हे वीर वधु
लालवेलीना प्रतिबधो च क्रव्य हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बके छंदसि चोति वना
व्य हे अचाड हे अम्बाडे हे अम्बाल हे अम्बाले हे अम्बके छंदसि चेति वक्तव्यं हे अम्बा
ड हे अम्बाड हे अम्बाल हे अम्बाले हे अम्बिक हे अम्बिके न लोपस्यो का डि सेवु जो
दिनि च जाच्यो देवत्ने भवति देवनामोत्ति देवयो पंभा ते हि देव न हे देवत हे छंदस्य
वकुसत्तामि बानि भोज सामान्ने परे या पमहदे सामानस्य मानता दशो

३८१

नेद्यः छंदस्येव रू । संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधानं कीदृशाय अर्हते मातृध्य
यदेतुमर्हति श्लाघनीयत्वात् यः पुत्रस्तदर्थं हे गार्गी मातः, न पुनः ह्रस्वेति
समासान्तापवादो मातृजादेतुः चित्रकरणमनोदाचार्थं ७ ह्रस्वस्य गुणः;
संबुद्धाविति वर्तते ह्रस्वान्तस्यांगस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः; हे अ
ग्ने हे वायो हे पटो हे कुमारि हे ब्रह्मबन्धु इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसा
मर्थ्याद् गुणो न भवति यदि गुण इष्टः स्यात् अंबार्थानां ह्रस्व इत्युक्तौ नदीह्र
स्वयोर्गुण इत्येवं ब्रूयात् ८ जसि च जसि परतो ह्रस्वान्तस्यांगस्य गुणो भ
वति अग्नयः वायवः पटवः धेनवः बुद्धयः जसादिषु छंदसि वा वच
न प्राक् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मात् इतः प्रकरणप्रभृति छंदसि वे
तिवक्तव्यं किं प्रयोजनं अंबे दविद्युतन् क्रत्व पशुपे नृभ्यः; किकिदीव्या
अंबे अंबपूर्णादवे अधा भूतक्रत्वः; भूतक्रतवः पशुपे नृभ्यः; किकिदीव्या
किकिदीव्या किकिदीविना ९ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः, पशुवे नृभ्यः;
ऋकारान्तस्यांगस्य ङौ परतः, सर्वनामस्थाने च गुणो भवति, गुण इति वर्तते
कर्तरि सर्वनामस्थाने कर्तारौ कर्तारः मातरौ पितरौ पितरि भ्रात
रि सर्वनामस्थानं ङि इति प्रत्यये परतो गुणो भवति अग्नये वायवे घेर्ङि
तीति वायोरागच्छति अग्नेः स्वं वायोः स्वं घेर्ङितीति किं सख्ये पत्ये ङितो
तिकिं अग्निभ्यां सप्तम्येव ... ११ अग्नेः ... नद्यादिं गादु

काशि
का

५५

ङस्य ङितः आपः परस्य याडागमो भवति कुमार्यै अम्बायै कुमार्याः
अम्बायाः। १२ आण्नद्याः नद्यन्तस्य ङितः परस्य आडागमो भव
ति खट्वायै बहुराजायै कारीषगन्धायै खट्वायाः कारीषगन्धायाः
बहुराजायाः। अतिविहितप्रत्ययकृते दीर्घे ङ्याः - दीर्घ इति वचनात् याडागमो
न भवति कृतेतुल्याकारे काचित्। १७ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च सर्वनाम्न आ
बन्तात् ङितः परस्य स्याडागमो भवति पूर्वस्य ह्रस्वश्च भवति सर्व
नाम्न्यः सर्वस्यै विश्वस्यै यस्यै तस्यै कस्यै सर्वस्याः विश्वस्याः यस्याः तस्याः
कस्याः अन्यस्यै अन्यस्याः आप इत्येव भवति भवते १८ विभाषा द्विती
या तृतीयाभ्यां द्वितीयातृतीयाभ्यां आबन्ताभ्यां परस्य ङितः। पूर्वस
स्य ह्रस्वश्च विभाषा स्याडागमो भवति। द्वितीयस्यै द्वितीयायै भवति। द्विती
यस्यै। द्वितीयायै तृतीयस्यै तृतीयायै। १५ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः नद्यन्ताद् आ
बन्तात् नीशब्दाच्च ङेः आम् आदेशो भवति कुमार्याम् गौर्याम्
श्रेयस्यां ब्रह्मबन्ध्वाम् बहुराजायाम् कारीषगन्धायाम् नीः ग्रामण्याम् १६ इदुद्भ्याम्
इदुद्भ्याम् नदीसंज्ञकाभ्याम् ङेः आम् आदेशो भवति कृ
मुत्योः इदुद्भ्याम् नदीसंज्ञकाभ्याम् ङेः आम् आदेशो भवति पञ्च नदीसंज्ञकानां
स्याद् घेः ङ्याः १५ इदुद्भ्याम् असखिभ्यां ङेः औ आदेशो भवति साख्यौ पत्यौ १८ अच्च घेः इदि इति
घिसंज्ञकात् ङेः अत् ... दिवि...

वृत्ते ते घिसंज्ञकान्नाप्युघिर्वि संज्ञाद्भूकार्ज्जेनादिशो दाकरणं सद्यो सद
यौ पत्यौ ११८ अच्च घेः इदुदन्ताद्वृत्ते ते घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौकारादेशो
भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति अग्नौ वायौ कृतौ धेनौ पटौ आ
दिति तपरकरणं स्त्रियां चयोनिवृत्यर्थं औदच्च घेरिति संख्याघे णाभवे
दसञ्चेत्तेन प्रधान गिर्व्यादि कुरुते मोच्चे वर्णीयेति अन्यार्थं गोविन्दाधेरकारमि
५६ ति ११९ आङो नास्त्रियां घेरुत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियां अग्निना वायु
ना पटुना पुंसि नोक्तं अमुना मालया कृत्या न गोस्त्रियां मीतिर्वि कृत्या धेन्वा
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमोध्यायस्य तृतीयः पादः णौ चङ्युपधाया ह्र
स्वः णौ चङ्यो मस्याविङ्गते णौ च ङ्गस्य यदंगं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति अची
करत् अजीहरत् अलीलवत् अपीपठत् अदीदिपत् अत्र द्विर्वचनोपधा
ह्रस्वो भवति अचीकरत् अजीहरत् अलीलवत् अपीपठत् अदीदिपत्
अत्र द्विर्वचनात् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वं क्रियते परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वच
नं इत्यनुमानं भवति निमित्तात् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा वसति
ह्रस्वे भाविनि ककारस्योपधा चेति चेद्वितीयेति ह्रस्वेन स्थानं नैवधदो
षः उण उणत् आपयन्नयने ऋदित्करणं दीपकं तिष्ठ मपिपठिणत्विति ह्रस्वो न स्या

द्विर्वचनमुपधायाह्रस्वत्वेन बाध्यते इति । णौ चङीति किं । चङ्युपधाया ह्रस्व इत्यु
च्यमाने अलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यात् परत्वात् गुणमावृद्धिमाकादेशं च
बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदिपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको वा बाधा स्यात् । अपी
पचदित्यत्र मा भूत् । अनेकमस्य । चङीति किं । कारयति हारयति । उपधाया इति
किं । अचकाङ्क्षत् । अववाञ्छत् । अददत् । उपधाग्रहणमन्त्यस्य मा भूत् । अत एवं रूपं कन्त्ये
न दिदापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तनीयत्वेव सार्थ्यं चेन ननु तावपधानामित्वेन मन्नाग्र
पितत्वमिति । उपधाया ह्रस्वत्वस्य णौ सिद्धत्वस्य स्थाने वादि तर्व तत्र यो जिवान्
अचीवदधीणां पक्षिवादेकेन यो सौ णौ लिङ्लोप सम्पत्स्यातीति वक्ष्यावेन ग्लोपि
ना ह्रस्वः स्याद्ध्रस्वोत्तरपदे केशि । वेतीति दर्शनासि ह्रस्वो नो ग्लोपि नाम ह्रस्व दिना अ
ग्लोपिनामेव मानानां ग्लो मे तत्र दिनां वर्णो चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अग्लोपिना
मानु मालामाख्यन् । अममालत् । मातरमाख्यन् । अममातत् । राजानमति का
न्तवान् । अरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अनुलोमत् । अग्लोपिनामेव यत्र वचनं च लोलु
प्यते तत्र स्यादिति वक्तव्यं । कापदसिद्धं वलचोपदेशेन नाम इत्यनेन तु वक्तव्यं तन्मे
तद्वचनं अग्लोपिनामसमुच्चितो बाधोऽयं बाधनं प्रत्याहार्यं पदानां च तन्तु नो कृतम
कृतो कृतं भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां । भ्राजभासभाष
दीपजीवमीलपीडः णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवति अन्यतरस्यां

आज अविभाजत् अवभाजत् भास अवभासत् अबीभसत् भाष
अभाषत् अबीभषत् दीप अदिदीपत् अदीदिपत् जीव अजिजी
वत् अजीजिवत् मील अमिमीलत् अमीमिलत् पीड़ अपिपीडत् अ
जआसो ऋदित्करणमपाणि नीथं कणादीनां चौनेव अ कंणः अचका
५८ णत् अचीकणत् अचीकणत् अचवाणत् अचीवणत् ऋ लोपः
पिबतेरीत्त्वाभावस्य पिबतेरुपधाया लोपो भवति अभी
ससेकारदेशो भवति अपीप्यत् अपीप्यत् उपधा लोपे कृते ऽ पुवणस्य
वेरङ् ज्येन हस्वुत्रमि वचनं ज्ञापक णोस्यानिवद्भावस्ये ति स्यानिवद्भावा
दि वचन तिष्ठतेरित् तिष्ठ तेरगस्ये णौ वउपधाया इत्व सी स्य स्या
निवा ऽरुकारादेशो भवति ल न नामपवादः इम्न चुकोत्रम् अचीकु
पत् दिति नवाच्य तमा वा मानेः अदेशत रति वृत्या ईसमचप मेवैअनद
मानुज्ञायते तिन्नपस दरि इदास्ति विचयेणौ चजोपधाया ऋत णस्य स्या
नेऋरकारादेशो भवति तिन्य अवीवृधत् नुको हा हुन अचीवृधतो अचीव
धत् दयतेर्दिगि लिटि दयतेरगस्य लिटि परतो दिगीत्य यमादेशो भव
ति अवदिग्ये अवदिग्याते अवदिगिरे दधाते इति तो हि ग रुमं नगदयौ

दानमुत्त स्वृञस्म्याद्धि लिङ्गाम्बिरसि म; दिस्म्यादेर्गुणो न स्यात् ऋंचनस्यु चाध्यसिद्धा
त्वोः ६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। ऋदन्तस्य संयोगादेर्गुणो भवति लि
टि परतः। स्वृ सस्वरतुः। सस्वरुः। ध्वृ दध्वरतुः। दध्वरुः। स्मृ सस्मरतुः। सस्मरुः। ऋत
इति किं। चिक्रियतुः। चिक्रियुः। संयोगादेरिति किं। चक्रतुः। चक्रुः। प्रतिषे
धविषये ऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषे
धेन वृद्धिरेवेष्यते। सस्वार। सस्मार। लिटीत्येव। स्मृतः। स्मृतवान्। संयोगादे
र्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थं कर्तव्यं। संचस्करतुः। संचस्करुः। इ
लेगोदः पूर्वं ... तु। सापवने न युज्यते पश्चात्सुडुवसगे गो त्वेऽदयूनोऽपि कु
तेमदा ... ये च दिवचे ने पश्चात्कुप सगे यो मे स्याच्छिद्रमाप्स ... वायेपाणि
न्द्रिय ज एवं चकृत्वा सस्कृषी कृष्टपस्कृपी कृञ्जेत्वा सु ... वाह्य ... लक्षणा सा
सिद्धा ... संयोगादेनिर्गगा गमो भवति १० ऋच्छत्यृताम्। ऋच्छते रुऋता
ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति। ऋच्छ आनर्छ आनर्छतुः आनर्छुः। ऋ
ऋकः; आरुः। ऋकारान्तानां निचकरतुः। निचकरुः। निजगरतुः। निजगरुः। ऋच्छे
आरम्भः पघट्टात्प्रापो गुणो विधीयते ऋतां अप्रतिषेधः। वृद्धिविषये तु पूर्ववि
स्तल पु ... वेन वृद्धिरेवेष्यते। निचकार। निजगार। ऋदृशोऽङि गुणः। ऋदृशे ... तेषा
प्रतिषेधेन ... लिटि परतो गुणो भवति। विन्दुकताः। विद्गुणकः। विदद्रतु वि
मेतानां लिटि

२८३

दन्तुः विदद्रस्नां विदद्रसो [illegible]
प पं [illegible] नि त्य च [illegible] पपुषः [illegible] पपुषः निपपस्नुः नि
श्रु [illegible] च [illegible] [illegible] के चिदेत [illegible]
[illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ते का
का नेः विदद्रुः विपपुषः निपपुः [illegible] [illegible] [illegible] विदद्
ह्रि मा नि [illegible] विद्रुग्रा नि त्ये न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
५८ [illegible] [illegible] [illegible] नि [illegible] का [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पर
का तो को [illegible] का [illegible] [illegible] दं पो व [illegible] [illegible] [illegible] को नो
क पी नि [illegible] ति ते प [illegible] नो वि [illegible] [illegible] नि [illegible] नि न
[illegible] न कंपि यपि [illegible] [illegible] [illegible] नि [illegible] यति
[illegible] न [illegible] दे [illegible] चि [illegible] [illegible] न भवति वकुति [illegible] [illegible]
[illegible] नि [illegible] के न भ चति [illegible] न भ वि त न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न भ चति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कपि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] वेदुमातके

तदोस्सार्वधातुकेपरतो क्ङिति यथा देत्वौ भवति अनक्लिद्यते आद्रियते
आप्रियते जयकु क्रियते क्रियते लिङ् क्रियोत् क्रियात् क्रियात् असार्वधातुक
इत्येव विभूयात् यीत्येव कृष्णपृ इष्वीष्ट २० गुणोत्रिसंयोगाद्यो; ऋतोय
कि लिङि इति वर्त्तते गुणस्यत्र संभवात् नवर्तते गुणो भवति ऋत्रिसंयोगा
दीन्नात्मका नीयकिपरतो लिङि यकारा सार्वधातुके अर्यते स्मर्यात् स्मर्यते
स्मर्यात् स्मर्यते ऋत्रियादिति सर्वेवाक्यं गलचरणम्याप्ति इत्यात् अ[illegible]
त्रिपादस्य योगादि दृसस्य नाह्लीति गुणो नचत्र वर्तते यी[illegible]वे सर्वमपी पृथवीमुप
सार्वधातुक इत्येव इष्यात् २९ यङ्चयङ्चपरतो [illegible] यौ गादेश ऋतोगु
णो भवति आगर्यते सास्वर्यते दार्धर्यते सास्मर्यते [illegible] ऋतो नीनामुपदं
स्थानमिति यङ् नन्धात् संयोगादय इति यकार परस्य नच्छते [illegible] सायां यङि चौ
भा[illegible] वक्तव्यं जे चौ चैतते [illegible] सायामि नि किं उपस्थते २० इधालो वापत्र स्मोनवो
यांङ्परर्ङकारादेशो भवति जे चौ यते [illegible] यैते नो अस्माच्ची इति वर्त्तते अवर्णा
नस्यानस्यान्नौ परस्मै ङकारादेशो भवति [illegible] भवति [illegible] भवति [illegible] भवति

का
रि
२०

श्रुत्वा भवति श्रुत्वा [illegible] तु षष्ठीकरोति । तद्वास्यात्तु तुष्टकार्ये च प्रसक्तो । ते वाच्ये ते
कश्चित् पत्रं जो भवे वर्णं त स्त्रीगमस्य । के का दे त्यो भवति पुत्रीयति चतीयति व
दीयाति मानीयति प्रकृतस्त वंशान्तु कयोधो चेद स स्पाव वाप्त । भूयगयो गयत
णमुत्तरार्थं तत्र अपु नायोदन्ताधनायावुभूता विपासागा भेषु अपूनायउदन
ये नायदु त्वेनाना । नि पात्यते वुभचा । विपा योगद्वे दृष्ये लि थवेषु अपूनायेत्यतु
तेत्रा । द स्यात्त कश्चिति पात्यते अपूनायत्नीति वुभदा चेत्तु अपूनीयत्नीत्येवा
त्रु दन्त्वेति उदक त्राक स्य उदस्याद क्रो । निपात्यते उदस्थानीति भवति ग द्वेश्चोत्तु
धत्नीटानी त्ये वा त्यत्र उद्ध नेहदस्य पुत्रस्य छंदसि । विव ये पुत्रवर्जित स्त्राव णान
स्त्राणा स्त्र वावचिय पुक्रत तत्र भवानि कि केलै दी धैत्च मी त्वाच मित्रयुः संस्वेदयुः देवा
त्रै गाति सत्स्य पः अपुत्रस्योति । कि पुत्री यत्नः सुदानवः सपुत्रादीनामिति वक्तव्यं ज
नीयते ने गवां तृप द्रस्य प्राविण स्य वेब णि ति रिब ताप्पति द स्य द्वविण स्यु द्वेषताप
रिब ताप्प । ति दू त्स्यो ना । ति धुं द सि नि पा त्यन्ते दृष्टक्रा क स्य य चि दुरमृ भा को ति पात्ये
तै अक्रियो ना पुरस्य; ऽपृथ्यत्नी नि क्रा द्य प्राविण क्रा क स्य द्वविणा स्य भा वो नि पा त्ये ते
प्रव्यण स्य विपन्न्या या द्राविण यत्नीति त्या [illegible] क स्य चबाणा भाको नि पात्यते वृष

दिवसपाति दिवृपतीजितू छ दे चूः त्रमूला घ स्याजू अमूलस्य घटु न्यो नतो: काचिप
मूतः छुदसित्रि चिषये त्रप्ता का मादेचूो भवति अमूला पं तो सघे नरू सेत्वा वृका
अघा व घवाचिपदनु एतदेवा त्वि वच्च ने चूापक नछुदासि अपुत्रस्येति वयोर
पीकामुदीपोः प्रति चे घो भवति चू७ देवसु मन्त्रघो यजुषा छके देवसुमन्त्र चू स्येत
घोः काव्यारूनः अकामादेचूो भवति यजुविका के देवा पंनेयसेस्मान्न्यवो मा
यन्नोकवा मह यजुर्षी जि किं देवा जिगाय सुमन्यु: कारक:। रोदिकि सुमन्यु
दिमासीत चू२ कव्यान्न पूजनत स्याचि लोपः। कोपि प्रय पूजना न्नो नेघा संगातः
कोचि पूमजो लो घो भवति अपि विवाहे कव्यातः सुमनमः अपर अपर्यन लेयः
पूजन स्यान्तानि पूति चू६ स्वनि स्वनि मास्यूगमि जि किजि घति स्पति मास्या ८ न्ये नेषी
न तानासि का मादेचू भवति नकामादे वितिग्रस्पबेपमनः प्राति निदिनेः विदित
वानू स्पति अपा सिनः अपासित सानू मासिनः सिनवानु स्यो सिनिः सिनवान
तीजिकि आपदाना ८० चूाजे स्य नस्या अ पा इस्यो जयो ८ स्योनू स्याः जि पान
देचूो भवति नकामादे किजि चूा नितिः नति चूा नति किं नवानु नि चूा नति कामा
वाक्सा जे अवर्क्ष जे अवपिजवानू अवर्यानवानू अजे कि वि जनति नाति ज्यामित

का
त्रि
५९

वक्तव्यं संज्ञितो भ्रान्तुणः; संज्ञितं न वक्तव्यं इत्यर्थः; क्वचित्स्थिते विभाषा पाविज्ञानात्ते तं देवत्रा
नो गत्वेग्राद्भूति योगाच्च सिद्धयि मिथ्यत्वेन विभाषा ध्यनेन गवाच्छ; संज्ञितं वर्जनं; ७८
धातोर्लिं; दधाते रंगस्य ह्रीत्ययमादेशो भवति नकारादौ किति प्रत्यये परतः; हितं;
हितवान्; हित्वा ७८ जहातेश्च क्ति जहाते रंगस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वा प्रत्य
ये परतः; हित्वा राज्यं वनं गतः; हित्वा गाद्ध इति जहातेर्मितेर्ति दे घुमा तुजि हीतेर्नम
वति हात्वो ७७ विभाषा छादासि जहातेः रंगस्य विभाषा ह्रीत्ययमादेशो भवति
छदासि विषये क्त्वा प्रत्यये परतः; हित्वा हात्वा निर्विं घाः नवम् हीत्वा सुमास्यौ गापा ज
हाति साहत्वी त्वात्वं ७० सुपि न नाम्युपधे नेमापि न विच्चयि वीयचो सुपि नवसु
पितेनेमपि नप्प्यापि वीयइ नो नाति पौर्वते नत्र मुपि नवसु पि नेने माविनइति सुव
सुनेमपूर्वस्य दधातेः केप्रत्यये इत्व मिडागमो वा प्राप्यय स्यानिपात्यते गमिमा
नो सुपि तु संहितमिति प्रातिवस्सुपि नमगौ जुहोति वस्तुहितेमिति प्राचे नेमपि
नावाधने नेमहितामति प्राचेविवति लोपमधामे कवचनेद धाते; द्वैवचनाभा
वइत्वानि पात्यते पिपुसोमं धत्त्योतिप्राचे विबीयेति आचूर्लिङ्ग्रा मनेनपदोत्तमेकव
चने दधातेः इत्वमिडागमः; प्रत्ययस्य च निपात्यते पिबीयेति धासीयेति प्राचे ७५ दो
दघोः दाइत्येतस्य घुसंज्ञकस्य दत्त्य इत्ययमादेशो भवति नकारादौ किति प्रत्यये पर

श्री यं इति गामा दाना दृणो ऽपि विशेषः मितत्वात्ते आवाभितत्वात्ते युदि स्याति विज्ञाति
रूभ आशि प्सते लभ आलिप्सते मुक्त भिदाति पतविसति पद प्रापिस्सते सनी
जि किं दा स्यति सोऽप्येव पिपति बति नातिपति दरिद्रा साम्यु पूर्व ख्यानं मिति
पते ह्रिडागे न विकल्पः स निम पोऽपि माया मचक्रम्य कवः प्राति हि स नि हिसा
यामिति किं आम्रियाज्जाति ८४ आचि ज्ञाप्सु धामी न आप न प्रि ऋ ध्यस्य ते बा मगा
नामच यो का रादे लोम वति स नि सकारादे पम्ममः आव इ या जि ज्ञपि ज्ञीप्सति
अर्ध इ स्यति ज्ञेपे दीर्घ व चो नत्र ग पूर्व विधति ब घे ले लो पन दस्य द्वी त्सनी
लोप प्राप्स्यति सो ऽप्येव जि तू पयि ब ति अदि दि पि ब ति स मीहार ज्ञे ति तू पे ज्ञ रोधेः
लोवि कल्पः ८५ दंभ ऋष्ण दंभे रच इकारादे लोभवति चकारा दीर्घ सोऽतिकारादे पमनः
धीप्सति दिप्सति सोऽप्येव दिदिभिबति ८६ मुचोक र्मकस्य गुणो वा मुचो कर्मकस्य
गुणो वा भवति सनि सकारादे पमनः फलं नो दुर्गा ति किं भवति ब धो विकल्पते मो
क्ष्यते वत्सः स्वयमेव मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव अकर्मक स्येति किं मुमुक्षति च सेदे
वपदः कर्म व त्व मुमुक्षते कर्म को भवति कर्म विवक्षायां विवक्षाया ८७ आत्रलो
पोऽभ्यासस्य च तेनस्त्रीकांत स नि मी मा धा दि मुचो कर्मक स्येति पावनु मी आस्य लो
पो भवति तथा चै वोदाहृत आन्यासस्य चे न स्त्री विकृतं वदितव्यं आपाय दादि वा हिं
स मिवि र च दा मो आ स रूपे चो वन्द्य दयाति धुप्स्यः इतो कि ले ने

386 ३८६

का क्रि

किषते नुक्षौके गदु छौ कानु सजनौ कानु अभ्या स स्यानचि अभ्या ... इ छौ कियदे नु
क्षौ किषते नुक्षौ के गदुछौ कानु अनु ... कानु अभ्यास स्यानचि अभ्या स स्य ऽछौ कि
षते न्यत्रौ किष्टूते नुक्षौ के गदुछौ कानु जानु क्षौ कानू अभ्या स स्यानचि अभ्या स स्य
५ व्यतेगान नचिन पूव जीति ता कौव्य चवाचल च लाचोला वतापति वदावद ।
नोच्छौ नभवति ... इलादि क्षुष । अभ्या स ... ललादि ... ते आनादि ... नलो
मतौ पपाच पचाठ आठ आदनु । आदु । आदि सूष निमि ... य स नौ दे लौ नुक्षौ विं चौयते
नत्राभ्यासजाते ... यणामू कचिदा पव ... मानाद लादिरनादे । सवन निचूति करोति
आपरेनुदेवते क्षेष नु चौ य ति वृत्या विशिष्ट मवस्या नमाद नदवस्थान मुकिना पपपिवृ
धानमु विधि यर्चनि देवप्रधान नत्रा ... जोयते अभ्याम स्या मादे ... लो तियाहि
भवती ति ... मिस्यादरविधि या सती मनि वृत्ति मवेति ... ५० ... पूर्वो । उयय । अभ्या
सस्य चतुर्थं चो । उयय । मूष्यते ... चश्चोति बति विष्णमति ... पर ... पूर्वा
इतिकिं पयाच ... यमुति वि सं ते ... पूर्वो । उयद्गतिव ... पति ... ऽछ नम सं
नोत्रुकि कान षिवेच ने ... दलादि ... नुभ्यावे ... नाए । ... ११ ... अभ्या स
कवर्गं ह कार यो ... वर्गादि ... भवति ... जगमम हकार ... जं चौन जं

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

३८६

का द्वि

गुनति ग मा सु स्पती कृति का त्यते स स नि ष्य दि ति स्य दे सं पूर्व स्य यङ् लु कि
गुन ये गुन ति भ मा स स्पा नी कृति पा त्य ते सं सा नि ष्य दि ति स्य दः सं पूर्व स्य य
ङ् लु कि गुन ते या भ मा स स्पा नि धु प ते स को स्म ष त्या नि पा त्य ते न चा स्य सं पू
र्वे स्य यङ् लु कि गुन चे गो भा सु स्पा नि धु प तु स का रु स्य ष चो नि पा त्य ते न चा स्य
सं पूर्वे जो नि ज स्य न्य गा चि ... ष्ये ते स्या स नि ष्य प दि ति का रि ... दि ति कु मो न थ
... लु ग न स्य गुन ति चु त्या भा वो भा स ... का ... गा मो ति पा त्य ते का ति ... ति
... मु रि ... गा ... वि व च न स भा ... स्य ये ... भा वो नि गा न स्यो नि पा त्य ते न चा
... दे ... वि चा र ... दि ... भा वा या ... दि ति वि भ ते ... ङ् लु ग न स्य गुन ति ...
च स्या वि चा र ... भा वो ज गु भा वो भा स स्पा रि गा ग मो नि पा त्य ते ... न ते य ... लु
कि ... नि ... स्या भा वो ... भा स स्पा रि गा ग मो नि पा त्य ते ... नि पा त्य
... नि ... ति ज ... स्य प ... गो भा मो स सी दि गा गा स ... का ... नि पा त्य
ग न ... स्य ... ये स्य दवि या त ... दि ति ... ये ङ् लु ... स्य ... स स्य सं पू
र्वे दा वि ... नि ... नि पा त्य ते न ति ... ते ... गुन ति ... क वे च ने
स्या भा वो ... भा ग स ... नि पा त्य ते ... गुनति ... भा ... नि पा
भा स स्पा रि गा ग मो नि पा त्य ते ... स्य प त ... ति स्य पते ... गुन ति ... दि ... य स्य
त्य ते ... मृ ते ... ति ... च स्या ... पद ... ने च ... गुन ... दा ... ति ... या स्य

तेऽप्रागनीगं नीति ॥ आ ५ पूर्वस्याग मो लिटि स्त्रौ मभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपा
त्यते वद्दर्प नीवेदागनेनीगा जिकर्णो मुनि करणं एवो वेद्या नाम स्य प्यां मच्युपसंग्राह्यं
६६ उरन्तु ऋरवर्णान्त स्याभ्यासस्याकोरादेशो भवति ववृते ववृधे ननर्द्द नरिनर्ति नरीन
र्ति इत्येवमादीनाम भ्यासविकारेषु अपकादो नो ग्सं गांन्विधीन्वाधते इत्युक्तवे प्रातेह
गादयज्ञाग मा। क्रियते ६६ घ्रुति स्यापयो: संप्रसारणं घ्रुति स्यापि इत्येतयो रभ्यासस्य
संप्रसारणं भवति विविधत्से व्यादिघ्रततु विविघ्रोतिषते विविघ्रातिषते विविदिघ्रात्यते
स्यापे: सुष्वापयिषति स्यापि ण्यन्तो गृह्यते तस्याभ्यास निमित्तेन प्राप्यनानेन ये
सति संप्रसारणमिष्यते इत्युन भवति स्यापयते एलुलु स्यापकः तस्मात्काचि स्याप
कीयति स्यापकीयते सनु सिष्वापकीयिषति ६७ व्यायो लिटि व्यायेर्लिटि परतो भ्यास
स्य संप्रसारणं भवति विव्याये विव्यायाते विव्याय्रिरे इत्यादि णोर्यण आकारस्य निवृत्तौ
ऋकारायां संप्रसारणं भवति विव्यये विव्यायाते विव्ययिरे इत्यादि णो यणयकार स्यनि
वृत्तौ प्राप्ताया संप्रसारणं कियते वकारस्यन संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिद्ध
त्वे लिडिति किं व्याव्ययते ६८ दीर्घे इणः किति इणो गस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति किति
लिटि परतः ईयतुः ईयुः इणो यणिति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावादि द्विर्वचनं किनो निकि
इयाजइयेय ६९ अजत्रादेः अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः अनो गुणे परू
रूपत्वस्यापवादः आट आटतुः द्विर्वचनस्य ... इत्यादौ नगागमोऽभवति आनंग आने
गतुः आनंगुः आनंज आनंजतुः ... सत्यमिति किं आट आटतुः आटुः ऋका

का० त्रि० ९५

रैकदेशो रेफो हलुग्रहणेन गृह्यते तेनेहापि पिपठिषलोमस्य नुडागमो भवति आनृध
तुः आनृधुः ७१ अश्नोतेश्च अश्नोतेश्चादौ दीर्घीभूतादभ्यासात् परस्य नुडागमो भ
वति व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा
भूदिति आशु आशतुः आशुः ७२ भवतेरः भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि
परस्मै बभूव बभूवतुः बभूवुः बभूवथ बाभूयते ७३ ससूवेति निगमे वेदे सस्
वदिति निपात्यते सूतेर्लिटि परस्मैपदे वुगागमो अभ्यासस्य चात्वं निपात्यते अनु ससू
ससूव स्थविरं विपश्चितं सुषुवे इति भाषायां ७४ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ निजादीनां
त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति निजिर् वेवेक्ति विष्लृ वेवेष्टि त्रिग्रहणा
मु अनुपार्थं एषां हि वृत्करणासमाप्तेर्यं पवगत एवेति आणिजादीनां निनेज ७५ भृञामित्
भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्य इकारादेशो भवति श्लौ सति भृञ् बिभर्ति माङ् मिमी
ते ओहाङ् जिहीते त्रयाणामिति वचनं जहाति श्लाविव भमार ७६ अर्तिपिपर्त्योश्च अर्
तिपिपर्त्योरभ्यासस्य इकारादेशो भवति श्लौ इयर्ति पिपर्ति पिपार्तेः सोम ७७
बहुलं छन्दसि छन्दसि विषये अभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति पूर्णां विवष्टि
विभूरसे पूर्व न्यायो वचे जनिमा विवक्ति सिचे वर्तिनमा तासि पिबति गृहपुष्टे त स्यु
लवो जिगाति सोमनच भवति ददात्येते वे भूयान जजनत मिथमाता यच्छीं ददधनं ददाति
७८ सन्यतः सनि परतो अभ्यासस्य इकारादेशो भवति पिपचति पिपठिषति तितिक्षा
सति पिपासति सनीति किं पपात इति अवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चाव

वर्णो चैव पमज इकारादे चो भवति सनि पुरस्य येपरतः पवर्गे परे विपचि पाति विपा वायि
षति चिमाचयिषति जपरे जुहुति सो त्रीय जातुः जिज्ञावयिषति एज देवतः पुयाज्य
पर इति वचनं ज्ञापकं अपि वचनान्न स्मते पिणो कृतं स्यानि वह्रवनीति डोलिति किं
पापच्यते पोपविषति युयरजीति किं अवतुताव पिपति जुहाव यिपिषति अपरइति
किं बुभूषति ८० लवति श्रुणोति द्रुवति प्रवाति ह्रवति च्यावति च्याव नीता वास्र
वति श्रुणोति द्रवति च्यावति दू त्यम् सेषाम स्पात सम्युडेः अवर्णांवर इयरिणि वा इकारो
देको भवति सनि परतः विलावयिषति लुस्तावयिषति श्रुणोति शिश्रावयिषति
ति द्रुवति दिद्रावयिषति पुप्लावयिषति प्रुवति पिप्रावयिषति पप्रावयिषति
च्यवति चिच्यावयिषति पुप्लावयिषति च्यवति चिच्यावयिषति चुच्यावयिषति
ति वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते पूर्वस्तेलान्तं तरू ए
यवाणि भवन्ति यामिन्याप्रादि विभाजोय जापरइत्यो वसुलूषति श्रुश्रूषति ८१ गुणो
यङ्लुकोः यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति चेचीयते लोलूयते
यङ्लुकि जोहवीति यङो चेनीयते नेनीडि कन्तोः चो कु गुणी ति ८२ दीर्घो किति अ
कितो भ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च पापच्यते पापचीति यायजाते अ
नीति वाकि जनि इति किं यम्यते यंयमीति रंरम्यते रंरमीति पापच्चीति यायजू
नीचयायजीति अविकं इति किं यंयम्यते रंरम्यते रंरमीति तनुलो

ऽत्वेप्यनुस्वारो भवति पर्फांनवचनोति वक्तव्यं का पर्फांनस्येति पर सवर्णो वि
कल्पो यथा स्यादिति ञ्जनुइति किं जेनिम्यते नपरक्रमणा नुमृ ज्जपूर्व
स्यापि दीर्घस्येति चृ ज्जार्यं बाभीम्यते ञनुनासि कान्तस्येति किं पापच्य
ते ९५ जपजभदहदशभंजपश्चाञ्चाच जपजभदहदशभंजपश्चां इत्येतेषामभ्या
सस्य नुगागमो भवति मां यङ् यङ्लुको: परतः जंजप्यते जंजपीति जंज
भ्यते जंजभीति दंदह्यते दंदहीति दंदश्यते दंदशीति दंदशीति दंशि स्य नकारलो
पोप्ययमेव निर्दिष्टः नेन यङ्लुकापि नकारलोपो भवति भंजवभंज्यते
भंबभज्यते भंवजीति पश्चाइति स्फौटित्रो पानः पंपश्यते पंपशीति ९६ चरफलो
श्च चरफलइत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ् यङ्लुको: परतः चंच
र्यते चंचुरीति पंफुल्यते पंफुलीति ९७ उत्परस्येति किं अभ्यासस्य मा भूत आतन्
इति किं ना ञ्जनुस्वारमाभून् उदितिपरकारणं चंचूर्ति पंफुलीति अत्र लघूप
धगुणनिषेधोपि दीर्घस्तासि द्वावितिलघूत्वेन निवर्तते ९८ तिचि तनो
रदोपे त्यायेपरतश्चरफलयोरकारस्य उकारादेशो भवति चरणं चूर्तिः प्र
फुल्तिः पुफुल्लिः प्रफुल्लाः सुमनसः यङ्लुको रभ्यासस्येति चानुवर्तमान
मपि वचन सामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ९९ रीगृदुपधस्य च ऋदुपधस्यांग
स्ययोत्रभ्यासस्य रीगागमो भवति यङ् यङ्लुको: परतः वरीवृत्यते वरीवृ
तीति वरीवृश्यते वरीवृश्चीति नरीनृत्यते नरीनृतीति रीगृत्वत इति वक्तव्यं ञ्जा
पि यथा स्यात् वरीवृश्च्यते वरीवृश्चीति १०० रुग्निकौ च लुकि यङ्लुकि ऋदुपधस्यांग

२९

स्य योऽभ्यासः स [illegible] रुगागमो भवतः । चकारात् नर्नर्ति नरिनर्ति
नरीनर्ति वर्वर्ति वरीवर्ति उकारग्रहणार्थं । मर्मृज्यते मर्मृज्यमानः
सृज्यते [illegible] मर्मृज्यते मर्मृज्यमानः ॥ ९८ ॥ ऋतश्च ऋकारान्तस्य
का गस्य योऽभ्यासस्तस्य रिगिकावागमौ भवतो यङ्लुकि चकर्ति
कि चरिकर्ति चरीकर्ति जर्हर्ति जरिहर्ति जरीहर्ति नयारकग्रहणं किं किरति
अकारो किरति चकर्ति मोजा [illegible] पचतीत्यत्र यो न येन प्राप्तिरोऽसो न समुदम्
९८ न्ते प्रारब्धलोपेन संग्रहः । तत्रेयं प्राप्तिः स्यात् परकरणसामर्थ्याद् गोविन्दवरणं
सन्नद्योत न नवाचापवादः । किमजेन्द्रादीनाम् ॥ ९९ ॥ सन्वल्लघुनि चङ्परे
न लोप [illegible] लघुनि धात्वक्षरे परे योऽभ्यासस्तस्य सन्वत्कार्यं भवति अ
न लोपे सत्यणि [illegible] चङ्परे णितयो [illegible] अचीकरत् अपीपचत् इ- युव णपच
ते [illegible] चङ्परे णितपरया अपीपचत् अलीलवत् अचीभवत् सेव
ते इत्यादि द्रवति प्रवति च्यवति च्यावति [illegible] चङ्परे णितपरया ओसि
स्रवत् असुस्रवत् अतुश्रवत् अशुश्रवत् अदिद्रवत् अदुद्रवत् अ
पिप्रवत् अपुप्रवत् अपिप्लवत् अचिच्यवत् लघुनीति किं अततक्षत् अररक्षत्
त् जागरतेरजजागरत् अत्र केचित् [illegible] लघुमात्रि [illegible] नुपा । वमि [illegible] निस
र्वत्रैव लघोमानं [illegible] मभ्यासेन नालीति विवक्षाते पिवचनत्रामा [illegible] प्रवित [illegible]
त्वदसन् येन नाव्या च [illegible] नेन [illegible] निवचनत्रामा [illegible] कैनवरोन [illegible]
वधानमाश्रीयते न पुनः [illegible] चित्तात् [illegible] आचार्य प्रवृत्ति [illegible]

यदयं तद्वाध नाथे स्य रु त्यादीनामतो
पयति भवन्त्येवं जाजीय कानामित्वमिति पदप्रकृत्यग्नि चडे चके वल्वो मामु
विदधाति चग्रस्तूत्तिकि अप्रपच पन्नग्रह ग्लाति त्वाप्रदिनलो चडे चके वल्वो मानु
नु अनग्लोपदृत्तिकि अचाकर्यतु इयद मालेज श्रादहनु वादिनवानपे
योतिन वानु अवीवदनु अयत्रयो सोणोति लोवोनासाचम्लोपइत्याश्री
यते किंकारूणं चग्रस्तत्तिणे जाजे तिमि नत्वे नादो पाजनो त्यस्यावो
लोप पविग्रहवने मिमा दीनामित्रग्रणा स्तत्त्वच्छा चेनाभ्यास लोपोन
भवजीन्युक्ते किंचसन्वादिजि सनाश्रयकार्य मातिदि रूपजे नवलोप सत
सु वा पेक्षते किन्नर्ज्ञि दूस्मा चा पचि जदभावादसीवदि त्यापावभ्यास स्यलो
पोनभावि ष्यति इत्यदी घौलघो दीर्घो भवति लघो रभ्यास स्यल चुङि निणो
चग्रस्तेनन्त्रापेप्रा चीकरनु अजीहरनु अलीलवनु अपीपचेनु लचोमिति कि
अविभ्रजनु लघु जीत्वेव ग्राजन नततनु अग्रस्तान्नु चडीन्येव अ एपचपच पर्द
न्येव अचकसनु अनग्लोपम्यैव अचकथनु ६७ अत्सी इत्यरप्रय सदस
स्येत्रा स्यघ्राय स्वप्रयमद स्यास्याग्रा इत्येतेषामभ्यास स्यादि त्याय नादको
भवति चङ्गिरणौ परतः स्म असस्मरनु ६ अददरनु त्वरेजाच रनु प्रथप्रथ
अपप्रथनु मदअममदनु स्पे अतस्पशनु स्पृ स्पशनु अपसस्पन्तु सन्त्व दीर्घादित्व
प्राप्ते मनेन चाद्धते नपरस्के ग्रस्मामम्ना दत्ति वृत्ते दीर्घो लघो रित्येन दाविनम
वति अददनु ६५ विभाषा चो णि चेष्ठौ चेष्टि चेष्टि इत्येतयो रभ्यास स्य विभाषा
अदि त्यायमादेशो भवति चङ्गि णौ परतः अच चेष्टनु अचिचेष्टनु अचि चेष्टनु
दृइच गरणे जाणौ भ्यास स्य पूर्व जाग पदस्प भवति विभाषा चङ्गि रेणौ पारतः

माजीनामानू अजनाणामकू ४६ इष्टाप सं प्रत्यनवर्तीष्य द्वगणाणविपुतत
०स आर्धा नुस्य मास्य पासिद्धि वे त्रिपादी काचि कामास । इतिश्रीवर्द्ध
मानोपाध्यायविरचितायां काशिकाकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्यचतु
का र्थः पादः । ॐ सर्वस्य द्वे सर्वस्येति च द्वे इति चैतद् अधिकृतं वेदितव्यमितउ
शि त्तरं यद्वक्ष्यामः । प्राक् पादस्य अपदान्तात् । सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यं
वक्ष्यति च नित्यवीप्सयोरिति सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । केचित्त्वाख
ख्यातेन स्थाने भवत्यौ एकस्य पचति शब्दस्य द्वौ पचति शब्दौ भव
तः । पचति पचति ग्रामो ग्रामो रमणीयः । पदानाम् द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं तस्य ए
४८ कस्य पचति शब्दस्य द्विरुच्चारणं तस्य द्वे रूपे भवत इति पचति पचति इत्यत्र
द्रोणधा द्रोणधा द्रोणा द्रोणा इति पदविधयो दासि द्वित्वाद कृतयो एव तयो
र्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पक्षद्वये विकल्पे सत्यनिष्टं मपि स्यात् द्रोणधा द्रोणा द्रोणा द्रो
ण्येति तस्मात् पक्ष्ये मेतत्पूर्वं त्राहि द्वीयमपि द्विर्वचनमिति सर्वस्येति देववाकु
तं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्य परमाम्रेडितम् । तस्यद्विरुक्तस्य यत्परं
रूपं तदाम्रेडितसंज्ञं भवति चौरश्चौर३ वृषल वृषल३ दस्यो दस्यो३ घातयि
ष्यामि त्वा बंधयिष्यामि त्वा आम्रेडितप्रदेशाः आम्रेडितं भर्त्सने नित्यमाम्रेडिते डा
चि नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा इत्येवमादयः ॥ अनुदात्तं च अनुदात्तं च तत्पद भवति यत
दाम्रेडितसंज्ञं भुङ्क्ते भुङ्क्ते पशून् पशून् तु नित्यवीप्सयोः नित्ये चार्थे वीप्सायां च यत्प
र्वर्तं तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता तिङ् तु नित्यता अव्ययकृत्सु च कृतस्तेन तु आभी
क्ष्ण्यमिह नित्यता आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरम्

7

कारोतीति तन्नित्यं पचति पचति भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति भोजं भोजं व्रजति लुनीहि
लुनीहि इत्येवायं लुनाति क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनापेक्षाणामेव चोनैः
पुनःप्रकाशने सामर्थ्यं यङ् तु न नित्ये चेत्तः प्रकाशयति पुनः पुनः पचतीति पा-
पच्यते इति यदा तु द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिहारे यो न; पुनः पुनः प्रकृष्टं वा पाप-
च्यते पापच्यते इति अथ के पुनर्वीप्सा का पुनः सा नानाधिकरणानां तदा क्रिया-
गुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा नानाभूतार्थानां वाचिनां शब्दानां
यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा
ग्रामो ग्रामो रमणीयः जनपदो जनपदो रमणीयः पुरुषः पुरुषो निधनमुपै-
ति पचति ङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण चायुक्तं तत्र; कृत द्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्ययः यु
इष्यते ॥ परेर्वर्जने परीत्येतस्य वर्जने द्वे भवतः; परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो दे-
वः; परि परि सौवीरेभ्यः; परि परि सार्वसेनेभ्यः; वर्जने परिरितः; वर्जन इति
किं ओदनं परिषिञ्चति परेर्वर्जने समासे वेति वक्तव्यं परित्रिगर्तेभ्यो वृ-
ष्टो देवः; परित्रिगर्तेभ्यः; समासेऽनुसमासार्थं त्वा वर्जनस्पर्शने बुभं, वतिपरित्रि-
गर्तं वृष्टो देव इति ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे प्रसमुपउत् इत्येतेषां पादपूर-
णे द्वे भवतः; प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे संसमिद्युवसे वृषन्नुपोप मे परामृ-
श किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ पादपूरणादिति किं प्रदेवं देव्या धिया सामस्था छन्द-
स्येन द्विधा नमू भाषायाम् अनर्थस्पादाचोपभावानुः ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये उपरि
अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते सामीप्यं प्रत्यासत्तिः कालकृ-
तो देशकृतो वा उपर्युपरि दुःखं उपर्युपरि ग्रामान् अध्यधि ग्रामान् अधोऽधो नगरं
सामीप्य इति किम् उपरि चन्द्रमाः उपरि शिरसो घटः आवृत्तौ तत्र तु सामीप्यमवि-
वक्षितम् उत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं भवति ॥ वाक्यादेरामन्त्रि-

तस्यासूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सनेषु वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः। असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सनं इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति तत्र परगुणानामस
हनमसूया पूजनं संमतिः। क्रोधः कोपः। निंदनं कुत्सनं अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं
का भर्त्सनं एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः। असूयायां तावत् माणवकानु माण
त्रि वक अभिरूपकानु अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यं संमतौ माणवकानु माण
क अभिरूपकानु अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यं संमतौ माणवकानु माणव
भिरूपकानु अभिरूपक शोभनः खल्वसि कोपे माणवकानु माणवक अ
3 कानु अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म कुत्सने तु शक्तिके तु शक्तिके रिक्ता
५९ ते शक्तिः। भर्त्सने चौरचौरानु वृषवृषलानु घातयिष्यामि त्वा वधयिष्यामि त्वा
असूयादिषु प्लुतमिच्छन्ति तस्मादाम्रेडिते ऽसूया संमति कोप कुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य प्लुत
भर्त्सने आम्रेडितं भर्त्सने इत्याम्रेडितस्य वक्ष्यते। वाक्यादेरिति किम्। शोभनः खलु
स्य मध्यस्य च मा भूत् शोभनः खल्वसि माणवक। आमंत्रितस्येति किम्। अस
देवदत्त। असूयादिष्विति किम्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्। एकं बहुव्रीहिवत्
नु एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति बहुव्रीहिवद्भावे प्रयोजन
मु सुब्लोपपुंवद्भावौ एकैकमक्षरं पठति एकैकया आहुत्या जुहोति सर्वनामसंज्ञा
प्रा नित्येधस्यैव समासान्ता समासाधिकारे विहिते बहुव्रीहौ विधीयन्ते तेनात्र
केवलबहुव्रीहौ न भवति एकैकस्मै न बहुव्रीहाविति निषेधो न भवति तेनात्र देहि
यो बहुव्रीहिरिति चिन्तनाज्ञ ननु सुब्लोपमपि नापि प्राप्तिर्न भवति बहुव्रीहिरेव
अकारं द्विरिति समासो न भवति। आबाधे च। आबाधनमाबाधः पीडा प्रयोक्तृधर्मः।

तत्र वर्तमानस्य द्वे भवतः बहुव्रीहिवद्भावस्य कार्यं भवति ध्ययमनेन विधी
यते गतगतः नष्टनष्टः पतितंपतितं गतगतेनाम ष्टनष्टः पतितपतितेनापि
प्रत्ययचिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवपदयुक्तः प्रयोक्ता १० कर्मधारयव
दुत्तरेषु इत्युत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवति नित्यद्विरुक्तौ
कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोप पुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि सुब्लोपः प
टुः पटुः मृदुमृदुः पंडितपंडितः पुंवद्भावः पटुपटी मृदुमृदी कालककालि
काकाः पर्यायात् जातिविशिष्टकर्मधारयवद्भावात् पुंवत्कर्मधारयइति पुंवद्भा
वो भवति अन्तोदात्तत्वं पटुःपटुः पटुपटी समासान्तोदात्तत्वे समेतेव
विधीयते इति पूर्वस्यात्ताम्रेडितानुदात्तत्वं बाध्यते अधिकारे सौव सिद्धे यदु
त्तरे द्विर्वचने तद्विस्पष्टार्थं ११ प्रकारेगुणवचनस्य प्रकारो भेदः सादृ
श्यंच तदिह सादृश्यस्य ग्रहणं प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्य द्वि
र्भवतः पटुःपटुः मृदुर्मृदुः पंडितपंडितः परिपूर्णगुणाभावे न्यूनगुणस्योप
मानेसति वर्तयुज्यते जातीयपरोनेन द्विर्वचनेन बाध्यते नेष्यते पटुजातीय
इत्यपि भवति तत्कार्यं वक्तव्यमा नजानातरस्यागुणमभयोः गोबोविस्तीय [illegible]
ते प्रकार इतिकिम् पटुर्देवदत्तः गुणवचनस्येति किं अग्निर्माणवकः गो
र्वाहीकः यद्यप्यग्निर्गुणो गौर्वा स्वभावोपसंबंधेनाम बाधितभदन्ते पौपजा
द्यादिकम... तदगुणविशिष्टमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तत्वाद पि सर्वे गुणवचनो
नभवतीति न द्विरुच्यते आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् मूले मूले स्थूलाः इत्

गृहे स्वदमाः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वचनात् । मूले
मूले स्थूलाः । अग्रे अग्रे स्वदमाः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय । स्वार्थे वचनाय माणे
नैकस्मिन् द्वे भवतः । इति वचनात् अस्मात्कार्षापणादि इमं वर्ष्मा माषमाष
वा देहि स्वार्थे एव द्विवचनेन न वीप्सायां अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे का
गृ र्षापणसंबन्धिनो माषाः । तेन वीप्सा न विधीयते अवधार्यमाण इति । किमु तस्मात्का
र्षापणादितो भवद्भ्यां माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन्माषौ नु देहि अनेकस्मि
300 न्निति किं अस्मात्कार्षापणादितो भवद्भ्यां माषमेकं देहि चापले द्वे भवत इति व
393 चनात् संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलं अहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व नाव नूपचापेव चा वे
प्रयोक्ता किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सोर्थोवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । प्रायो ह्यवा
अहिरहिरहिः । बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वच
नात् स लवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति व
चनात् भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति भोजं भोजं व्रजतीति नित्य इत्येवं सिद्धमित्यत्रोक्तो गति
द्वे भवत इति वचनात् पचपचाकरोति पटपटायते अव्यक्तानुकरणस्येति
द्विर्वचनमिष्यते इह न भवति द्वितीयाकरोति तृतीयाकरोति शब्दाकरोति तदर्थे
केचिद्गाचि पुरुषम् इति पठन्ति पूर्वप्रथमयोरतिशये विवक्षायां द्वे भवत इति
वचनात् पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते आम्रा अपि कोपि दृश्यते पूर्वं तु पु
ष्प्यन्ति प्रथमं तु पच्यन्त इति अतरडतमयोः समसंप्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे
भवत इति वचनात् उभाविमावाढ्यौ कतरकतरा अनयोराढ्या ततरा स्त्रीनिगदे
न्मावादन्यत्रापि दृश्यते उभाविमावाढ्यौ कतरो कतरः कतरोनयोर्विभवत्युरिति कतमे

व्याप्ति हारे सर्वनाम्नो भवत इति वक्तव्यं तमासवत्त्वा च कृत्वे यदा न सामासः स
वत्त्वय मेकवचान्तं तदा पूर्वपदस्य अन्यो न्यामिमे व्राह्मणौ भोजयंति अ
न्यो न्यस्य व्राह्मणा भोजयंति इतरेतरं भोजयंति स्त्रीनपुंसकयोस्तु उत्तरपद
स्य चाम्भावो वा वक्तव्यः। अन्यो न्या मिमे व्राह्मण्यौ भोजयतः। अन्यो न्यं भोज
यतः। इतरेतरं भोजयतः। इतरेतरं भोजयतः। अन्यो न्यमिमे व्राह्मण्यः कुले भो
जयतः। अन्यो न्यं भोजयतः। इतरेतरमिमे व्राह्मण्यः कुले भोजयतः। इतरेतरं भो
जयतः। अन्यो न्यं भोजयतः। इतरेतरमिमे व्राह्मणकुले भोजयतः इतरेतरं भो
जयतः। १२ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां। प्रियसुखे इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे
भवतः। १२ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां प्रियसुखे इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे
भवतः। अकृच्छ्रे द्योत्ये कृच्छ्रपुं विनदभावो कृच्छ्रमू। प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण
ददाति सुखसुखेन ददाति सुखेन ददाति सुविघ्नमानो ददातीत्यर्थः। अ
कृच्छ्र इति किम्। प्रियः पुत्रः। सुखो रथः। १३ यथास्वे यथायथं यो य आत्मा यच्च यदात्मीय
तदनतत यथास्वमित्यस्मिन्नर्थे यथायथमिति निपात्यते यथायथं। यथास्वं द्विर्वचनं नपुंस
कलिङ्गता चोत्ति निपात्यते ज्ञाताः। सर्वे पदार्था यथायथं यथास्वभावं भवामि ज्ञाताः।
सर्वे पोत्तु यथायथं यथाशास्त्रं यथाविप्रयथ। १४ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण
यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। द्वन्द्वमिति निपात्यते द्विशब्दस्य द्विर्वचनमिति निपात्यते पूर्व
पदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण
यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु इत्येतेष्वर्थेषु द्वन्द्वं रहस्यं द्वन्द्ववाच्यं सं
रोविषयमन्त्रः। द्वन्द्वं मंत्रयन्ते द्वौ द्वौ रहस्यं मंत्रयन्ते इत्यर्थः। मर्यादावचनेन मर्या

३५४

दास्थि स्थाननिक्रमः । आचतुर्थं ह्रीमेपग्रा वो द्वंद्वं मिथुनायने मातापुत्रेण
मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादावचनं । अनु
क्रमेण द्वंद्वं व्युत्क्रमेणानेनेति । व्युत्क्रमणं भेदः पृथगवस्थानं द्विवर्गाः संबंधेन
का पृथगवस्थितानां द्वंद्वं व्युत्क्रान्तान्यसमुच्चयेन यज्ञपात्रप्रयोगे द्वंद्वं यज्ञपा
प्र त्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ द्वंद्वं नारदपर्वतौ द्वंद्वं संकर्षणवासुदे
वौ द्वाव् अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वंद्वमिष्यते तदिष्यते नदद्वे
८१ यो गाविमागा कर्तुं कः । द्वंद्वं युद्धं वर्तते द्वयोर्द्वंद्वं युद्धं वर्तत इत्यर्थः । द्वंद्वा
नि संधत्ते धीरः । चाष्टे द्वंद्वानि ॥ पदस्य पदस्येत्ययमधिकारः । आगपदा
ध्यायपरिसमाप्तेः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्य
ति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् यजन् पदस्येति किं पचंतौ यजंतौ वक्ष्यमाण
वाक्यपेक्षाया पदस्योत्यधिकृतस्य पदात् व्यवस्थार्थं व्याख्यानं कृचित् तस्यानवृत्ती
श्चेत् पदव्यवच्छेदार्थमिति पदात् पदादित्ययमधिकारः । प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रा
दाविन्द्रे तस्मादधिकारादूर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । पदादित्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति त्या
मन्त्रितस्यानुदात्तादेस्तुभवतीति पचसि देवदत्त पचतीति किं देवदत्त पचसि ॥ अ
नुदात्तं सर्वमपादादौ अनुदात्तमिति च सर्वमिति अपादादाविति च एतत्त्रयमधिकृतं वेदि
तव्यं आपादपरिसमाप्तेः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । अनुदात्तं सर्वमपादादाविवेत्तद्वे
दितव्यं वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति पचसि देवदत्त अपादादाविति किं यत्नेनि यज्ञ
मन्यो न वमन्तरूपव्रजन्वत्स्य यज्ञस्य भव्यानां भविजनपदो नः । स्व अपादादाविति किं
मूरुद्रो विक्षुद्रो यो देवो यः प्रको कुल देवता सएवभगवान् नोस्माकं कुलत्रमर्द

नः। पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते सर्वग्रहणं सर्वमनुद्घमानं चा
नुदात्तं यथा स्यादिति तेन युष्मदस्मदोदेशानामपि वाक्ये नेदनानुदात्तत्वं विधी
यते जनपदो नो दीयते।१८ आमन्त्रितस्य च आमन्त्रितान्तं घुदात्तं स्यो प्रा पदे वचनं समा
नवाकोनि ध्यान युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः इत्यमानुवन्नु अयदन्तो इत्यनेन ओदनं
पचनवभविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति इत्यचयथा स्यान्नु इत्युदेवदत्तमानाक
ययति नघालि ष्यति कूलेशालीनांते ओदनं दास्यामीति आमन्त्रितानां डिः तं युष्मद
स्मदादेशा छक्रश्चायस्मान्नग्राणिनतेनतेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रयानि ध्यानयुष्म
दः स्तुः समर्थः पदविधिरिति वचनात्।१९ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वां
नावौ युष्मदस्मद इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वांनावौ
वादेशौ भवतः पदस्य पदात्परस्यानुदात्तं सर्वमपादादाविति मिवसंबध्यते ग्रा
मो वां स्वं जनपदो नौ स्वं ग्रामो वां दीयते जनपदो नौ दीयते ग्रामो वां पश्यति
पश्यति एकवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद्द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते ष
ष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किं ग्रामे युवाभ्यां कृतं स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थ
मन्वाम्नातं युष्मत्पुत्रे इति २० बहुवचनस्य वस्नसौ बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः ष
ष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस्नसावित्येतावादेशौ भवतः ग्रामो वः स्वं
जनपदो वः स्वं ग्रामो वो दीयते जनपदो नो दीयते ग्रामो वः पश्यति जनपदो नः प
श्यति। २१ तेमयावेकवचनस्य युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतु
र्थ्यो त्वं वत्येन स्थयोर्यथासंख्यं तेमे इत्येतावादेशौ भवतः ग्रामस्ते स्वं ग्रामो मे
न्योनवमत्पश्य स्वं ग्रामस्ते दीयते ग्रामो मे दीयते। द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधा
रुष्टो विद्वत्पश्य

न दास्थि स्मननि सामर्थ्यान्मणी चानु पर्यो रेकार्थयोः २ । २२ त्वा मौ द्वितीया
याः मियुनेगग एकवचनस्य जिवत्ते मेद्वितीयायाय देकवचानं त्वन्मयो
युष्मद स्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः ग्रामस्त्वाप
नुपति ग्रामो मापनुपति २३ न च वा हा हैवयुक्ते चावा हहसु एव एभि र्योगे वा
का न्नावादयो भवन्ति पूर्वेण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिध्यन्ते ग्रामस्तव स्वं ग्रामो
त्रि मम स्वं युवयोश्च स्वं आवयोश्च स्वं युष्माकं च स्वं अस्माकं च स्वं ग्रामस्तुभ्यं च
दीयते ग्रामो मह्यं च दीयते युवाभ्यां च दीयते आवाभ्यां च दीयते युष्मभ्यं च दीय
६२ ते ग्रामस्त्वां च पनुपति ग्रामो मां च पनुपति युवां च पनुपति आवां च पनुपति युष्मां
श्च पनुपति अस्मांश्च पनुपति वा ग्रामस्तव वा स्वं मम वा स्वं युवयोर्वा स्वं आवयो
र्वा स्वं युष्माकं वा स्वं अस्माकं वा स्वं ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते ग्रामो मह्यं वा दीयते यु
वाभ्यां वा दीयते आवाभ्यां वा दीयते ग्रामस्त्वां वा पनुपति ग्रामो मां वा पनुपति युवां
वा पनुपति आवां वा पनुपति युष्मान्वा पनुपति अस्मान्वा पनुपति ह ग्रामस्तव ह
स्वं ग्रामो मम ह स्वं युवयोर्ह स्वं युष्माकं ह स्वं अस्माकं ह स्वं ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते ग्रा
मो मह्यं ह दीयते अस्मभ्यं ह दीयते युवाभ्यां ह दीयते आवाभ्यां ह दीयते युष्मभ्यं
ह दीयते अस्मभ्यं ह दीयते ग्रामस्त्वां ह पनुपति ग्रामो मां ह पनुपति युवां ह पनुप
ति आवां ह पनुपति युष्मान् ह पनुपति अस्मान् ह पनुपति अह ग्रामो युवाभ्यां सह
दीयते ग्रामः आवाभ्यां सह दीयते युष्मभ्यं सह दीयते ग्रामस्त्वां सह पनुपति ग्रामो म
ां सह पनुपति युवां सह पनुपति आवां सह पनुपति युष्मान् सह पनुपति अस्मान् सह पनुप
ति एवं ग्रामस्तवैव स्वं ग्रामो ममैव स्वं युवयोरेव स्वं आवयोरेव स्वं अस्मा कमेव स्वं ग्रा

मस्तुभ्यमेव दीयते आमो ममेव स्वं युवयोरेव स्वं आवयोरेव स्वं अस्माकमेव स्वं आ
मस्तुभ्यमेव दीयते आमो मह्यमेव दीयते युवाभ्यामेव दीयते आवाभ्यामेव दी
यते युष्मभ्यमेव दीयते आचामेव पश्यति युष्मानेव पश्यति अस्मानेव पश्यति यु
ष्मदस्मदोः सर्वात्मना प्रतिपन्नार्थे युष्मद् युष्मदो प्रतिबोधो न भवति आम स्व ते स्वं नेग
च्छं च मे स्वं २७ पश्यन्त्यैश्चानालोचने पश्यन्त्यर्थे दृश्यर्थे च्छ्रानार्थे चानालोचने चक्षु
विज्ञानेन तेः पश्यन्त्यर्थैरनालोचने वर्तमाने युष्मदस्मदोर्वांनावादयो न भवति
आम स्वं समीक्ष्यागतः आमो मां समीक्ष्यागतः मनसा स्वं निरूप्यागत इत्यर्थः आ
मत्सेव स्वं समीक्ष्यागतः आमो मम स्वं समीक्ष्यागतः आम त्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्या
गतः आमो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः आम त्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः आमो
मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः अनालोचन इति किम् आम स्वां पश्यति आमो मां
पश्यन्ति पश्यन्त्यर्थे युष्मद् युष्मदो चिपातित्वे षड्भ्यस्तेन यां चैवोदाहृतं २५ सपूर्वायाः
प्रथमायाः विभाषा विद्यमानपूर्वव स्वस्य मान स्वंदादु स्वे युष्मदस्मदोर्विभाषा वां
नावादयो न भवति आमे कवलो मे दीयते आमे कवलो मह्यं दीयते आमेष्वा
त्वा पश्यति आमेष्वाश्रा स्वां पश्यति आमेष्वाश्रा मां पश्यति आमेष्वाश्रा मां पश्य
ति सपूर्वायाइति किं कंवलस्ते स्वं अथो आमे कवलो मे स्वं अथ आहु सर्वत्र वा
नावादयः अनन्वादेशे विभाषा पाठ्ठ क्का कंवलस्ते स्वं कंवलस्तेव स्वं कंवलो मम स्वं
अनन्वादेश इति किं अथो कंवलस्ते स्वं ननु ह्येदानीं सिद्धं वक्ष्यमपूर्वायाः प्रथमा
या विभाषेति वचनं वच किं प्रयोजनं अन्वादेशार्थं अन्वादेशेऽपि विभाषा यथा स्यात्
अथो मा गो कंवलस्ते स्वं अथो आमे कंवलस्तव स्वं अथो आमे कवलो मम स्वं २६ तिङो
गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः तिङन्तात्पदात्परानि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये

न्या घै वत्ते मानानि अनुदात्तानि भवन्ति पचति गोत्रं जल्पति गोत्रं आभीक्ष्ण्ये पचति २
गोत्रं जल्पति २ गोत्रं पचति ब्रुवन् जल्पति ब्रुवं पचति २ ब्रुवं जल्पति जल्प
ति ब्रुवं ब्रुव इति ब्रुजः कानि पादानि प्रवचन देशाभावश्च गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रह
का नु प्रकथन अध्ययन प्रवचन प्राय न्याय विचारणा विचक्षण स्वाध्याय भूयि
ष्ठ नामवा नामे त्येन ... न्यत्र पचति ... मेव भवन्ति पचति नाम श्रुति
ड. इति किं कुत्सित गोत्रं गोत्रादीनि तिङि किं पचति पापं कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो ... किं
वि नाति गोत्रं समेव कालं कुत्सनाभीक्ष्ण्य ग्रहणं चेत् ... आदीनां पाठ वि शेषणं
दृष्टव्यं तेनान्यत्रापि गोत्रादि ग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति २७ तिङ
तिङः तिङ् न पदस्य इति ... अनुदात्तं भवति देवदत्तः पचति यज्ञदत्तो
पचति तिङ् तिङि किं नीलमुत्पलं शुक्लं वस्त्रं ... तिङि इति किं भवति पचति २८ तद्
पूर्वेणामन्त्रितस्य प्रतिषेध ... तिङ् नानुदात्तं भवति ... केशव
... मासे ... पचस्व ... नानुदात्तं ... सर्वत्र
... चोदात्तं निवृत्ति ... भवति २९ निपात्य ... यद्
... चेत् चण् ... चेत्
यत्र ... तिङ् न नानुदात्तं भवति चादिषु ... ... लिख्यते
प्रतिषेध युक्तः ... क्रियते ... इति किं ...
... लोक ... तिङ् नानुदात्तं भवति ...
... इति किं ...
न युक्तं तिङ् ... नानुदात्तं भवति ... पच ...
प्राप्ति ... इति किं ... कूजं वृषल ... कूजन ... कुर्वन्
ति ... भवति ... पच ... पठ ... इति किं ... कूज वृषल ...

स्मि जाल्म सू छंदस्यनेकमपि साकांक्षं चेति वर्त्तते छंदसि विषये किं युक्तो तिङन्तं
साकांक्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि कदाचिदेकं कदाचिदनेकमिति स्यु
र्थे तत्रानेकं तावत् अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं पुनाति तिङन्तद्वयमपि कि
त्रानृतप्रतिषेधः तत्रैकमपि यदि त्वा हृत्तो [illegible] अपरस्मनुदात्तं अजा स्वरं जनित्री
गर्भं सावा अपवृण्वं जनितारम् ऋजानि त्वया सममप वृणुदि त्वनुदात्तं सू० यावद्य
थाभ्यां यावद्यथा भुज्यते नाम्भां युक्तो तिङन्तं नानुदात्तं भवति यावद् भुंक्ते यथा भुंक्ते
यावदधीते यथाधीते देवदत्तः पचति यावत् देवदत्तः पचति यथा पचति एणापि योग
भवति प्रतिषेधः । सू० पूजायां नानन्तरं यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं
पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव पूर्वेण प्राप्नोति प्रतिषु
प्रतिषेधः प्रतिविधीयते यावत्पचति शोभनं यथा पचति शोभनं यावत्करोति चारु यथा
करोति चारु पूजायामिति किं यथा भुंक्ते अनन्तरमिति किं यावद्देवदत्तः पचति शोभ
नं यथा देवदत्तः करोति चारु पूर्वेणान्तरं निघातः प्रतिषिध्यते सू० उपसर्गव्यपेतं च
यावद्यथाभ्यां युक्तं तिङन्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं भवति किं तर्हि
अनुदात्तमेव भवति पूर्वमनन्तरमित्युक्तम् उपसर्गव्यवधानार्थोयमारम्भः । यावत्प्रपच
ति शोभनं यथा प्रपचति शोभनं यावत्प्रकरोति चारु । सू० तुपश्यपश्यताहैः पूजायां
तुपश्यपश्यताहैः पूजायां तुपश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां
विषये माणवकस्तु भुंक्ते शोभनं पूजायामिति किं पश्य मृगो धावति पूजायामिति वर्त्तमा
ने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थं तद्विपरीते [illegible] प्रतिषेधेन संबद्धमिति
सू० अहो च अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये अहो देवदत्तः प

३५८

चाति कृोभनं अहो वि त्वमि त्रः करोति चाह पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं तूष्णीं कोपो वि
भाषा अहो इत्यनेन युक्तां तिङन्त कोपो विभाषा नानुदात्तं भवति कस्मात् ।
यदन्यत्पूजाया । कटमहो करिष्यसि ग्राममहो गमिष्यसि अस्यायं वचनमेतत्
पूजायामित्यस्य पूर्वत्रानुवृत्त्यां तु पद न पि कामेसिद्धि शेषवचनाविस्पष्टार्थं
७० पुरा च परीप्सायां पुरा इत्यनेन युक्तां तिङन्त परीप्सायां मर्थे गम्यमाने इति
का श्लि शेषः । विभाषा नानुदात्तं भवति परीप्सा त्वरा अधीष्व मा मावकपुरा विद्योतते वि
द्युत पुरा स्तनयति स्तनयित्नुः पुरा शब्दोत्र भाविष्यदासत्तिं द्योतयति परीप्सायां
७४ मिति किं नडेनस्म पुरा धीयते ऊर्णया स्म पुरा धीयते अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुरा शब्दो
द्योतयति ७१ नन्वित्यनुज्ञैषणायां नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनु
ज्ञैषणायां विषये अनुज्ञाया एषणा प्रार्थना अनुज्ञैषणा अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु
करोमि भोः ननु गच्छामि भोः अनुज्ञानं प्रसूमागमने प्रतीत्यर्थः अनुज्ञैषणायामि
ति किं अकार्षीः कटं देवदत्त ननु करोमि भोः पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञैषणा ७२
किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदा तेन युक्तं
तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति किं देवदत्तः पचति आहोस्वित् भुंक्ते
किं देवदत्तः शेते आहोस्विदधीते अत्र किंचिदाक्षेपपूर्वं किं युक्तं तत्र तिङन्तमित्येतत्
न किं युक्तामिति नन्विदं तिङन्तमेवेति अपरित्याज्यं यद्येवं कस्मात्तस्य समीपे किंश
ब्दः तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योगो गम्यत इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमि
ति क्रियाग्रहणं किं साधनप्रश्ने मा भूत् किं देवदत्त ओदनं पचति अहोस्वित् पूपकामिति
प्रश्न इति किं किमधीते देवदत्तः द्योपे किं त्वाक्षेपे न प्रश्ने अनुपसर्गमिति किं देवदत्तः
प्रपचति आहोस्वित् प्रकरोति ७३ लोपे विभाषा किं कोतोपेसपि ति क्रियाप्रश्ने ति ५.१३

मनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति क्व चास्य लोपः यत्र गम्यमानं चा
र्थो न च प्रयुज्यते देवदत्तः पचति आहोस्वित् पठति देवदत्तः पचति आहोस्वित् पठति विनैव
किमा प्रश्नोऽवगम्यते प्राप्तविभाषेयं किमुपेन न योगात् पूर्वेण प्राप्तस्य उदाहरणानि ४४ एहि
मन्ये प्रहासे लृट् एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे प्रकृष्टो हा
सः प्रहासः क्रीडा एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः एहि मन्ये
रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता प्रहास इति किं एहि मन्यसे ओदनं भो
क्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे गम्यर्थे लोट् लृडिति वर्तमाने सत्यारम्भो नियमा
र्थः एहि मन्ये युक्तं प्रहास एव यथा स्यादन्यत्र माभूदिति एवमन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति
एहि मन्ये इत्युत्तमोपादानमतन्त्रं प्रहास एव हि मन्यतेरुत्तमो विहितः ततोऽन्यत्र मध्य
मे एव भवति तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति ४५
जात्वपूर्वं जात्वित्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति जातु भो
क्ष्यसे जातु करिष्यामि अपूर्वमिति किं कटं जातु करिष्यति ४६ किंवृत्तं चचिदु
त्तरं किमो वृत्तं किंवृत्तं किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् डतरडतमौ च प्रत्ययौ
तार्थि किंवृत्तं किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति क
श्चिद् भुङ्क्ते चिदुत्तरमिति किं को भुङ्क्ते पूर्वमित्येव देवदत्तः किं पठति ४७ आहो उता
हो चानन्तरं तिङ्घातप्रतिषेधोऽनुवर्तते अपूर्वमिति च आहो उताहो इत्येताभ्यामपूर्वा
भ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति आहो भुङ्क्ते उताहो भुङ्क्ते आहो पठति उताहो प
ठति अनन्तरमिति किं शेषे विभाषां वक्ष्यति अपूर्वमित्येव देवदत्तः आहो भुङ्क्ते देवदत्तः
उताहो भुङ्क्ते ४८ शेषे विभाषा आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्त

भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्म्मणि वा लोडुत्पन्नस्तेनैव द्वादिन्द्व
ड्पि भवन्तीत्यर्थः कर्तृकर्मणोरेवात्र तिङ्नेवाच्यो कारकमकरणं नगृह्येते नु करणा
दिकारकं आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे उक्तेन्त देवदत्तेन नालयः तेनैव मोक्ष
ते उक्तेन्ता देवदत्तेन गालयः यतु दत्तेन भोक्ष्यन्ते गत्यर्थग्रहणं किं पच देवदत्तौद
का त्रि नं भोक्ष्यसे एनं लोडेतिति किं आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनं लोडिति किं आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पचितानैजोदनं भोक्ष्यते न त्वं तादेवदत्तेन नालयः सर्वत्राकास्ते न पश्यते सर्वग्र
२५ हणं किं आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव एनमित्यत्रापि घातत्वमिति षेधोपे
थोस्यामु लडन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्नन्यस्मिन्कारकं न भवितव्यं इत्युभयल्लोडन्तस्य का
रकं तत्रान्यत्राण्डन्तेनोच्यन्त इति ५० लोट् लोडन्ता तिङ्न्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदा
त्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवन्तीत्यर्थः आग
च्छ देवदत्त ग्रामं पश्य व्रज विष्णुमित्र ग्रामं शाधि आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृ
श्यतां यज्ञदत्तेन गत्यर्थो नाभिन्न एव पच देवदत्तौदनं भुङ्क्ष्वेनं लोडित्येव आगच्छेद्दे
वदत्तं ग्रामं पश्येन्नं न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यतु एनं यज्ञ
दत्तः सर्वग्रहणं नं वृत्तेलिङि भवत्येव आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव पृथग्यो
गकरणमुत्तरार्थं ५१ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं सर्वमपूर्वमनुवर्त्तते शाखाविभा
षेयं तन्त सोपसर्गमनुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति
न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश ५२ आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रवि
शानि ५२ हन्त च हन्तेत्युपपदेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमनुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदा
त्तं भवति हन्त प्रशाधि सोपसर्गमिति ... न ते ... तिन्त

त्रू निघातप्रतिषेधो भवति आनुत्तममितो च एतत्प्रभुञ्जाव है एतत्प्रभुञ्जाम
है ५ऊ आम एकान्तर मामन्त्रितमनन्तिके आम उत्तरमे कान्तरमामन्त्रित
मनन्तिके नानुदात्तं भवति आं पचासि देवदत्ता३ आं भो देवदत्ता
मन्त्रितान्तमपि नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानव
द्भवति आम इति किं शाकं पचसि देवदत्ता३ एकान्तरमिति किं आं ओदनं पच
सि देवदत्ता३ आं मन्त्रितमिति किमु आं पचति देवदत्तः अनन्तिके इति किं आ
सि देवदत्तानु आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुते रनुदात्तस्य च प्र
म्पचसि देवदत्ता३ आम एकान्तरमामन्त्रितं नदुभयमनेन क्रियते निकाचि दाकू, प्लुतो दात्तं, पुनरस्मि प्र
तिषेधे दत्ते इष्यते नदुभयमनेन क्रियते निकाचि दाकूं प्लुतो दात्तः पुनरस्मि प्र
त्या न्नाप्रा निषेधजे अपरूपं दर्शने मनन्ति कड् त्वानेन यत्र दूरं न तत्संप्रिके
तस्मात् यस्य मे नास्मि लोकश्रुतेः प्रापितविनास्मि प्लुतोदात्तो पिन्नोदात्तं वाडु
ति ५८ यदिश्वर छंदसि आमन्त्रितमित्ये तदस्त्वा रितावान्नानुवर्त्तते यस्य स्फिवे
तु पर्कचे रिनि छंदसि नानुदात्तं भवति यथ रेनावनुसे गवां गोत्रमुदसृज्ञो यदं
शां शिपर्क इन्दवो वाम्रुकन्ति हिन्तु आचाम्भुमि सु जे नियामैर्य धर्मविदिरु तेति किं
ति ब्रह्मपन्नूप ज्ञुप जादे मिति चानि ध्रुवानू प्रति बधास्मि देव चन मिदनि यसाद्यं एमिवंदपर
त्यो गप्रतिषेधो भवति नानोदितिरू उनन्मभवति न्याये खोत रानावेति पदा न्युनन्न गन्यंश्रयं
ति नयुक्तस्प नो दाविन्यम्य ति धानो भवन्त्येव५५ चन चिदिव गोत्रादिम जिन्ना मेडि तेषु गाने
चनु चिनु इवगोत्रादिमद्विन आम्रेडिनं द्वे नेषु परन्तः मगानेह तं मति डेत नानुदात्त
भवति चनदेवदत्त पचाति चन चिन देवदत्तः पचाति चिन इव देवदत्तः पचन्तीच गोत्रादिषु
दत्तः पचाति गोत्रं देवदत्तः पचाति गोत्रं देवदत्तः पचति प्रवचं देवदत्तः पचाति प्रवच नं

इङ्कियौ गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते तद्धितः देवदत्तः पचतिकल्पं
देवदत्तः पचतिरूपं अनुदात्तत्वादितिङ्कोपादानं स्वरार्थमन्यत्र तद्धितस्वरेण
तिङ्स्वरो बाध्यते पचतिदेश्यं आम्रेडितं देवदत्तः पचति पचति अगतेरिति किं
देवदत्तः प्रपचति गोत्रा गतिग्रहणे समगतिविधिर्निघातः चउपसर्गग्रहणं कु
का र्वा इह माभूत् शुक्लीकरोति चन यत्काष्ठं शुक्लीकरोति यत्काष्ठं कल्पीकरोमि
शि ५६ चादिषु च चादिषु च परतः तिङ्न्तमगतेः नानुदात्तं भवति चादयो न चवा
हाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्दिष्टास्त इह परिगृह्यन्ते देवदत्तः पचति च खादति च
८५ देवदत्तः पचति वा खादति वा ह देवदत्तः पचति च खादति च प्रथमस्यानुवृत्ति
ङ्न्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यत एव परन्तु निहन्यते ५७ चवायोगे प्र
थमा गगते इति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते च वा इत्येताभ्यां
योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति गर्दभांश्च कालयति वीणां च वाद
यति गर्दभान्वा कालयति वीणां वा वादयति योगग्रहणं यथान्यत्रापि यो
निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति
चवायोगो गोतिसमन्त्रयेविकल्पमनिभवति सचातिकस्य धर्मं इति ५८ हेतिक्षियाया
यां ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायां क्षिया
धर्मेइतिव्यतिक्रमः आचारभेद स्वयं रथेन याति ह उपाध्यायं पदातिं गमयति स्व
यं ह ओदनं भुङ्क्ते ह उपाध्यायं सक्तून् पाययति प्रथमतिङ्न्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते द्वि
तीयस्य तु भवत्येव तिङ्न्तकामिति च नुत्तो भवति ५९ अहो इति विनियोगे च अहो इत्यनेन
युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे नानाप्रयोजने च ... पा

यं च नानुप्रयोजनो ऽनेन योगो विहितः ॥ तमहं ग्रामं गच्छतु स्वमतारण्यं गच्छ तु चिपायोश्च
यामि करये मया नीनु उपाध्याय पदानि गमयति स्य यमस्ते दनमे को उपाध्याय सह
न्यायपाति पूर्ववान्नि घा नप्राप्ति बोधः । सूत्र ६० चादिलोपे एवे जावधारणा चलोपे
लोपेऽप्रथमा तिङ् विभक्ति नानुदात्ता भवति एवं योगे चेदेवधारणार्थ प्रयुज्यते
घ चा स्वलोपे प्रथमा तिङ् विभक्तिर्नानुदात्ता भवति एवं योगे चेदेवधार
णार्थ प्रयुज्यते घ चा स्वलोपे य त्र गा स्युने चा यो न च प्रयुज्यते तत्र लोपः ; तत्र
वदृ ; समुच्चयार्थः ; अन्वाचयः ; केवलोपे ; समानकर्तृके च लोपः ; नानाकर्तृके
च लोपः ; देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एव वा ग्रामं गच्छतु ग्रामं चारण्यं गच्छतु
पो अन्वाचयः ; केवला ऽपि ; समानकर्तृके च लोपे ; नानाकर्तृके अपि लोपः ; देवद
त्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एव वा ग्रामं गच्छतु ग्रामं वा अरण्यं गच्छ ... दले
च देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एव अरण्यं गच्छतु ग्रामं गच्छतु अरण्यं गच्छ
तु ग्रामं ; केवलम् अरण्यं केवलमित्यर्थः एवधारणमिति किं देवदत्तो ; चेत्
व्यते जनवस्त्रं ... मे ... ; न ... एवं चानियोगा इति परस्य ११
चादिलोपे विभाषा चापर्यन्त न चवादि केवल ... इति सूत्रनिर्दिष्टा यद्येते तेषां लोपे विभाषा
प्रथमा तिङ् नानुदात्ता भवति चलोपे प्रीतिमिव ... यदि ... पदानि
न मुदा ... देवा ... वेदा ... प्रथमा तिङ् विभाषा नानु
दात्ता भवति छन्दसि विषये ... वेदे ... इति ... सीत् ... वेदे
वा ... एका ... विभाषा ... प्रथमा ... विभाषा नानु
दात्ता भवति छन्दसि विषये ... इति ... नित्यं ... न ... इति
... ...

का
शि

नमुर्याम्भ्यामिति किं एको देवानुपास्थितः एक इति संख्यापदे मन्तनु गान्धार्येन
तेने एकशुल्कः व्याख्यास्याधेच समय गाहतां व्याभिचारिख्यातस्वछेट यद्यत्रान्न
त्यंप्र यमाछ दसीति, चानिवृत्ते निघात प्रतिषेध इत्येव यदो वृत्ता यद्वत्रे यत्र
पदे यद्यत्तेते तत्त्वं यद्वत्ते इह वृत्त गहनान्तं तद्दिम क्षान्तपी तो यानु इस इत
रहत मो मुण्डेत त्वाश्री यतेनसाघद्वत्रात्यास्तिङ्. तत्रानुयत्रं भवति नित्यं यो मुक
वस्मै ददाति यन्नु कामाम्रेत कुमः; यघदायु वाति यघ्रा याप; पचते पंचमा मन्त्रिदे
नूपे पात्रे व्यवहिते कायेमिथ्यते यथा का न्त चेति व कावा यत्र धा च ने चन्त्रे देवदं
तन एव पजते धूपं पूजन्नात्पूजितमनु दात्ते कानृादिभ्यः; पूजनभ्यः; काष्ठादिभ्य; इत्यनुप
दे पूजितं मनुदात्तं भवति काष्ठा काष्ठाध्यापकः, काष्ठाभिरूपकः; दारुणाम्भ रूणाध्यपकः, दा
रुणाभिरूपकः, अमातापुत्रः, अमातापुत्राध्यापकः, अमातापुत्राभिरूपकः, वे
शा वेशाध्यापकः; अमातापुत्र, अमातापुत्र; अमातापुत्राध्यापकः, अमातापुत्राभिरूपिं
कः, वेशु वेकुत्ताध्यापकः, देशाभिरूपकः, सुभगा त्वां वृद्धतोवशूदः; अनुज्ञात अनुज्ञा
ताध्यापक, अनुज्ञाताभिरूपकः; अयुत, अयुताध्यापकः, अयुताभिरूपकः, अद्भुता
अद्भुताध्यापकः, अनकः; संसध्यापकः, अति अनध्यापकः, मलोपश्चोवृतिवातिककाः
रमनु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः; समासेत्वो तदनुदात्त्वं सुभा साता दोत्त्वोपवाद
दृष्यते दारुणाध्यापकद्रत्येव माद्युदात्तं भवति मलोपश्चोत्युनेनाप्यपमेव विब
योज्ञा ख्यायते दारुणाध्यापकइत्येव माद्युदात्तं भवति मलोपश्चोत्युनेनाप्ययमेव वि
विषये आख्यायते यत्र विभक्ते रभावान्मकारानुश्रूयते तत्रानुदात्तत्वं इति असमासे द्विमल्लो पोने वेष्य
ते दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति पूजनात्पूजितमनुदात्तं पूजितग्रहणं अनन्तरपूज
नप्रत्यर्थ एतद न लोपक मिरुपेक इणोपचमोतिद तुपि नानैनये भ्रा श्रीयेन भृतिनयाच

आर्यं तेद्युतिं तस्यैवाचयत्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतं अनुदात्तमिति तं मा न्ते पुनरनुदात्तग्र
हणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं ६६ सगतिरपि तिङ्, सगतिरप्यगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादि
भ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति यत्काष्ठं पचति यत्काष्ठं प्रपचति यद्दारुणं पचति
यद्दारुणं प्रपचति तिङ् तिङ् इति किं दारुणस्य तिपाते यं धुदितं ते तिव प्रतिषेधः प्राप्तो पुन
र्विधानं सगतिग्रहणं अगतिरपि निरन्यते गतिग्रहणे चात्रोपसर्गग्रहणमिष्य
ते इह न भवति यत्काष्ठं शुक्लीकरोति ६७ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ पदादिति निवृत्तं स
गतिरपि तिङ् निवृत्तं कुत्सने च सुवन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अग
तिरप्यनुदात्तो भवति पचति पूति प्रपचति पूति पचति मिथ्या प्रपचति मिथ्या कुत्सन
इति किं पचति शोभनं सुपीति किं पचति क्लिश्नाति अगोत्रादाविति किं पचति गोत्रं प
चति ब्रुवं पचति प्रवचनं पचति क्लिश्नाति अगोत्रादाविति किं पचति गोत्रं पचति ब्रुवं प
चति प्रपचनं क्रियाकुत्सन इति वक्तव्यं कर्तुः कुत्सने मा भूत् पचति पूति देवदत्तः प्र २११
पचति पूतिः पूतिश्चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यं तेनापचाकारानुबन्धकत्वादन्तो भव
तिविभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यं पचति पूति प्रपचति पूतिः २ सु
पिकुत्सने क्रियायोगलोपप्रदृष्टांतिङीति चोक्तं पूतिश्चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्व
र्थं ६८ गतिर्गतौ गतिर्गतौ परतोनुदात्तो भवति अभ्युद्धरति समुदानयति अभिसंपर्याहरति गति
र्गतौ परतोनुदात्तो भवति अभ्युद्धरति समुदानयति अभिसंपर्याहरति गतिरिति किं देवदत्तः
प्रपचति गताविति किं आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः याहीत्येतस्मिन्क्रियायो

दाङि त्येव गतिः । तस्य गतावपि त्येतस्मिन्न्सति गतिरित्यनस्य परतो निमित्ते कम
नुदात्तत्वं स्यात् देवदत्तः तिङि चोदात्तवति गतिरिति वर्त्तते तिङि तु उदात्तवति परतो
का गतिरनुदात्तो भवति यत्प्रपचति तिङः गुरुणानुदात्तो भवति ; यदभिमान्यमन्यथा
शि कि यत्प्रति गतिस्त्वत्रानुदात्तो भवतीति धात्वानो वोदात्तवति स्यात् प्रत्ययेन स्यात् य
त्कि सोऽन्तीति यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः इति नियमे
७८ धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा आमन्त्रितं तस्मिन्प्राप्नोति प्रपचतितरां प्रपचतितमामिति
अत्र केचिदाम्‌ तेन गजेः समासं कुर्वन्तीति तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे स
त्याश्रियमाणे तिङः गुरुणोऽपरमनुदात्तत्वं प्रसज्यतीति गतिर्निघातो नेवासिध्यति अयमे
व तस्य गतिसमासे एवमपि सति कृत्वा द्यामि एव स्वरे सति गतेरनुदात्ते पदमेकव
र्जमिति च चानुदात्तत्वोऽसिद्धं प्रयोगे गतिकारकोपपदानां कृद्भिः ; समासवचनं प्राकसु
नुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन तु कृदन्तेन वप्राकुसुबन्तेः ; समासो भवतीति नान्येनेति दर्शी
नतेषामेव विधाविषये समासननेव भवितव्यमिति पृथक्करणं स्वरपवृत्तो सत्यामनेन तग
जितिघातेन प्रयोजनमस्ति तद्यथा ; कर्तव्यम् उदात्तवतीति किं तिङ् तिङः इति निघातो
भवति प्रपचति प्रकरोति ७० आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमा
नवद्भवति तस्मिन्सति यत्कार्यं तन्न भवति असति यत्तु भवति कानि पुनरविद्यमानव
त्वे प्रयोजनानि आमन्त्रितं तिङ् निघातं युष्मदस्मदादेशाभावो देवदत्त यज्ञदत्त स्वत्रामत्रि
तस्य पदात्परस्य स्वतिनिघातो न भवति वृषिकं आयुदात्तो भवति देवदत्त पचसीत्यत्र तिङः
निघातो न भवति देवदत्त नवग्रामः ; स्वदेवदत्त ग्रामं ग्रामः ; स्वमित्येवमादिषु युष्मदादे

षु युष्मदस्मदादेशा न भवंति पूजायामनंतरप्रतिषेधः प्रयोजनं यावद्देवदत्त प
सीत्यत्रापि पूजायां नानंतरमिति प्रतिषेधो भवति जात्वपूर्वमित्यत्र ननु देवद
त्त मनु पचसीत्यत्रापि भवति आहो उताहो चानंतरमिति आहो देवदत्त पचसि उ
ताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति आम एकांतरमामंत्रितमनंतिक इति आम्भोः
पचसि देवदत्तानु इत्यत्रापि भवति आमंत्रितमिति किं देवदत्तः पचति पूर्वमिति किं
देवदत्त इत्येतस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वे कहि अविद्यमानवद्भवति पूर्वत्वे च परं प्रत्येवं भव
तीति परस्यैव कार्ये निमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति ननु स्वका
र्ये देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव इह कुर्मसेंगुगवमुने इति
गंगे यमुने । पूर्वमामंत्रितं नास्ति । परस्य चैयमुने इत्यावस्यानुदात्तत्वे कर्तव्ये स्वयमवि
द्यमानत्वान्निमित्तेन भवति सेनुकस्वानिमित्तभावं प्रतिपद्यते ७२ नामंत्रिते स
मानाधिकरणे सामान्यवचनं अविद्यमानवदित्यस्य प्रतिषेधः आमंत्रिते परतस्समा
नाधिकरणे परतः । पूर्वमामंत्रितं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति किंतर्हि
विद्यमानवदेव अग्ने गृहपते माणवक जटिलाध्यापक पूर्वस्याविद्यमानत्वात्परमे
नुदात्तमेव भवति आमंत्रित इति किं देवदत्त पचति समानाधिकरण इति किं देव
दत्त पंडित यज्ञदत्त अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पंडितशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणं
सामान्यवचनमिति किं पर्यायेषु मा भूत् अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काम्ये रन्त्ये पर्याया ह्येता
ते एवं ह्येतानि सेतानि न घु चेनामानीति ७३ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं पूर्वेण
विद्यमानवत्प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते विशेषवचने समानाधिकरणे आमंत्रिते परतो ब
हुवचनांतमविद्यमानवद्भवति देवाः शरण्याः ब्राह्मणाः ब्राह्मणा वैयाकरणाः सामान्यवच
नाधिकारादेवाविशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थं बहुवचनमिति

किं माणवक जटिलक नित्यमेजद्दिध मानवदेव इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्या
यस्य प्रथमः पादः ॥ ॐ पूर्वत्रासिद्ध पूर्वत्रासिद्धमित्ययमधिकारः आ अध्यायपरि
समाप्ति। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यं तत्र वेदयस
पोद सपाध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यां पादोनाध्यायोसिद्धो भवति इतउत्तरं चोत्तरोत्त
रयोगः। पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धो भवति आसिद्धवद्भवति सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। तदे
तदसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च अस्मात् द्वल्वी
८९ अत्र ह्यागमानय असोगादित्यः। द्वन्द्वत्रय लोपस्यासिद्धत्वात् अगुण इति अकः सवर्णदी
र्घ इति वचनं भवति अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्मिन्निति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भ
०१ वति शुष्किका शुष्कजंघा च क्षामिमानौ जत्तादयः मतो वत्वे मलोपश्चैव गुडलिण्मा
नि दाक्षि जं शुष्किके त्यत्र शुष्कः। जस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो मान स्याने यक पूर्वा याइ त्येत
न्न भवति शुष्कजंघा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति क्षामिमानि
ति क्षामस्यापत्यं क्षामिः क्षामो वास्यास्तीति क्षामी सक्षामिः क्षामी वायस्यास्तीति स
द्दामि मानू तयो मङ्गुष्यस्यासिद्धत्वात् आदुपधाया इति वत्वं न भवति ओजढ्डः ओजढ्ढ
ति वकेनिष्ठा या मूर्छः जमा खेदिति चिचर्जनं जाल्लुङ्ट्वधीति विविने कत्त्वे ओजढ्ढ पुत्र ढ्लो
पानामसिद्धत्वात् ओच पष्टि लोपः तस्यस्या नैवप्रावान् ... प्रत्ययस्थानाढ्ढि कच्चाने
अन गूल्लोप इति च प्रतिषेधान्तम्नादि शेना सिन्नेन ओजढ्ढ दितिभवति ओजढ्ढ दिस्येन
त्तुक्रि न्नजस्य ऊधि त्रादस्य भवति गुडालिण्मानिति गुडालिण्मास्य सं नीतिम उपुनत्र
छ न्नजश्च पोमसिद्धत्वात् नुरुपइति वर्गो न भवति पत्रवल्लीनिर्देशः सप्तमी निर्देशः पंच
मीति पे मा श्च जि नि र्वा ब पूर्वस्याने पो गानु सिमान्नितिनि दिव्ये पूर्वस्य तस्मादि त्युत्तरु
स्ये नि कत्रो च्यो नासिद्धो भवति यार्थं कालं निर्देशः परिभाषा मित्ति पूर्वानिमा सा प

नप्रवर्तते इत्यर्थः

रिमाणाएां नास्तीति नाः। प्रवर्त्तते विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन
पूर्वेण लक्षणेन सह स्पर्धते परं लक्षणं तस्यैतिन स्यासिद्धत्वान्न प्रवर्त्त- किंतु सर्वं भवति
ते यथा च सति विस्फोर्य मवगोर्यामिति गुणः। परेण हलि च इति दीर्घत्वेन
न बाध्यते अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गेकनित्ये वचनप्रामाण्याद् असि-
द्धत्वं न भवति येन द्रोग्धा द्रोग्धेमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वान्न ढो ढ इति न भवति
॥ न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ न लोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्व-
रविधौ स्वमविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति विधि त्र्यादौ य पञ्चकमस्मिं संबन्ध-
मानो स्वरसंज्ञातुकां विशेषणत्वात्। कर्मषष्ठी पुत्रेभ्यो व साधनां मिस वध्यते सु-
पा तु संबन्धसामान्यवचनं षष्ठ्यां तेन कर्मसाधनं। तेन सुपु स्थाने यो विधिः सुवि-
चपरभूते सर्वो सौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धं भवति। राजभिः तक्षभिः इत्यत्र न-
लोपस्यासिद्धत्वाददतो भिस ऐसिति न भवति राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति
सुपि च इति बहुवचने झल्येदिति दीर्घत्वमेत्वं न भवति। स्वरविधौ राजवती त्यत्र
नलोपस्यासिद्धत्वाददन्तो वृत्तेत्याद्युदात्त न भवति पञ्चार्मी दशार्मे इति अत्र नलो-
पस्यासिद्धत्वाद् दमैचावाप [illegible] जिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न भवति सं-
पदी त्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति सं-
ज्ञाविधौ पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वान्नु ष्णान्ता षडिति षट्सं-
ज्ञा भवति ततस्य न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप्प्रतिषेधो भवति तदेतत् कथं प्रयो-
जनं भवति यदि प्रति कार्ये संज्ञा प्रवृत्तिर्नियमेन दृष्टं। प्रतिजस्त्रीत्वे लुग्याव

ऽसंज्ञाप्रवृत्ता तयास्त्रीप्रतिषेधेन क्रियते इति पुनः साप्रवर्त्तयितव्येति नु विधीयते
ऽभिति न लोपस्यासिद्धत्वात् कृते स्थानिवत्त्वात् इति न भवति अत्र केचि
का त्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नु कं प्रतिनलोपस्यासिद्ध
वृ त्वात् दिग्लक्षणे वास्ति प्रत्यासत्तिविधिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपत्तव्यम् तत्र तु क्रिय
तेपाद्मिमाषा द्वयस्थानिस्थेनस्वात्प्राप्नुयिते कृतेति किं वृत्रहणं वृत्रहणायाद्भिचे
१० तितु भवस्यो वाक्ये दसत्वात् भानियमार्थः एतेनैव नलोपोसिद्धो भवति ना
न्यत्र तेनसंज्ञायति तु जायते राजासूयति इत्यं दीर्घं च मेकादेश्यासिद्धो भवति
ऽनमुने मुभावो नाभावेक त्वे नासिद्धो भवति किं तर्हि [illegible] तिद्धएवं अमुनामु
भावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणो नाभावोनस्यात् कृते तु नाभा [illegible] वे मुभावस्यासिद्धत्वा
त्सु विचेति दीर्घत्वं प्राप्नोति न तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये
ति न भवति अयथोयं गद्यमिदमुभयार्थं तत्रैणोत्वादिनं अपवादे नपरत्वाय स्ता
पूर्वोति नास्ति वाजे त्वमुभावो नासिद्धः इत्येवचात्रेसत्रार्थः नेतत्वाते च्चे भावस्य प
ऽसिद्धं त्वं नदपोत्तो गुणोतितेनात्र मुभावस्यासिद्धत्वात् नाभावस्य भवति दीर्घत्वं तुभ
वति एकादेशः स्वरोतरम् सिद्धो वक्तव्यः किं प्रयोजनम् गायाय वकादेश स्वरे
कात नु दात्तं सर्वानुदात्तं वृत्तौ इद वृतौ इदं अत्रप्रातिपदिकान्त सप्तम्येकवचन तु दा
दात्ते योमेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्तः तस्यासिद्धत्वं वक्तव्यम्
तेयतः अयादेशउदात्तोपपत्ते स्यात् समापूकमाच्येदं कार्यमिदमुदाहरणं यदिउदा
त्तेयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे कृते [illegible] त्तदाभवतीदमुदाहरणं यदि

उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते तेनाद्यश्चैकादेशः; तदा भुवन्तीदमुदा
हरणम्; अथवा तेकादेशो उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः; तदा तेन दस्य पूर्वो
जनं भवति। आव वृक्षाविदं प्लक्षाविदं एकादेशो स्वरः; गोगे रूपमिति गोनोक्तं कैय
कारः; स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति एतन्मेव ति
शान्तस्वरः; तदन्तीग्र कुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः; त
दुदात्तस्यासिद्धत्वान्नुमागमस्तु मौनपानादीनांयोः स्वरो भवति। आनुमङ्गिति स्थाति
बोधो ज्ञापकः; एकादेशस्वरः; शान्तस्वरोऽसिद्ध इति नेति सनुमकं प्राप्ते तत्क्रियेवि
देकादेशस्वरः स्मर्तव्येनोदात्तमिति एकाममनुदात्तः; तदन्ति लिखति एकादेशस्व
रस्यासिद्धत्वात् अनुदात्ते त्वं पदमेकवर्जमिति वर्जमानताभवति सर्वानुदा
त्तः; श्रोतणाम् दधिलिखालाणालिखति एकादेशस्वरस्यासिद्धत्वान्न तस्मिन्नति
ङ्तिङः इति निघातो भवति। अनन्तराङ्गमिति वचनात्ततिरिगस्यासिद्धत्वमेव पच
तीति पचतीति संयोगान्तस्य लोपो नोरत्नोसिद्धो वक्तव्यः; किंप्रयोजनं कुर्विद्भो
मेधिने त्वाकरिव इति मनुवन्तेमे नन्तरन्तश्चेद्दसीरिइति वत्वं संयोगान्तस्य लोप
तेमनुवमोहः; संवुक्तोध्वं दसीति रुत्वं तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वेन
प्राप्नोति सिक्रोप एकादेशसिद्धो वक्तव्यः; सिद्धत्वात् मेलावीनु रुरुरिति सिद्धो
यस्यासिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं निषादेशः; पचस्वरप्रत्ययविधीडविधिषु सिद्धो वक्तव्यः;
वृक्षाः; वृक्षाः; वृक्षाबाबानु निष्पादेशस्यासिद्धत्वात् गतीति पचत्वन भवति कार्त्वे प्रत्ययसिद्ध
एवेति तद्भवति स्वरप्रत्ययविधीडिविषु त्रीयज्ञो च उदाद्रियन्ते तत्र चाति पातनतसन्वे
धातुमात्रे यन्ते यदाचाचोवेति निष्पादा मिति कुर्ते रुत्वम्रा वलोपे तिया त्यन्ते तदा
दीर्घ इति संज्ञापासि तुक्च लोपस्यासिद्धत्वान्नति प्राच ध्योजेनादि त्वेव स्वरेण

प्राप्नोति चीवेण तरति चीविक इति घञ्जलचारणज्ञन्तु प्राप्नोति यदा तु न कार
लोपो निपातनेन तदा तस्यासिद्धत्वादेशागमः प्राप्नोति पुनर्विकारस्येष्ठ
का खिधो सिद्धो वक्तव्यः अग्रान्तु इष्टवान् पपान्तु इष्टवान् पुनर्विकारस्यासिद्धत्वान्तु
त्रि इष्टवेति कृत्वा चारणसिद्ध्येन प्राप्नोति श्रुत्वचुटीसिद्ध वक्तव्य श्रुतिमध्वाग
द्रुष्ययोधातु सकारादिः पञ्चेन तस्य श्रुत्वस्यासिद्धत्वात् त्रुड् श्चो इति रुड् श्चो तु
ति इति इ सिधुदइति प्राप्नोति अग्नीन्मड् रुद्री तिरद्धि किवेना वेनो किमर्थ
पुनः सकारादि पञ्चेते रुधमधुश्च्यो तनोति मधुश्चुन्मोक्षवेद्मः मधुश्चुन माच
२८ कृ इति लिचू मधुश्च चूइति मधुश्च्या यति पुनः किं विकारे सयोगादित्वात् सलो
पः संयोगान्तत्वान्न पलोपः चकारश्च कुत्वं मधुगितिसिद्ध शकारादो पुनरेतस्मि
न्सेयो गान्तलोपे न पकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य षत्वे सति मधुत्वात् यलोपः
चकारश्च कुत्वे मधुगितिसिद्धे शकारादो पुनरेतस्मिन्सेयो गान्तलो वेवयका
रयो र्लुप्तयोः शकारस्य षत्वे सति मधु जिति स्यात् अभ्यासजश्चत्वेर त्वतु
कोः सिद्धो वक्तव्यो बभाज बभज्ञ अभ्यासे जश्त्वस्यासिद्धत्वाद्नादेशादे
मिर्युत्वं प्राप्नोति छिदेः चिछित्सति उच्छेः उचिछिषति अभ्यासादेशस्यासि
द्धत्वान्तु छे चेति तुक् प्राप्नोति द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं सयँय्यन्ता
सेव्वलँल्लः यल्लोक तल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वा द्विर्वचनं न प्राप्नोति
पेदाधिकारश्चेत् लत्वघत्वदत्वनत्वकत्वषत्वगत्वान्तु नासिद्धः तत्र प्रासिसिद्धा
नि वक्तव्यानि लत्वे गलोगलः गरोगरः घत्वे द्रोग्धा द्रोग्धा ढत्वे द्रोढा द्रोढा नत्वेन
न्नोनन्नः तुन्नोः तुन्नः हत्वे अभिनोभिनः अभिनदभिनान्न षत्वे माजेः पेसा ४ मा
नेः खसामणत्वे माषवापाणि माषवापाणि जन्ना मिक वाहयन्ते २ छ वेघा

छयनं २ वाकृञ्चायनं २ ललादीनां विकल्पनामान्निप्रत्ययान्तः कृते। द्विवचनेऽस्य स्वप
रिप्रविकल्पे सति गर्गो गर्गाः गार्ग्यो गर्गाः इत्यो वा रूपमापि। द्विरुक्तः स्यात् तदेत
त्सौवीनमनु इति योगविभागो न साध्यते नद्धस्येनावदनिर्दिष्टे विषये सर्वेऽत्र पु
वैत्रा। सिद्धस्य प्रतिषेधासमर्थं तेनोक्तमन्त इति तत्र नेत्योनेदनुवर्त्तते तु उदा
त्तस्वरितयोर्यणः। स्वरितोऽनुदात्तस्य उदात्तयणः। स्वरितयणश्च परस्यानुदा
त्तस्य स्वरितत्वमादेशो भवति उदात्तयणः कुमार्यौ कुमार्यः। उदोत्तानिवृत्तिस्वरे
णाय मी वा कउदात्तः। तस्य स्थानेयणादेशः। स उदात्तयणो भवति स्वरितयणः।
सकुल्या मापलक्ष्म्याः सकुल्याः। खलपूरिति कुत्स्यरे णो नोदात्तो नयोः उदात्त
पीति यणादेशः। स उदात्तयणः ततः। परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वं तस्य
यणादेशः। स्वानुनुचदुपस्येकवचनस्य चतुर्दात्तयणः इति स्वरितत्वं सदसि
दु यणादेशो न तत्कथमयं स्वरितयणो भवति पाश्रया सिद्धत्वमवाति यद्येवमुदा
त्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेनास्याश्रयान्तसिद्धत्वं प्राप्नोति ततश्च दध्यानु
दात्तादि स्वरितः स्यात् तस्मादयमेव यणः स्वमे यणादेशोऽसिद्धोऽवगन्तव्यः। के
चित्तु भुवते उदात्तस्वरितयणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं इच्छते सति य
याचनेतिमीयकेमार्कोयातन्तपत्रने पात्नेविमुखा। सामिधः सेना न इति अग्नेरु
न्यमकारः स्वरितः। परत्वे तथा ब्राह्मणोऽपि दध्यायन्ती त्याकारः। स्वरितः। परत्वे
इति यथान्तुवार्त्तिकं माच्छ्रचनयाच तत्पोदात्तात्स्वरितयणः। पूर्वस्यानुदात्तस्या
नैन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितं तथा च माध्ये स्वरितततयोमहदूदुपूर्वस्याहो
यते सेकृत्वा हुस्येवमादानुदात्तयण इत्येव स्वरितत्वस्य सिद्धत्वे स्वरितयणः

४०५

व्यवधानमेव स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति न तु क्रियते पूर्वस्मादपि विधौ स्थानि-
वद्भावात्तु व्यवधानमस्ति स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रति-
षिध्यत इति उदात्तस्वरितयोरिति किं वेद्यामाजुग वेद्याजुग सारंगरव्याजुग अनुदात्तस्येति
किं कुमार्यत्र किशोर्यत्र अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण ४ एकादेश उदात्तेनोदात्तः उ-
दात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति अग्नि इ अग्नी वृक्षौ प्लक्षौ उदात्ते-
का नेति किं पचंति यजंति लसार्वधातुकानुदात्ते (स्वरितो वा) पदादौ अनुदात्ते पदादौ परत उदात्तेन स-
शि हय एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा सु उत्थितः सूत्थितः वि ईक्षते वीक्षते वसु-
कः असि वसुकोसि स्वथिन इति सुत्रावः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः तस्य प्रादिसा-
८२ समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः शेषमनुदात्तमिति चानुदा-
त्ते पदादावेकादेशो भवति वीक्षते वसुकोसीति अत्रापि तिङ् अतिङः इति निघाते कृते-
नुदात्ते पदादावित्येकादेशः स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थं उदात्तो विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्त-
र्यत एव स्वरितो भविष्यतीति अनुदात्त इति किं देवदत्तोत्र पादादाविति किं वृक्षौ प्लक्षौ
६ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य पदस्येति वर्त्तते प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्त्यो नकारस्त-
स्य लोपो भवति राजा राजभ्यां राजभिः राजता राजतरः राजतमः प्रातिपदिकग्रहणं
किं अहन्नहिन्नुपतन्दी अंतग्रहणं किं राजानौ राजानः प्रातिपदिकग्रहणमसम-
स्तमेव सुपां सुगिति षष्ठ्या लुकानिर्दिष्टे अह्नानलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः अहः अहो-
भ्यां अहोभिः अहन्नुरोसुपीति रूपकत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति सावकाशं च तदु-
महः संबुद्धौ हे अहः हे दीर्घाहो निदाघेति तत्र समाधिमाहुः अहन्निति रुविधौ यदुपादी-
यते प्रथमैकवचनांतमकृतनलोपं तदावर्त्तते तत्रैकया वृत्त्या एवं सूत्र नलोपाभावा-
पसन्त्यात्यायते द्वितीयया पितस्य रुविधीयते ७ नङिसंबुद्ध्योः ङौ परतः संबुद्धौ च नका-
रलोपो न भवति आर्द्रे चर्म्मनु लोहिते चर्म्मनु सप्तासु लुगिति ङेर्लुक् संबुद्धौ हे राजन्
हे तक्षन् अस्मादेव न लोपप्रतिषेधवचनाद्विज्ञायते प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिके

संज्ञा न प्रतिषिध्यत इति ज्ञापयो भसंज्ञा न भवति तथा हे राजन्, पुरुषो राजपुरुष इति अत्र नलोप
श्च भवति अल्लोपश्च न ङा वृत्तेः पदे प्रतिषेधो वक्तव्यः चर्म्मणि तिलाः; अस्य चर्मतिलः;
हे राज वृन्दारक इत्यत्र समुदायार्थः; संबोधनं न पूर्वपदार्थः संबोधनं प्रतीयत इति संबुद्धौ संबु
द्धिपदेनैव समस्यते तान्यं पुंस्कामामिति वक्तव्यं हे चर्म्मन् हे चर्म ८ मादुपधायाश्च मतो
र्वोऽयवादिभ्यः; मतोर्विकार्यित्वे नोपादानात् सामर्थ्यलब्धं पूर्वं प्रातिपदिकं तन्मात् मादिति म
कारावर्णाभ्यां विकल्प्यते मकारावर्णौ विशिष्युयाश्चोपधाया इत्ययमर्थो भवति मकारान्तात् म
कारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति यवादिभ्यस्तु परस्य
न भवति मकारान्तात् किंवान् शंवान् मकारोपधात् शमीवान् अवर्णान्तात् वृक्षवान् प्लक्ष
वान् खट्वावान् मालावान् अवर्णोपधात् पयस्वान् यशस्वान् भास्वान् मादुपधायाश्चे
ति किं अग्निमान् वायुमान् अयवादिभ्य इति किं यवमान् दल्मिमान् ऊर्मिमान् यव दल्मि
ऊर्म्मि भूमि कृमि क्रुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा इत्येषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति ध्रजि ध्वजि सं
जि इत्येषां छंदसीति हरित् ककुत् गरुत् इत्येतेषां झय इति इक्षु मधु इत्येतेषां संज्ञाया
मिति आकृतिगणश्चायं यवादिः यस्य सति निमित्ते मतुप् कोवत्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः; इ
हन्तुमत् इन्दुनामसत्त्वमिति वह्निं गलद्वारणत्वादवर्णोपधस्य मतुप् त्वं न भवति ९ झयः झय
न्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति अग्निचित्वान् घोषः; विद्युत्वान् बलाहकः; इन्द्रो मरु
त्वान् दृषद्वान् देशः; १० संज्ञायां संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति अहीवती
कपीवती ऋषीवती मुनीवती शरादीनां चेति दीर्घः; ११ आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्
वच्चर्मण्वती आसंदीवत् अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवत् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां
निपात्यन्ते वा च पूर्वेणैव सिद्धे मादेशार्थानि निपातनानि आसंदीवदिति आसनशब्दस्या
संदीभावो निपात्यते आसंदीवान् ग्रामः आसंचोक्तसं औदुंवरी राजासंदी भवति तस्याः
ञ्जायामिति वचनेन सिद्धं आसंदीवदित्येतच्छेषं चाष्ठेव च मित्युपठ्यत इति अष्ठीवदिति तस्येव स अस्थ्नः अ
ष्ठीभावः अष्ठीवान् इति शरीरैकदेशसंज्ञा अस्थिमानित्येवान्यत्र चक्रीवदिति चक्रीवदिति

चक्रनाकस्य चक्रीभावो निपात्यते चक्रीवान्नुराजा चक्रवानित्येवान्यत्र चक्रीवदिति सदो
कविशब्दस्तानि भवन्तीत्येतन्नु कक्षादसत्वात्तु म स नु ॥ गंतव्य कक्षीवान्नाम ऋषि कक्ष्या-
का वानित्येवान्यत्र रुमण्वानिति लवणस्य रुमणभावो निपात्यते रुमण्वान्नाम पर्वतः
शि लवणवानित्येवान्यत्र अपरे त्वाहुः रुमन्निति अकृतसंज्ञकमाह तस्मिन्नेतन्निपातनं
नकारलोपाभावार्थं च मतोर्वानुबध्यते चर्मण्वतीति चर्मण एव चर्मण्वतीति नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते मतोर्वानुबन्धः चर्मण्वती नाम नदी चर्मवतीत्येवान्यत्र ॥१२॥ उद-
८२ न्वानुदधौ च उदन्वानिति उदकस्य मतौ उदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे वा सं-
ज्ञायां चाविषयो च्यते उदकवानुदधिः उदन्वन्नाम ऋषिः तस्यापत्यमौदन्वतः उदकवान्
सप्तचालं ॥ राजन्वान्सौराज्ये राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमा-
ने शोभनो राजा यस्मिन्नस्ति स राजन्वान्देशः राजन्वती पृथ्वी राजवानित्येवान्य-
त्र ॥१४॥ छन्दसीरः छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वकारादेशो भवति
इवर्णान्तात् रेवतीर्यजामहे हरिवो मेदिनं त्वा गीर्वाणः आशिपति वतीः
जलोति चकाराच्च वानि अकारिवाने तु माविति न रयो म जाविति सप्रसारणं संस्कृ-
तीवानुभारती वानुदधी वाद्य कः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते इति इह न भवति सरस्व-
र्षिमंतं ऋषिमानु आजीमानु स्तुयं तेहाचाप्राचिवी संमृत्ति शिनिवे काश्र तुना वा सुध-
वानु अध्यामीवानु ॥१५॥ अनोनुट् अन्नन्तात् उत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये अ-
क्षण्वन्तः कर्मण्वन्तः सावाय अन्नन्तत्वं पदसंज्ञा विभक्ति नदा एव नलोपो न भवति पदसं-
ज्ञायां मूर्द्धण्वती नुचोति आचायते सुवचनं भवति तत्र पदस्य च भवति ॥१६॥ नाद्घस्य नान्त-
त्पृतरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये सुपथिन्तरः दस्युहन्तमः नकार-
स्य कवतोव्य मूर्द्धन्तरः वृत्राघ्नन्तरः सं.........दमो होपरतः रथीतरः रयिन्तरः

देववामनर्थी योपमी कारज्छं दमिईतानि पाविति १७ कृपेरो लः कृपेर्यो जो रेफस्य
लकारादेशो भवति स्मृति रज्ञाति सामान्य मेकोवादी यते ततो यः केवलस्य रेफ
स्य स्थाने लकार ऋआदेशो भवति, ऋकारस्था प्योक देशो विकार द्वारेण ऋकारस्य पा
वेलुटि च लृप इत्येवमादयो निदेशा उपपद्यन्ते कल्पाकल्पसारो कल्पनारे, चिकॢप्सति
कॢपः, लकारवानु कृपा इत्येव तच्छ्याचे। संप्रसारणं चेति मिदादिषु पाठ्ठ भवति तस्यापि
कृत संप्रसारणस्य लादाशि कृत्वादि कृप इति ग्रहणं नास्ति कृपण कृपाण कृपीठ
कपुंस दयोपि कुपे रेव प्रत्युत्पन्न्यां उणादयो बहुलमिति नाकृपरवलत्वाभावः। वाल
मूल लघुसुरालमुत्लाना कान लोपमापद्यते इतिवक्तव्यं वाला वालो सूर मूल श्वाल
ख। असुर असुल सुर ल गुप्ति गुप्तौ कपिरिकादीनां संज्ञा छंदसो वा कोलमाप
द्यते इतिवक्तव्यं कपिरिकः कापिलकः तिघ्लक लोमानि रोमाणि पांसुर पां
सुल कर्म्म कल्म शुक्ल शुक्र स्मरण मिति के चित्र विमिद सेकस्य रणाभिति सामा
न्ये विषयत्वमेव तयोः, स्मर्थनं तावत् १८ उपसर्गस्यायतौ उपसर्गस्य यो रेफः तस्य अयतौ परतो
पालिस्य लकारादेशो भवति प्लायते पलायते अत्र योपमे कादेशः लस्य स्थाने वकारा
वादयः ते रूपसंग्रहस्य विभागे भवति पद्यायति गुरुणा रेफावितुः पञ्चम तदाये न ना व्यव
धाने तेन व्यवहिते विपिन चन प्रामाण्यादिति रेफोने वृत्तौन व्यवधाने पि सति लत्वं भवति
तथा च पल्ल्ययते इत्यत्रापि भवति उपसर्गस्येति कृत्वा योपयति ग्रहणं सिद्धमेवेतस्य
पंप तेराधिकृतेन व्यवहिते निपाठो योगविभागो चिद्धस्ने भवति किमेव निस्ययति
पयस्पदोरित्वं नामि निषूल्लो पन्यस्य परवा भवतीति मे न्यन्ते आपकेन व्यवहितेषु पापसुपुरसुक्ला
पत्ते। प्रयोग मेव नेच्छति निसर्पुकः इत्येतयोः कृत्वस्य मासिद्धत्वात् लत्वो ने वं भविष्यति १९
ग्रो यङि। गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकारादेशो भवति यङि परतः। निजेगिल्यते। निजेगिल्य

४०८

ते । निजेगिल्यते निजेगिल्यते मांसं नेमानगर्वायं ग्रो यङि । किम् । कोचिन् ग्रइति किरतेर्ग्र
हणं नेश्च सामान्येन गृह्यतामिति छत्ति अपरस्तु गिरतेरेव न गृणातेः । गृणातेः पि
का ङ्लुगस्ति अनभिधानादिति यत्नः । किं चित्रीयते २० अचि विभाषा । अजादौ प्रत्य
प्रि ये परतो धातो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति निगिरति निगिलति निगि
रणं निगलनं निगारकः निगालकः । ग्रयत्न वास्विज्ञ विभाषा व्यवस्थितेति ग्राणां
१८ गो नित्यं लत्वं भवति निगिरति गरइति हि गुनेत्वं न भवति नि गायते निगाल्यते
इति गिलोपस्थानि वन्नाद विविभाषेति लत्वविकल्पः छति प्राप्ते [illegible]
नेस्पणेति यदि तदपि साव [illegible] मेवतस्य योपः । स यथा [illegible] लोप [illegible] लत्वे [illegible]
व्यत्नु गन्धा [illegible] लत्वविकल्पोगि लोपो भविष्यति गिरो गेरइ त्यत्र धातोः । स्वरूप
ग्रहणेन तत्र त्यपेचितस्मात्मितिलत्वं न भवति । गिरतिर्वा लित्वा विधा वविधृतो
गानेके नद्रूपं २१ परेश्च घाङ्कयोः । परिइत्येतस्य यो रेफस्तस्य घ ङ्क वे च परतो वि भा
षेत्ल कारादेशो भवति परिघः पलिघः पर्यङ्कः पल्यङ्कः योगे च इति स्यात्कृतं प्रद्गोमा
त्रस्युत्वे नतत्कृते मयो य इति योगे चेति वक्तव्यं परियोगः पलियोगः २२ संयोगान्तस्य
लोपः । संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमान् यवमान् कृतवान् हतवान् [illegible]
नुमक्षादिति कार्यं [illegible] अस्ति कृत्वा नुसंयोगान्तलोपेन बाधते जस्व्वेति ना त्रापो
नुदारभ्यते इति तस्य बाधकं भवति यशुः पयस्इति पयान् मधवत्रेत्यत्र घगुण देवस्य वृद्धि
रुगलवाणस्मात् इति क्तावात्संयोगान्तलोपो न भवति पदस्येति किं गोमन्तौ गोमन्तः २३
रात् सस्य रेफात्संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्य सकारस्य लोपो भव
ति । गोमिङ्स्त्रः पञ्जीव मल्स्पो चरते तस्तु ते श्व लुङि सिच छौ द सत्वादि रूमा वे वदु
लेष्टरसीति वे ङ्क वचना द्यौ वै सीति रूपमनस्तू मातुः पितुरिति कृत उदितिगोवेकु

तेस्पर्त्वे वसति राजसम्योति सलोपः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः झलस्यैव लोपो भवति
गोमिरन्धा प्रोत्पचमस्युः दत्तेः त्स तेश्च लुङि सिचि छांदस सत्वादि रुभावेन कृते छांदसी
तिवचनाद्यौ चेसति रूपमेतत्तु मास्तु पितृदिति कृत उदिति इत्यो कृते स्वरत्वे च सति झलस्
म्योति सलोपः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः झलस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति कुर्वीरन्कि
पू ऊर्ध्व मृज्जेत्रुटि अमार्ट २४ धि च धकारादौ च प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति अ
लविध्वं अलाविढ्वं यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् सिचः षत्वे जश्त्वे च सति विभाषेट इति मू
र्धन्याभावपक्षेपि न धकारः आयतेतनः प्रभृति सिचः सकारस्य लोपो भवति इतरन्नभवति
चकाद्धि पलितं गुरुरिति यथा पयोधा वक्तीत्येवमादावपि न भवति सुपिर्वण्णामिति छां
दसो र्वर्णलोपः भाष्यकारस्याद्गु चकाधीत्येवं भवति व्यामिति तेन पयोधा वक्तीत्येव
मादौ यत्नो न मस्य सकारस्य लोपः सकारेऽसि चो लोपः अकारो नियम्यो जनं अमुना नुकार्य अत्र सका
कारस्य भविष्यति सर्वमेवं प्रसिद्धं स्यात् श्रुति श्रापि नामिघाते लुङ् श्रापितम् ... न्येग
रुण सेरि दुष्यति चाशिम सोऽनति च्छेत्तुम स्मा सिद्ध रुण नमन्तु छांदसो वर्णलोपो वर्ण
येषु न्नोरमध्ये निषेकन्नोरमध्यरस्येत्यादे २५ झलो झलि झलन्तरस्य सकारस्य च
लोपो भवति अभित्त अभित्थाः अछित्त अछित्थाः अवात्त अवात्तं अवात्तं वासैः सिचः सका
रलोपस्यासिद्धत्वात् स्यधातुक इति सकारस्य नकारः झल इति किं अमंस्त अमंस्थाः
झलीति किं अभित्सातां अभित्सत अयमपि सिच एव लोपः तेनेह न भवति सोमसुत् स्तो
ता इत्यस्यानमिति २६ ह्रस्वादङ्गात् ह्रस्वान्तादङ्गात् परस्य सकारस्य लोपो भवति झलि परतः
अकृत अकृथाः अहृत अहृथाः ह्रस्वादिति किं अच्योष्ट अङ्गादिति किं अलाविष्टां अलावि
षुः झलीत्येव अकृषातां अकृषत अयमपि सिच एव लोपः तेनेह न भवति द्विष्टं द्विष्मा
मिति सजातानुवृत्तिः ... इति आमुप्रत्ययः २७ इट ईटि इटउत्तरस्य
सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः अदेवीत् असेवीत् अकोषीत् अमोषीत् इट उत्तरस्य सका
रस्य लोपो भवति ईटि परतः अदेवीत् असेवीत् अकोषीत् अमोषीत् इट इति किम्

स्मकारौ संयोगे जाति चपरे जोयः संयोगे स्वपदाघोः सकारककारयोर्लोपो भवति लस्जेः
लग्नः लग्नवान् साधुलक्कू मस्जेः मग्नः मग्नवान् साधुमक्कू ककारस्य जन्दो जपृः जग्ध
वान् काष्ठतटु जलिसङ्गीति वेक्ष्यः किमिकु सङ्गीति सुनः प्रभृतिष्यो मनिकुटेड् का
का मुरणप्रत्यादावर्ः इकृष्माभूत् काष्ठाप्रकस्थानेति यकारे जलि ककारस्य संयोगादे र्लोपः प्रा
प्नोति नपदत्रुमके; किं वृतस्य प्रयोग एव नाल्ली त्याह काष्ठ्य गेव नास्ति कृतोयः काष्ठ
भ्राकि तिष्ठेदिति वास्पर्यं वा कार्यमिति अत्रापि वर्हिरंगल्लदाणस्य वणादेनु स्यामिदु
२५ क्वास्त्संयोगादिलोपो न भवति स्कोरिति किं मनोज्ञैः संयोगाद्योरिति किं पयः शकु मेत
चेति किं नक्तिना नक्तकः २८ चोः कुः चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति जलिपरतः पदान्ते च प
क्ता पक्कू वक्ता वक्तव्यं ओदनपक् वक्ता वक्तव्यं वाकु कुचेत्यत्र सङ्गीति वचा ना ककारस्य
वकारे जलि कुत्वं न भवति युजिकुंचां चेति निपातनात्क्वौ नकारोपधो वाधानुस्वरं कमादि न
श्च कुनचु कौटिल्या त्यभावयोरिति पच्यते नकारलोपे कृति कुचितिरिति दृश्यते य
जिकुंचां चेति निपातनात्क्वौ नकारोपधो वाधानुस्वरं रेफरहितः श्च कुनचु कौटिल्यात्यभावयोते
स्यैव रेफोपधिको नकारस्य लोपाभाव श्चेति निपात्यते तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य वा सिद्धत्वात्
नकार एव नास्ति कुत्वं न भविष्यति २९ ढोढः हकारस्य ढकारादेशो भवति जलिपरतः पदा
न्ते च सोढा सोढुं सोढव्यं जलाषाट् वोढा वोढुं वोढव्यं कृष्टवान् ट दित्यवाट् ३० दादे
र्धातोर्घः दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारस्य घकारादेशो भवति जलिपरतः पदान्ते च दग्धा द
ग्धुं दग्धव्यं काष्ठधक् दोग्धा दोग्धुं दोग्धव्यं गोधुक् दादेरिति किं लेढा लेढुं लेढव्यं गुडलिट्
धातोरिति दादिसमानाधिकारणमेतन्न किं तर्हि तद्विशेषणमनयवदृश्यं तथा तो रुवयं
वो यो दादित्वं नपथयवस्य हकारस्य ति किं मेव कृत न भवति अधोति त्यत्रापि हो का रा ति
जो भवति कथं दग्धा दग्धुमिति व्यपदेशि वद्भावात् अथवाधातूपदिष्टो यो दादिस्त्येवं वि ज्ञा
यते तथा च दाम लिह मिष्ठति दाम लिट्पाति दामलिट् तेत्यत्र ग्रयः दाम लिहमात्राचि नेत्यवगाति ३१
वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां द्रुहमुह ष्णुह ष्णिहमित्येषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति

नरजो:

ति झलिपरतः । पदांतेच द्रुह् द्रोग्धा द्रोढा मित्रध्रुक् मित्रध्रुट् मुह् उन्मोग्धा उन्मोढा उ
न्मुक् उन्मुट् उन्मोग्धा उन्मोढा उन्मुक् उन्मुट् स्निह् स्नेग्धा स्नेढा स्निक् स्निट् द्रुहादिभ्यो धु
र्वेनिमित्तप्राप्तमेव घोत्वविकल्प्यते ५२ नहोधः । नहोहकारस्य धकारादेशो भवति झलिपरतः । प
दांतेच नद्धा नद्धुं नद्धव्यं उपानत् नहिवृतीति दीर्घः । ५३ आदेःस्य । आदेःहकारस्य धकारादे
शोभवति झलिपरतः । इदमस्य किमाद्यु आदेशस्तरकरणं झषन्तस्य धो धइत्यस्य निवृत्त्य
र्थं गत्वीत्येव आदेग्धा दग्धुं । आदुः । दग्धो भष् छंदसि दुःस्येति वक्तव्यं गर्भेदभेनसंभरइति ग
भीता जम्भिरेतद्याभं च निग्राभं च ग्रसदेवाग्नि वीवृधन्तु ५४ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राज
छशां षः । व्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां छकारांतानां शकारांतानां चषकारा
देशो भवति झलिपरतः । पदांतेच व्रश्च व्रष्टा व्रष्टुं व्रष्टव्यं मूलवृट् भ्रस्ज भ्रष्टा भ्रष्टुं भ्रष्टव्यं
धानाभृट् सृज स्रष्टा स्रष्टुं स्रष्टव्यं रज्जुसृट् मृज मार्ष्टा मार्ष्टुं मार्ष्टव्यं कंसपरिमृट् यज
यष्टा यष्टुं यष्टव्यं उपयट् राज सम्राट् स्वाराट् विराट् भ्राज विभ्राट् राजभ्राजोः । पदांतार्थं ग्र
हणं झलादिराज भ्राट भ्राजोर्मि त्वष्टव्येप्सिते व्यवधोस्यते कोचिच्छुरातिभ्राजिवि तिने ग्र
हणेति छकारांतानां प्रच्छ प्रष्टा प्रष्टुं प्रष्टव्यं शब्दप्राट् छो । शूड्अनुनासिकेच शकारांतानां
शेषप्राप्तिर्नास्तिकपयते शकारांतानां लिश् लेष्टा लेष्टुं लेष्टव्यं लिट् विश वेष्टा वेष्टुं वेष्टव्यं विट्
५५ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । धातोरवयवो य एकाच् झषन्तो बशः स्थाने भष
आदेशो भवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः । पदांतेच बुध भोत्स्यते अभुद्ध्वं बोधा स्यात भ
निधोक्ष्यते न्यघुक्षत् पर्णध्रुट् दुहेर्दोग्धा दुक्षति अधुग्धं गोधुक् अजद्यौः गुहे घुट् स्वभूर्गुहेः
तिविलध्रुप्रधगुरणे क्रतेतिर्जोः लुङादिलोपे चधातोरवयवो वस्येकाचो वा ग्राह्यत्वेनेत्स्यलङि
नेतोधकारस्यजस्वदच्छोतिकोचन्नो हीति पूर्वस्य फकस्यत्वोपः । धुजिराधुलोपेपूर्वस्य दीर्घश्चावे
इति दीर्घत्वं गर्दभयतेरप्यत्यये । गर्दभपू एकाचेइति किं दामलिहमिच्छति दामलिह्यति दामलि
ड्दीर्घः दाम्

लिघुते मप्रत्यय; दामलिट् त्यमनि हो कादेः हरणे धातोर्द्वितेतरव मोविसर्गपरः स्यात् । वहः इति किं ग्र
धुक्षो त्स्यति । कथं न स्योरिति किं ? सधा मेति किं ? बोद्धा बोद्धुं वोढव्यं धकार स्यव कोऽसौ दुह्लिह् स्य
ग्रहणं किं ? ददाति दधुधारणे इत्यनेन स्य यङ् । लकिं जोपि कुकल्पमो ऽतो द्वितीयभावे सत्येन मु
वाति गत्रचवावोव भूः । स्यानिनं भवादे मोश्च त्वा एवं मत्रको ध्योजानुदेच्चू प्राके फकारस्य
स्यान्नितो भावान् । ठकारम् आदेशो न भवति । गांत यं तो व्यवस्थाविज्ञास्यते बुध दध त्स्य स्ये
एकेश्च दधइति दधाति कृतमाहि वचनोति द्विरूपमेनस्य मषसमस्यवच्चः । स्याते भ बुरादेशो
१८ भवति । नकारस्य कारयो; पुरजः; चकारानुस्योश्चवरत; धत्ते धत्थ; धत्से धद्ध्वे धध्वं वचनुसा
मृत्यादि दान्तो लोप स्य स्याति वध्वा वोनभवति अभ्यासे जश्च स्यवासि दत्वान् नयोरिति
जमोते गलोजभ्यामादेशोभवति पदस्यान्ते वर्ते मानानां वागत्रं मलिड्न्त अग्निचिद
बजन्तरयोः त कारस्य कारयोः; स्यान्ते धकार आदेशो भवति गादमो लेलढा लढ़ं लब्ढा ग
लाढा अगलब्धा दुह दग्धा दोग्धु दोग्धव्य अदुग्ध अधुक्षत; लिह लेढा लेढुं लेढव्यं ग
लीढ अलीढा; बुध बुद्धा बोद्धु बोद्धव्य अबुद्ध इति किं धत्तः; धत्थ; घूर्ण वत्स; कः; ति बकार
कारयोः; ककारादेशो भवति सकार; सकारस्य धिरूपहृयति आपेदयत् विपेदाति ठका
रस्य त्लिह लेढ्यति अलक्ष्यत तिति लिलति सीतिकिं पिततिः लोठ एव दीभ्यां निषेधेत न; पूर्वस्य
चपदाकारस्य रूपा नायते आस्ती तिति गी मनवगू दत्वादनु भिन्न; भिन्नो वानुछिन्नः; छिन्नेः
ने स्पोभ्यो भि तिकिं कृतः; कृतवान् मृद् मत्र आति सोमान्तलोपादीयते किं शिष्ट वंजनमात्र
सोमान्यनिदे कृविस्तृति कानुपञ्चोपमभत्ते; ते पूर्वधातो ज्ञातं नभवति निपूर्वति किं
कार्णप्रत्यत इति किं वशिनमुदितः पूर्वस्येति किं परस्य मा भूत् । भिन्नचकाः निन्नेवाद्धि;

स्यात्रु; मामन्द्र

इक्कृतस्यापत्यमिति कार्षिकिणतेः चेदेवं। कृ इंग लदासः यासाआसि कृत्वा आतो वार्त्ते
कृतेप्यस्यामिति देव ८८ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः। संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो
यण्वांस्तस्मात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति। प्रद्राणः, प्रद्राणवानुग्ला
नः। ग्लानवान्। संयोगादेरिति किं यातः, यातवान्। आत इति किं च्युतः, च्युतवान्। लुनः,
लूनवान्। धातोरिति किं निर्यातः, निर्वाणः। यण्वत इति किं स्नातः, स्नातवान्। ८९ ल्वादिभ्यः।
लू आदिर्येषां इति तेभ्यः प्रभृति पठित इति वृत्तिकरणात् परिसमाप्तिर्ज्ञाता। ल्वाद
भ्यः परस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति। लूनः, लूनवान्। धूनः, धू
नवान्। जीनः, जीनवान्। ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यं कीर्णिः, गीर्णिः, शीर्णिः
लूनिः धूनिः दुग्ध्वो दीर्घश्चेति वक्तव्यं दुग्धं ... ऊविग्नः, पूञो विनाशे इति वाच्यं पूनाः यवाः
विनष्टा इत्यर्थः, विनाश इति किं पूतं धान्यं सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यं
सिनो ग्रासः। स्वयमेव ग्रासः, कर्मकर्तृकस्येति किं सितः पाशेन सूकरः। ग्रासो विषयः
यदि भवति तर्हि कर्मकर्तृको न भवति सितो ग्रासो देवदत्तेनेति ९० ओदितश्च कर्मकर्तृ
ओदितो धातोः परस्य नकारादेशो भवति सितो ग्रासो देवदत्तेनेति ९० ओदितश्च ओकारेतो धातोः परस्य
निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ओलस्जी लग्नः, लग्नवान्। ओविजी उद्विग्नः, उद्विग्नवा
नु ओप्यायी पीनः प्रो आपीनः, आपीनः, आपीनवान्। षूङ् सूनः, सूनवान्। दूङ् दूनः, दूनवान्। दी
ङ् दीनः, दीनवान्। डीङ् डीनः, डीनवान्। धीङ् धीनः, धीनवान्। मीङ् मीनः, मीनवान्। व्रीङ् व्री
णः, व्रीणवान्। लीङ् लीनः, लीनवान्। व्रीङ् व्रीणः, व्रीणवान्। ८८ क्षियो दीर्घात्। दीर्घान्तः क्षियो धातोर्यो निष्ठा
तस्य नकारस्य नकारादेशो भवति क्षीणः क्षीणवान्। क्षीणो जाल्मः, क्षीणस्तपस्वी। क्षियो
निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घो भवति। दीर्घादिति किं ... क्षितमस्य ...
निष्ठा इति ... न्यपरीक्षाभावे भाव ... दीर्घत्वाभावः ...
पा। ... स्यादिति देशः। क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे दीर्घो ... त्वेन ... विप... जानिस्य...

मादौ नुधानु यौनि व्यायामतापदर्घो मृ त्यत्रदीर्घार्धं ग्रहणं प्रियते विप्रकर्षार्थं नेत्येव
मादौ नुधानु त्वमनुकार्ये गते सदप्य विवादित्वान्नुजि रूप सामान्य स्यानु वाक्स
प्रत्युक्त ७४ त्वमनुकार्ये गते सदप्य विवादित्वान्नुजि रूप सामान्य स्यानु करण प्रत्यु
क्त ७४ त्वमनुकार्ये गते सदप्य विवादित्वान्नु जिरूपस्य सामान्य स्यानुकरणं प्रत्यु
७४ चुपो मस्य वक्रे चुपायनेरु रस्य निष्ठा तकारस्य स्य चुभौ नकारस्य आदेशो भवति चूर्णं धूर्णः
स्य चुरौ चुपायनेरु रस्य निष्ठा तकारस्य स्य चुभौ नकारस्य आदेशो भवति चूर्णं धूर्णः
स्य चुरौ चुपायनेरु रस्य निष्ठा तकारस्य स्य चुभौ नकारस्य आदेशो भवति चूर्णं धूर्णः
मेदः चीना वाशागस्य चुरौ दुर्ति किं चीतं वक्रेते चूतो वायुः चीनासुदक इत्यत्र च गुणा भूजोपि
स्य चुरौ नात्र प्रतिषेधस्य से प्रसारणं स्य चानिमित्ते भवति गुणोविस्य चुरौ प्राप्ति प्रतिषेधाये ने स्
गे तेन प्रति चीन इत्यत्र नात्र भवत्येव ७४ अंचो नपदाने अंचा तेरु रस्य निष्ठा तकारस्य
नकारादेशो भवति गुणाच स्य चुरो प्रतिषेधाय नक्तो नेतेन प्रतिषीत इत्यत्र न चेत्पाद
नमत्र भवति उदम्फ्रो मुदकन; पादेन समात्यात्त वा व्यक्ता; अनपादाने इति किं उदकमुदकं
कूपात ... ७७ दिवो विजिगीषायां दिवेरुत्तरस्य निष्ठा तकारस्य नका
रादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे द्यूनं अविजिगीषायामिति किं द्यूतं वर्तते विजिगीषया
किं तत्र ... नादि क्रियते ७८ निर्वाणोवाते निर्वाण इति निरूपूर्वात् वातोरुत्तरस्य निष्ठा
तकारस्य नकारो निपात्यते न चेद्वातादि करणो वाच्यो भवति निर्वाणोग्निः। निर्वाणः प्र
दीपः; निर्वाणो भिक्षुः; अवाते इति किं निर्वातो वातः निर्वातं वातेन निर्वाणः; प्रदीपो वाते ने
त्रेमुत्र प्रदीपाभि कारणो वा त्ययौ वीतत्वात्रस्यु करणामिति भवत्येव नत्वं ४९ शुषः कः शुषेरुत्तरस्य
त्तरस्य निष्ठा तकारस्य ककारादेशो भवति शुष्कः; शुष्कवान् ५० पचोवः; पचेरुत्तरस्य निष्ठा
तकारस्य वकारादेशो भवति पक्वः; पक्ववान् ५१ क्षायो मः; क्षायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य
मकारादेशो भवति क्षामः; क्षामवान् ५२ प्रस्त्योऽन्यतरस्यां प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य निष्ठात

कारस्य मकारादेशो भवति। क्षामः। क्षामवान्। ५२ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्। प्रपूर्वात् स्त्यायते
उत्तरस्य निष्ठातकारस्य अन्यतरस्यां मकारादेशो भवति। प्रस्तीमः। प्रस्तीमवान्
यदा मकारो नास्ति तदा संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इत्यनेन नत्वं पूर्वेणैव प्राप्तिः सिद्धत्वात् स्त्य
स्तामसंप्रसारणं क्रियते तत्र कृते सति निमित्ताभावात् नत्वं न भवति। ५३ अनुपसर्गात् फुल्ल
क्षीवकृशोल्लाघाः। फुल्ल क्षीव कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते नचेदुपसर्गात् परे भव
ति फुल्ल इति ञिफला विशरणे इत्यस्मात् धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य लत्वं नि
पात्यते उत्वमिडभावश्चेति। एवं कृत्वा च तस्मात्प्रत्ययेऽपि लत्वमिष्यते फुल्लः फुल्लवानिति फुल्ल इति ञि
फला विशरणे इत्यस्मात् धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते उत्वमिडभावश्चेति
क्त एव क्तवत्वर्थे तस्मात्प्रत्ययेऽपि लत्वमिष्यते फुल्लः फुल्लवानिति क्षीवकृशोल्लाघा इति क्षीवि
कृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते कृतेवा इति
क्षीवि
वलोपः। क्षीवः। कृशः। उल्लाघः। अनुपसर्गा इति किं प्रफुल्लाः सुमनसः। प्रक्षीवितः। प्रकृशितः। इह
प्रोल्लाघितः। लाघेः कथं नव्युपसर्गः। यतो विधीयते उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्। प्रकृशितः
ल्लः। संफुल्लः। परिकृश इत्यत्र परिवृढः सक्रियायोगात् कृशिरिति अनुसर्ग उत्फु
निगमः। कृशः। परिकृश इति ५४ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्। नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री एभ्य
एतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अन्यतरस्याम्। नुद नुन्नः। नुत्तः। विद विन्नः। ह्री
त्तः। उन्द समुन्नः। समुत्तः। त्रा त्राणः। त्रातः। घ्रा घ्राणः। घ्रातः। ह्री ह्रीणः। ह्रीतः। ह्री इत्येतस्मात् वि
र्षेण त्वं इत्तमेषां नित्यं प्राप्ते विकल्प्यते। विद ज्ञाने इत्यस्य विदेर्ग्रहणमिष्यते ०
वोधार्थे वेत्ते लु विदि जने निष्ठा विद्यते विन्दति वित्ते वित्तं भोगे वित्तः विन्दतेरिति ५५
न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्। ध्या ख्या पॄ मूर्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति। ध्या
तः। ध्यातवान्। ख्यातः। ख्यातवान्। पूर्तः। पूर्तवान्। मूर्तः। मूर्तवान्। मत्तः। मत्तवान्। रदा
भ्यां संयोगादेरिति च प्राप्ते प्रतिषिध्यते ५६ वित्तो भोगप्रत्यययोः। वित्त इति विदेर्लाभा

र्थो दुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो नि पात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये वित्तमस्य बहु
धनमस्य बहि त्यर्थः । धनं हि भुज्यत इति भोगोऽभिधीयते वित्तोऽयं मनुष्यः प्रतीत
इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोः किं वित्तः ॥५७॥ भित्तं शकलं भित्त
मिति निपात्यते शकलं चेद्भवति भित्तमिति वृत्ति भिन्नं पततीति शकलपर्यायोऽयं अत्र भि
दिक्रियाया गुणभूतस्य कर्तृत्वेनेवति भित्तमिति क्रियाविवक्षायां तु शकलविषयेपि भि
न्नमित्येव भवति ॥५८॥ ऋणमाधमर्ण्ये ऋणमिति ऋ इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठात
कारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये अधमऋणे अधमर्णः एतस्मादेव नि
पातनात्सुप्सुपेति सुप्सुपा समासः । तद्भाव आधमर्ण्यं यद्येवमुत्तमर्ण इति नसि
ध्यति नैष दोषः कालान्तरदेयत्वविनियमोपलक्षणार्थं चेदधमर्णत्वं तेन उत्तमर्णे प्रसि
द्धिर्भवति ऋणं साधयति आधमर्ण्य इति किं ऋतं वक्ष्यामि नानृतं ॥५९॥ नसत्तनिष
त्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त सूर्त इत्येतानि छन्दसि
विषये निपात्यन्ते नसत्तनिषत्तेति सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते नस
त्तमंजसा असन्नमिति भाषायां निपूर्वस्य सदेर्नत्वाभावः निषत्तमिति भाषा
यां अनुत्तमिति उन्देर्नञ्पूर्वस्य निपातनं अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु अनुन्नमिति भाषायां प्र
तूर्तमिति त्वरतेस्तुर्वी वा इत्येतस्य वा निपातनं प्रतूर्तं वाजिनं घर्तूर्णमिति भाषायां प्र
सूर्त्तमिति, गुरी नु इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते राधो गूर्त्ता अमृतस्य पत्नी गूर्णमि
ति भाषायां ६० क्विन्प्रत्ययस्य कुः । पदस्येति वर्त्तते क्विन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विन्प्र
त्ययः, तस्य पदस्यान्ते कवर्गादेशो भवति स्पृशो मुदकेऽक्विन् घृतस्पृक् दलस्पृ
क् मंत्रस्पृक् । क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीह्यर्थं किं यस्मा
स्मात् क्विनः तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् मा नो अस्त्राक्षुक् मा

तोऽमद्राक्‌ सृजिदृशिभ्यां धि। किं त्विति किन्तः तयोर्लुङि कृत्वमेतत्‌ मा द्राक्षो गे पीति छांदसत्वा
दडागमः इडपि न भवति बहुलं छंदसीति तथा दृग्भ्यां दृशिभिरिति किं वं न स्याद्विद
भ्योः कुत्वं भवति एवं च सति रज्जुसृड्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं भवति एवं च सति रज्जु
सृड्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं भवति अत्र तु नेष्यते ततः सृजदृशीति विधानव्यामिति ६१ नशे
र्वा पदस्येति वर्त्तते नशः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति सावे जीवनगा कुतिः सा
वेजेवनड्कृतिः नशेस्यं स्वपदादित्वाद्ग्रा वे क्विप्‌ जीवस्य नाशो जीवनक्‌ जीव
नड्‌ षत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ६२ मोनो धातोः मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादे
शो भवति प्रशान्‌ प्रतान्‌ प्रदान्‌ शमितमिदमीनां। क्विप्‌ अनुनासिकस्य क्विझ
लोः क्ङितीति दीर्घत्वं न तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति मइति किं भित्‌ छित्‌
धातोरिति किं इदम्‌ किम्‌ पदस्येत्येव प्रशामौ प्रतामः ६३ म्वोश्च मकारवकार
योश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति अगन्म तमसः ज्योतिः अगन्व ग
मेर्लुङि बहुलं छंदसीति शपो लुक्‌ आगन्वान्‌ विभाषा गमहनविदविशामिति
क्वसौ विकल्पेनेडभावः अपदान्तार्थ आरंभः ६४ ससजुषो रुः सकारान्तस्य पदस्य
सजुषिरित्येतस्य च रुर्भवति सकारान्तस्य अग्निरत्र वायुरत्र सजुषः सजूर्भिः सजु
षौ षप्रसक्तपूर्वस्य रुर्निपात्यते ६५ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च अवयाः श्वेत
वाः पुरोडाः इत्येतेषां निपात्यते अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्पूर्वस्य दा
शतेः मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्‌ अवेर्यजः इति ण्विन्‌ प्रत्ययः श्वेतवाहादीनां
डस्पदस्येति डस्प्रत्यये संबुद्धावीर्घो ऽसमैर्तेति पात्यते ऋति दीर्घो पाः अव संतस्य चाधा
तोरित्यत्र हि ससंबुद्धाविति वर्त्तते हे अवयवाः हे श्वेतवाः हे पुरोडाः चकारोऽनु
क्तसमुच्चयार्थः हे उस्य रुः ६६ अहन्‌ [illegible] ति वर्त्तते एकाक्षिस्य नस्य पदस्य रु

भवति अहोभ्यां अहोभिः नलोपमकृत्यानि देंकूले ह्यापकं नलोपाभावो यथा स्यादि
ति दीर्घोऽनि दापेः ह्रेदीर्घो कोऽत्रेति अलन्त्वमित्र तु लाक्षणिकत्वादहन्न त्वदस्य
कन्नैभवति अहोन्त्वाद्विधो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं अहोरूप अहो
का रात्र; अहोरथन्तरं नो सुपीत्यस्यापवादो रुत्वमुपसंख्यायते अपरस्मात् सामा
त्रि न्यतरेफादेरुत्वं भवति अहोरूपं अहोरात्रमीति ६७ रो सुपि अहन्नित्येतस्य
रेफस्यादेशो भवति अरुःषु पिबन्तः अहर्दूपाति अहर्भुङ्क्ते असुपीति किं अहोभ्यां
अहोभिः ननु चात्रापि प्रत्ययलोपलक्षणेन सुवास्ति अहर्द्दपाति अहर्भुङ्क्ते इति नेत
२८९ दस्ति उक्तमेतत् अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्यये लक्षणं न भवतीति नायमह
न्नत्वं सुपि रो भवति यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव य
था ह्रेदीर्घो ऽनेत्र दीर्घोऽनि दापेः इति अत्र हि लत्वादिलोपे न प्रत्ययस्य वृत्तिः
६८ अम्न ऊधरवरित्युभयथा छन्दसि अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विष
ये उभयथा भवति रुत्वं रेफो वा अम्नस् अम्नरेव अम्न एव ऊधस् ऊधरेव ऊध एव अ
वस् अवरेव अव एव यदा रुत्वं तदा भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि इति यकारः ॥
दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं प्रचेतो राजन् प्रचे
ता राजन् अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यं अहर्पतिः अहःपतिः गीर्पतिः
गीष्पतिः धूर्पतिः धूष्पतिः विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेको
विधीयते ६९ भुवश्च महाव्याहृतेः भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेश्छन्दसि विषये उभ
यथा भवति रुत्वं रेफो वा भुवरित्ययं न सिद्धं महाव्याहृतेरिति किं भुवो विश्वेषु भुवने
षु याज्ञियं भुवः इत्येतदव्ययमन्तःकिद्वाव्याचिः महाव्याहृतिः ७० वसुस्रंसुध्वंस्वनडु
हां दः ससजुषो रुरित्यतः सद्वतिवर्तते तेन समभवा क्षामि वासां छोवसे रूवावि दः
ते नस्रे सद्धि सध्वंसि चाम् मोवोद संभवन्ना नड्डुहा नडुद्भ्याम् वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्त

स्य स्त्र सु आ अघं सुआ नड्कु ... त्येते षां च दकारादेशो भवति । वसु विध ध्वां विध
द्धि । पपिवद्भ्यां वणाधद्धि । ... ङ्कर्ता । अनड्वान् अनडुहि । सत्येव विद्वान् पपिवान् न
कारस्य न भवति हत्वेनाप्ताद्ये ... इदमा हम्यान इति नत्वं बाध्यते संयोगान्तलोपस्तु नैमित्तिक
त्वेनैते देवपदत्वं बाध्यते अन्तरङ्गो हि भित्ति छ च मनेन न बाध्यते नुमस्तु विधानसामर्थ्यात्रमु
वति अनड्वान् हे अनड्वन् इति पदस्येत्येव विद्वांसौ विद्वांसः । ७१ तिप्यनस्तेः । तिपि वर
तं । सकारान्तस्य पदस्यान्ते स्तेर्दकारस्यादेशो भवति अचकाद्भवान् तिपीति किं चक
स्ते किपू चका । अनस्तेरिति किं आपएचेदं सलिलसर्वमा । आ इत्ये स्तेर्लङि. तिपि वकु
तेर्धं दसो ति दूङ्कृते । ७२ सिपि धातो रुर्वा सिपि परतः सकारान्तस्य धातो करित्वयु
मादेशो भवति दकारो वा अचकास्त अचकास्त्वं अत्वमो स्वधातुनग्रहणं वो नार्थं
हग्रहणं च ७३ दश्च दकारान्तस्य धातोः । परस्य तिपि परतो भवति दकारो वा अभि
नत्त्वे अभिनस्तु ... अभिनत्त्वं ७४ वोरुपधाया दीर्घ इकः । रेफवकारान्तस्य धातोः
पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति गीः । धूः । पूः । आ नूर्योग्रहणमुत्तरार्थं उपधाग्रहण
मुत्तरार्थं उपधाग्रहणं किं अविभर्भवान् आभ्यासेकारस्य माभूत् इक इति किं यत्रैव
प्रत्युदाहरणो भ न्नाद स्याकारस्य माभूत् धातो रित्येव आग्निः । वायुः । पदस्येत्येव
गिरौ गिरः । ७५ हलि च हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातो रुपधाया इको दीर्घो
भवति आस्तीर्णं वि ... स्तीर्णं अवगूर्णः चकारान्तस्य दीव्यति सीव्यति धातो
द्रित्येव । दिव मिच्छति दिव्यति ... ति चतुरः इच्छति चतुर्यति इक इत्येव ... स्यति धातो
स्य अपदान्तार्थो यस्मात् भ । ७६ उपधायां च हलीत्यनुवर्तते धातोरुपधाभूतो यौ
रेफवकारौ हल्परौ तयो रुपधाया इको दीर्घो भवति कुर्छा हुर्छिता तुर्वी तुर्विता
हलीत्येव विच्छिचि ... जिहिणोति इक स्यान्न भवति मीनातेर्हि ये तुः । क्रियः । वीडीत्या

दिवुविवान्, विद्युरितिरि जिरिणोति दुकाणान्न भवति कुर्छां हार्छिना नुर्वा मर्विना दि
लीत्येव विरिजिरि जिरणोतिड्वा स्मोन्न भवति गीर्गमौ रियेनुरिच्छु, वीडीत्यादिषुवि
का च्युरिति यस्मादेषु स्य स्थानि वन्तोत गासिद्धत्वाच्छ्वदि इंगल्लक्षणत्वेन कल्पयो रेफका
श्रि र्गौ भवतः चतुर्थेन्ते स्यत्रापि वाहि रुग लक्षणत्वादानो लोपुस्य धातो रुपधा स्नतो रे
फेन्न भवति प्रतिदीव्नेत्यत्रानुरु लिवेति दीर्घत्वं दीर्घविधौ लोपाजादेशस्य स्था
१५० वद्भावप्रतिषेधात् म सिद्धे वाहि रुग मनरं गेड्त्येतनुन शिरिषतव्ये अणा
दयोच्चुत्पन्नातिपूर्वा तिपदिकानीति जिविकियोः गियोरित्येव मादिषु दीर्घो न भ
४१३ वति ७७ न भकुर्छुर्वा रेफवकारान्तस्य भकुरछुर इत्येतस्योपधाया दीर्घो न भवति धुर वहति
धुर्यः, कुर कुर्यात्, छुर छुर्यात्, दिवरेफवकारान्तानाम भावि शेषणं किं प्रतिदी
व्ना प्रतिदी ७८ अदसोसेर्दादुदोमः, अदसोऽसकारान्तस्य दात्परस्य वर्णस्य
उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः, अमू, अमून्, अमुना, अमुष्मात् मात्रमानेन
पु कारेणसवर्णो नागहणाभिव्यान्ते इत्यत्र मात्रिकस्य मात्रिकाः द्विमात्रिकस्य द्वि
मात्रिकाः आदेशो भवति अमुमित्रि किं अदइदमिति अदस्येति अदसोऽनास्तव्यु इति वलो
कं उकाररूपकायां गपिप्रतिरोधा यथा स्यादिति आदेश मेदां नदर्थं कोचिन्त्यते त्रतवां
येति आसे यस्य सो यस्य स्यात् यत्र सकारउ स्य ओकारः किं यत्र इत्यर्थः तेन त्यदाद्यत्वे
विधाने एतत् अन्यत्र न भवति व्यक्तिति अमी अमुकः अदसोसेः पूर्वस्य ईत्वं केचिद्
इति लक्षणवृत्तौ केदिदाति सदेश स्यनते केसेरिदस्यते येमसेरिति सकारस्य पति
सिद्धः, क्रियते गान्त्यावि कारिस्य सदकासेजिचपरि भाषा नाजी यत्रेनेवामुभयो रपिमु

त्वेन भवितव्यं अस्मद्युष्मदः अस्मद्युष्मदोः अस्मद्युष्मदयः इति यथा चुले त्वोत्व न इत्यलं त्व
येन तु परिभाषा यामौ श्रयति तेषाम न्यस्य देतुम्सैव भवितव्यं अदमुयङ्
अदमुयचो अदमुयचां इति येषां नुस्यदापुत्वं विषय एव मुत्वेन भवितव्यमि
ति द्वयोर्न तेषामत्र भवितव्यं अदमुयङ् ङीदमुयचो अदमुयङ इति दादेति किं
अलोन्यस्य मा भूत् अमुया अमुयोः ॥ उं एतदु बहुवचने अदसो दकारदुत्तर
स्य एकारस्य इकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः। बहुवचने बहूनामर्थानां
मुक्तौ अमी अमीभिः अमीभ्यः अमीभ्यः अमीषां अमीषु बहुवचने इत्यर्थानुदेशोऽयं
पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणं मा इत्यत्रैव न स्यात् ८० वाक्यस्य टेः प्लुत
उदात्तः। अधिकारोऽयं वाक्यस्य टेरिति च प्लुत इति उदात्त इति च त्रयमप्यधिकृतं वे
दितव्यं आ पदपरिसमाप्तेः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इ
त्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति प्रत्यभिवादेऽशूद्रे अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मा
नेधि देवदत्ता३ वाक्यग्रहणमत्यस्य पदस्य प्लुतस्य निवृत्त्यर्थं टिग्रहणं यजना
त्स्याप्यचः टेः स्यात् प्लुतो यथा स्यात् अग्निचा३ इत् ८१ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे प्रत्यभि
वादो नाम यदभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रविषये यद्वाक्यं वर्त्त
ते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मानेधि देवद
त्ता३ अशूद्र इति किं अभिवादये तुषजकोऽहं भोः आयुष्मानेधि तुषजक स्त्रियामपि
प्रतिषेधो वक्तव्यः अभिवादये गार्ग्यहं भोः आयुष्मती भव गार्गि असूयके कोपि
केचिद् इति वक्तव्यमिच्छन्ति अभिवादये स्थाल्यहं भोः आयुष्मानेधि स्थालीन या

वेच्चेत्तस्यासूयकत्वं नाज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यं तास्मिंस्त्वसूयकत्वेन नि
र्ज्ञाते प्रत्यभिवाद एव नास्ति कुतः प्लुतः, तथा हि कश्चिदसूयकोत्वं जाल्म न त्वं प्र
का त्यभिवाद एव नास्ति कुतः प्लुतः, तथा हि कश्चमसूयकत्वं जाल्म न त्वं प्रत्यभिवाद
शि मर्हसि भिद्यस्व वृषल स्थाण्डिलेति । अभिवाद्यवाक्यस्य कीर्तितानाम गोत्रं वा यत्र
प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते इह न भवति देवदत्त कुशल्य
सि देवदत्त आयुष्मानेधीति भो राजन्यविशां वेति वक्तव्यं भोः । अभिवादये दे
३९। वदत्तोऽहं भोः । आयुष्मानेधि देवदत्ता३ भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्याभि
मिवादये इन्द्रवर्माऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न्, आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन्नु वि
शामभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३, नामस्तु आयुष्मानेधीन्द्रपा
लितान्नु आयुष्मानेधीन्द्रपालित ८२ दूराद्धूते च । दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लु
तो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं तस्मिन्हूते सम्बोधने सा आगच्छ भो माणवक दे
वदत्ता३नु आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्ता३नु दूरं यदध्वाचे हूतं मध्यादनवास्थितेन तथा
पिहितावचेत् यत्रदाशीयत इति यत्रेप्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेषे आश्रीयमाणे दूरं,
श्रयते यद्दूरं हूतस्य हरणाच्च स कोपनमात्रोपलक्षणं तेन यत्राप्यदूरे तत्रापि तत्रौ
पि प्लुतिर्भवति सक्तून्पिब देवदत्ता३नु पत्नायुष्मद्देवदत्ता३ इति अरूपाश्च स्यन्ते के
आत्मीसमावेशदूरत्वादिति दूरादिति किं आगच्छ भो माणवक देवदत्त दूरान्हूताने को कोऽन्तु
है यत्र संबोधनपदं भवति तत्रायं प्लुत इष्यते तेनेह न भवति देवदत्त आगच्छ है हे
है प्रयोगे हैहयोः । हैहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयोः प्लुतो भवति है हे

देवदत्त देवदत्त हे३ तु पुन है३ इत्यो ग्रहणं अनन्त्यस्य योरपि यथा स्यात् । एव गुरोरनृ
तोनन्त्यस्यापि एकैकस्य प्राचां प्रतिभिवादे ... इत्येवमादि नायं ; प्लुतोऽवि
दितत्स्य सौवाचस्यापि विशेषणमुच्यते अकारान्वजितस्य मा चिन्ता वादानन्त्यस्या
पि टेरेकैकस्य प्लुतो भवति पूर्वमाचार्याणां मतेन देवदत्त३ देवदत्त देवद३त्त देव
दत्त देवदत्त तत्र यज्ञदत्त यज्ञदत्त यज्ञदत्तात् गुरोरिति किं वक्तासि त्वं कस्युमा
नूनं मूनं तदिति किं कुमारि मे नूत्ने काल्यामित्र एकैक ग्रहणं पर्यायार्थं प्राचामिति विवि
कल्पार्थं आयुष्मानेधि देवदत्त तदनेन यदुच्यते सर्व एव प्लुतः ; साकमस्मा मिश्र्यता
विभाषा कहेव्या इति तत्रोपपत्तेर्भवति प्लुतः ओमभ्यादाने अभ्यादानं प्रारम्भः तत्र वा ओ
ओमित्येतस्य प्लुतो भवति ओ३म् अग्निमीले पुरोहितं अभ्यादान इति किं ओमित्येतद्
नन्तीय मुपासीत एव ये यज्ञकर्मणि ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति ये३ य
जामहे यज्ञकर्मणीति किं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरस्याध्वर्युः कालं उपासीत य
यजामह इति अत्र वायव्ये तन्तु पाने दुकाहिन भवति ये देवासो दिव्येकादश स्थ इति
एव प्रणवष्टेः यज्ञकर्मणीति वर्तते यज्ञकर्मणि टेः प्रणवः आदेशो भवति स च प्लुतः
एवं प्रणवो नाम पादस्य वा अर्धर्चस्य वा अन्त्यस्य स्मपुसं दृष्टा प्रदानं तु शब्दस्यापि
त्रिमात्र ओंकारः वा यदिदधाति तं प्रणवमित्याचक्षते अपां रेतांसि जिन्वतो३म्
दकारान्तानि समन्वयो ... दिग्रहणं सर्वादेशार्थं ओंकारः । सर्वादेशो वोऽन्ते ते यथा
स्यात् अन्त्यस्य मा भूदिति यज्ञकर्मणीत्येव अपां रेतांसि जिन्वति एव याज्यान्तः याज्या
नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि सोमस्य विधे

व भग्नयेन सिजिह्वा मग्ने च कृषे दव्या वा दनुमृ ग्ये न ग्रदणां किं या ज्या नाम क्र
चा वाश्चि नू या का समुदा युरु पा स्तत्र पावो ति वा वाति तेषां दे सु नं प्राक्तो
ति स चा त्व स्ये वै षजे नदृ र्थं मेन ग्रे दणां ८७ ऋ विषे व्य श्रो वडो वडा वहा नाम
दें भूरि प्रेष्य श्रो ष्टा षद्वौ षट् ग्मा वषट् न्ये नेषा मा दे स्तु तो भवति यजु ष्कर्माणि
भूरि श्व ग्नयेन भूनू रि त्रे ष्य अग्ने य गो म या नू वे नूष्य श्रो ष्यट अस्तु श्रो नूष
ट् वौषट् सोम या ग्ने वी हीं वौ नूषट् ग्मा वाह अग्नि मा नू वद ग्र्यावि ए देवा नाय
५२ देमाता ये त्ये वमा दा वच स्तु तो नभवति सर्वे विधय छंद सि विक ल्पं ते इति व
म ग्नी नूप्रेषं तो परस्य च ग्मग तीयं प्रेषस्य ग्र ग्नी त्ये षणा न ग्रा द स्तु तो भव ति तस्य
देव चापे: वषू स्य च ओं नू वय ग्मानु श्रा वयु ग्रह्वो वा ते दृते इष्याजे नेदे द न भव ति प्र
स्ती दग्नी नू विकृ व हि स्व रा जी ति तदर्थं कोचि द वदस्य वर्णा वि भाषे स्या मि स व ध
ति नाच व्य वास्थि त वि भा षे ति अपर ग्मा ह सर्वं एव ह्युतं, सा दु स मा नि त्यु ना विभा
षा चि त्रे या हू ति इ कुनु उक्ताम नू उक्ताम ग्रा मि द स नू ग्रभि ह मीति छंदा सि स्तु त व्यत्ययः
ये नू या मे रा त्येव ओं श्रावय ८९ वि भा षा पृष्ट प्रा ति व च ने हे: पृष्ट प्र ति व चने हे वि
भा षा सु तो भ व ति अकार्षी: कट देव दत्त अ का र्षी हि नू अ ता वी केदा र्दे व दत्त नू
अ ल्ला वि षा हिं नू पृष्ट प्रा ति व च न मृ ति किं कट क रिष्य ति हि हे मि ति कि करो मि न च
६० विगृ ह्या नु यो गे च स्वे म न ता स्य च्चा च तं निग्र हः अनु यो गे स्त्य स्य स न स्या विभ
स्याज त्रैति ग ह्यो नु यो ग य द्वा क्व व ते न न स्य दे: सु तो भव ति वि भा षा अ नि त्यः
त्रा के म ति के न चि त्यो ति जा ता न त दु पव चे ति ति ग दि स म ह ये म ह ये हे अ नित्य
त्रा कां मन्यस्य नू अनि त्यः त्रा क इ पा ष ... अ घ श्रा द्धं म त्या स्य अ घं मा ना स्या पा

स्यानुग्रघामावास्येत्यात्थ ग्रघामावास्येत्येवं वादीयुक्ता प्राप्ता वाक्यस्य मतमेव मनुयुज्य
ते ९५ आम्रेडितं भर्त्सने वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने। द्विर्वचनस्य न स्यात् आम्रेडितं त्व
ग्ने चौर चौर३ वृषल वृषल३ दस्यो दस्यो३ घातयिष्यामि त्वां बंधयिष्यामि त्वां भर्त्स
ने पर्यायेणेति वक्तव्यं चौर३ चौर वृषल३ वृषल वृषल वृषल३ नन्दर्थमाम्रेडित
ग्रहणं। द्विः प्रकोपलक्षणार्थं वाक्यार्थमिति ९६ अंगयुक्तं तिङाकांक्षं अंगइत्यनेन युक्तं ति
ङंतमाकांक्षं भर्त्सने प्लवते अंगकूज३ अंगव्याहर३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म तिङिति
किं अंगदेवदत्त मिथ्यावदसि आकांक्षमिति किं अंगपच नैतदपरमाकांक्षति भ
र्त्सने इत्येव अंगाधीष्व ओदनं ते दास्यामि ९७ विचार्यमाणानां प्रमाणेन वस्तुपरी
क्षणं विचारः स यस्मिन् विषये विचार्यमाणानां वाक्यस्य टेः प्लुतो भवति होतव्यं दीक्षि
तस्य गृहा३इ न होतव्यं३ इति विचार्यते तिष्ठेद्यूप३ अनुप्रहरे३द्यूपा३ तिष्ठेद्यू
पे अनुप्रहरेदिति विचार्यते ९८ पूर्वं तु भाषायां भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्व
मेव प्लुवते प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वं अहिर्नु३ रज्जुर्नु लोष्टो नु३ कपोतो नु ३ स्थाणुर्नु३ पुरुषो नु३ भ्रगतोनु
भाषाग्रहणं पूर्वयोगे छन्दसि विज्ञायते ९९ प्रतिश्रवणे च प्रतिश्रवणं अभ्युपग
मः प्रतिज्ञानं श्रवणाभिमुख्यं चात्र आदिविशेषा वाक्यस्य टेः प्रतिश्रवणस्य प्र
तिश्रवणविषये वाक्यस्य टेः प्लुतो भवति गां मे देहि भोः हन्त ते ददामि ३ नित्यः श
ब्दो भवितुमर्हति३ देवदत्त भोः किमात्थ३ १०० अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः अनु
दात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च अगमः३ पूर्वान् ग्रामान् अग्निभूता३इ
पटा३उ अग्निभूते पटो इत्यनयोः प्रश्नान्ते वर्तमानयोरनुदात्तः प्लुतो भवति अगमः३
इत्येवमादीनां तु अनन्तरस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः प्लुतो भवति अभिपूजि
ते शोभनः खल्वसि माणवक १०१ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने अनुदात्तः प्लुतो वर्तते
चिदित्यस्मिन् निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति अ

न्निचिह्नाया तु नु राजचिह्नयात् अग्निरिव राजेव भकानुभायाः । दित्यर्थः । द्वात्रियावि
घेघ्याति न उपमानार्थं इति किं काष्ठचिदाहु । प्रयुज्यमान इति किं द्वात्रियाविघाघ
ति नु उपमानार्थं इति किं कयचिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किं अग्निर्माणवको भवा
न् ॥ ९८ उपरिस्विदासीदिति च अनुदात्त इति वर्त्तते उपरिस्विदासीदित्येतस्य टेरनु
दात्तः प्लुतो भवति प्लुतो नेन विधीयते न गुणमात्रमेव । [illegible] विदासी३त् अध
का स्विदासी३त् अधःस्विदासीदित्यत्र । विचार्यमाणानामित्युदात्तः । प्लुतः । उपरिस्वि
ट्टि दासीदित्यत्र नु अनेनानुदात्तः । ९९ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सने
षु स्वरितः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः । असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च स्वरि
५३ तः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः । असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च गम्यमाने । वा
क्यादेरामन्त्रितस्य असूयासंमतिकोपकुत्सनेषु इति द्विर्वचनमुक्तं तत्रायमु
न्नाविधिः । असूयायां तावन्माणवका३नु माणवकानु अभिरूपका३नु अभिरूपकानु
रिक्तं ते आभिरूप्यं संमतौ माणवका३नु माणवक अभिरूपका३नु अभिरूपक इ
त्वौ भव । स्वल्पेसि माणवक कोपे माणवका३नु माणवक अविनीतका३नु अविनीतक
न कादृ नीं ज्ञास्यसि जाल्म कुत्सने शाक्तिका३नु शाक्तिक याष्टिका३नु याष्टिकेदिनि
रिक्ता ते । असूयादिषु वाचनं वक्रमेव माणवकेत्यादिषु प्लुतः स्यात् १०० । क्षियाशीः प्रै
षु तिङाकाङ्क्षम् तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तु तत्स्वरितः स्वरितः प्लुतो भवति क्षिया आचा
र नीत्याचारमु । तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्रियायां तावत् स्वयं रथेन या
ति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति पु
वमात्रं तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति प्लुतो भवति । आशिषि सुतांश्च लप्सीष्ठ३ पु
त्रान्न घ्रेदोध्येष्ठ३ न्तु व्याकरणं च भद्र । प्रैषे कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ यवान् लुनीहि
तु पचाम स्नुहि अपिब आकाङ्क्षमिति किं दीर्घं ते आयुरस्तु अग्नीनुविद्वन् १०१ अनन्त्य

स्यापि प्रश्नाख्यानयोः पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः
स्वरितः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च अगमा३ः पूर्वान् ग्रामान् अग्निभूता
३इ पटा३उ सर्वेषामेव पदानामेषः; स्वरितः; प्लुतः; ... अनुदात्तप्लु
... अनुदात्तोऽपि पदैमवति आख्याने अगमा३ः पूर्वा
... अभिपूजितयोरिति अनुदात्तोऽपि पदे भवति ...
नु ग्रामान् ... प्लुतावैच इदुतौ दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः; तत्रैव
च; प्लुतप्रसङ्गे ऐचः ... इदुतौ प्लवेते ऐ३तिकायन; ...
... वर्णस्य ... समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन क्रियेते प्लुता
... इदुतौ प्लवेते ... इत्यर्थः; ताव
... प्लुतिर्भवति तावत्त्रिमात्रौ ... तदा ...
... मात्रा ... तदा तावद् ... मात्रौ क्रियेते यथा ऐ३तिकायन
... त्रिमात्रौ;
तौ; विधीयते तु एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ एचोऽप्रगृ
ह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्य अकारः स च आकारोऽदेशो भवति स च प्लुतः;
उत्तरस्यार्धस्य इकारोकारावादेशौ भवतः; प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्य
भिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यं प्रश्नान्ते अगमा३ः पूर्वान् ग्रामान् अग्निभूता३इ
पटा३उ अभिपूजिते भद्रकोऽसि माणवक अग्निभूता३इ पटा३उ विचार्यमाणे
होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ प्रत्यभिवादे आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ पटा३उ
... ब्राह्मणोऽयं ... वर्षे ... आग ... ३इ ...
कारः प्लुतो यथा ... प्लुतो ... इदुतौ पुनरुदात्तावेव
भवतः; ... किं विष्णुभूते विष्णुभूते ... माणव
कविष्णुभूते ... अनुदात्ते ... कर्त्तव्यः

ह्मा भूत भद्रं करोति भो३ इति अप्रगृह्यस्येति किं शोभने खलु स्थ। खट्वे आ३ स
त्रिसे छंदसि प्लुतविकारोयं वक्तव्यः। हे अग्नौ३ इ हे अग्नी३ इन्द्र पत्नीवतः १०७
तयोर्य्वावचि संहितायां तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ भवतः। अ
को चि संहितायां विषये संहितायामित्येतच्चाधिकृतमितउत्तरं आपादपरिस
माप्तेर्यदूर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यं अग्ना३ याशा पटा३ वाशा।
अग्ना३ यिंद्र पटा३ वुदकं अचीति किं अग्ना३ इ पटा३ उ संहितायामिति किं
१०८ अग्ना३ इ इंद्र पटा३ उ उदकं इदुतोर्ग्रहणं सिद्धादिको यणचीति न प्राप्नोति
र यस्मात्। अत्रापि कार्योचित्रयोः सिद्धार्थं स्यात्तु एवमपि सवर्णदीर्घत्वं निवृ
त्त्यर्थं च वक्तव्यं आमेनतु अपवादं मन्तिचु त्वार्थं यत्नान्तरमस्ति तथापि यणस्वरनि
८·२ वृत्त्यर्थमिदमारभ्यते यणादेशस्यासिद्धत्वात् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो
417 नुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति किंतु अनुदात्तवनीरुनं तिङ्स्थ पाद्विदुतोर्यदयोविद
धाति तौ च समस्वरसंधि प्रसिद्धौ प्राकृत दीर्घविधानुतिवृत्त्यौ २ ज्ञयदा भवति
प्लुत पूर्वस्य यणा विदधीत्यर्थं चा घेते नन चोद्यनप्राकृत दीर्घौ यणस्वरबाधनमे
वहेतुः १०८ इति काशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः २ मतुवसो रु
संबुद्धौ छंदसि पदस्येति वर्तते मतन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य च रु इत्ययमादेशो
भवति संबुद्धौ परतः छंदसि विषये मत्वन्तस्य तावत् इंद्र मरुत्वः इदं वाहि सोमं
मिको मेदिने त्वा मरुत्वा स्यसेति रुत्वयोस्य संतीति मनुष्य तदुच्छ्लनादि लोपे
यां गान्तस्य लोपे च कृते नेन कारुस्य रुभवति वस्वन्तस्य खल्वपि मीढ्वस्तोकाय से
नयाय इंद्र साह्व समीढ्व। करोति पाजनं दाश्वानुसोपातिनि मतुवसोरिति
किं पयस्वन्नस्तोषामः। संबुद्धाविति किं यस्त्वं विद्वान् सः। अग्निमाधत्ते छंदसीति किं

हे गोमन् हे पयिवन् वनउपसंख्यानं कर्त्तव्यं यस्त्वावंतेव स्तुना चातरिच्य
इणः च्यानः पूर्वस्य छंदसि छानिपू विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य भव
भगवत तूं अघवतू इत्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्यः एवं तुवदस्य च ओकारादेशः सोमान्येतु
छंदसि विभाषायां चेदं वचनं भवतः हे भोः। हे भगवन् हे भवन् हे (भगवते) भगोः हे अघोः हे
अघवन् इति पातविज्ञानात्सिद्धं अघवा भोः इत्यादयो निपाता द्रष्टव्याः असंबु
द्धाविति। द्विवचनबहुवचनयोरपि द्रष्टव्ये भो देववदत्तयज्ञदत्तौ भो देवदत्तय
ज्ञदत्तविष्णुमित्राः तथा स्त्रियामपि वद्द्रष्टव्ये भो ब्राह्मणि संहिताधिकारउत्तर
त्रबोपयुज्यते तत्राभिनपदस्योनिमिति नो नश्छव्योपधायां तिति १ अत्रानुनासि
कां पूर्वस्यानुवा अधिकारोयं इनउत्तरस्ययस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्यानुव
र्णस्यवानुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं यदित ऊर्ध्वमनुक्रामिष्याम
स्तत्रेपूर्ववर्णस्यवानुनासिको भवतीति वक्ष्यति समः सुटि संस्कर्त्ता संस्कर्त्तुं संस्क
र्त्तु संस्कर्त्तव्यं संस्कर्त्तव्ये अत्रग्रहणे रुणा सहरुसान्नियोगप्रतिपत्त्यर्थं आधि
कारपरिमाणपरिज्ञाने सति छोडिलोपइत्यस्य चापि पूर्वस्यानुनासिक आगमको
त २ आतोटि नित्यं अटिपूर्वतो नो पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकत्वा
देशो भवति दीर्घादटि समानपदे इति रुत्वं वक्ष्यति ततः पूर्वस्यान्यो नुनासिको
मेवेति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनं महां पाहि महन्दोषयञ्जेन्सादेवा न एभ्यो देव्य
न कोचिदनुस्वारमधीयते स छांदसो वर्णो व्यत्ययो द्रष्टव्यः आतट्टति किं ये वन
स्यान्निरनुर अचीति किं भवांश्छादयति भवोश्चायपादि ति त्यग्रहणं विस्पष्टार्थं नृन्
नुनासिकात्परो नुस्वारः तत्र रुत्वबाधया रुत्वं व्याः तदपदाचेयमनेनानासिकादि
निवचेमी अनुनासिको दन्त्यो यो वर्णः नोः पूर्वस्य यस्यानुनासिको न विदितेः ततः

परोनुस्वारस्यागमो भवति वक्ष्यति। सम्। सुटि संस्कर्त्ता पुमान्। खय्यम्परे पुंस्कामा
भवांश्चरति केचित्तु परकृतादमेवान्यार्थेन [illegible] अनुनासिकादन्योनुस्वारो वा भ
वति यस्मिन्पक्षे नुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारस्यागमो भवतीत्यर्थः। सन्तु कस्यागमो
मो भवति सो पूर्वस्येति वर्त्तते [illegible] भवति। ६ समः सुटि। कृतिकृते
का इति समः [illegible] सस्य रुर्भवति सुटि परतः। सुटि [illegible] विषये संस्कर्त्ता संस्कर्त्तुं सं
द्वि स्कर्त्तव्यं संस्कर्त्ता संस्कर्त्तुं संस्कर्त्तव्यः अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति वचने
विसर्जनीय एव प्राप्नोति सा च व्यवस्थितविभाषा [illegible] तेन नित्यं सकार
५५ एवात्र भवति अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा [illegible] सम सुटीति [illegible] सका
रको निर्देशः। सम इति किं उपस्कर्त्ता सुटीति किं संक्रमते [illegible]
सो वक्तव्यः विसर्जनीयस्य प्रसंग इति संस्कर्त्ता पुंस्कामा [illegible] ५ पु
मः खय्यम्परे पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः पुंस्कामा पुंस्कामा पुं
स्पुत्रः पुंस्पुत्रः पुंश्चली पुंश्चली पुंस्कामीत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वोः [illegible]
[illegible] सकार एवादेशो वक्तव्यः [illegible] पूर्वस्यादे
[illegible]
ति किं पुंदासः पुंगवः पुंभावः अम इति किं पुंक्षीरं पुंक्षुरं [illegible] किं प्रमा
ख्यं पुंसां चारु। ६ नश्छव्यप्रशान् अम्परे इति वर्त्तते नकारान्तस्य पदान्तस्य प्रशा
नवर्जितस्य रुर्भवति अम्परे छवि परतः भवांश्छादयति भवांश्छादयति भवांश्चि
नोति भवांश्चिनोति भवांष्टीकते भवांष्टीकते भवांस्तरति [illegible] किं भवान्करो
ति [illegible] भवान्करोति अप्रशानिति किं प्रशान्छादयति प्रशान्चिनोति अम्परे इत्ये
व भवान्त्सरुकः। ७ [illegible] नकारान्तस्य पदस्य उभयथा [illegible] रुर्भवति [illegible]
[illegible]
[illegible] भवति [illegible]

त्तौ समाने पदे भवतः । ...ति त्रिप्रकृतात्वाद्धकाद इकणृ हृत्येते भवांश्छादयसे नमो ॥ इंद्रो
यज्ञे जसा महा अस्ति दीर्घादिति किं अहन्नहिं अटीति किं इमान्नु चक्रियान्नु समानप
द इति किं यानुधामानुपस्थ इ उभयप्रेत्सेव आदित्यान् याचिषामहे ॥ नॄन्पे नॄन्
इत्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पकारे परतः । अकारस्तु चाप्रमाणार्थः । नॄंः पाहि नॄंः प्रीणी
हि नॄंः प्रीणी पइति किं नॄन्भोजयति स्वतवानित्येतस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः ।
स्वतवां पायु
स्वतवांः पायुरग्ने २० कानाम्रेडिते कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्रेडिते पर
तः । कांस्कानामंत्रयते कांस्कान्भोजयति अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कु
त्वो कत्वो वा तिर्न भवति समस्तादीत्यतो वा सकारो नुवर्तते संहिता त्रिविधीयते
पूर्वेषु योगेषु संबंधानुवृत्त्यागतस्य मेत्रान निसंबंधः । आम्रेडित इति किं कान्
कान्नु पश्यति एकोत्र कुत्सायां ॥ ढो ढे लोपः । ढकारस्य ढकारे लोपो भवति । लेढा
पदादिकाते नास्यासंभवादपदांतस्य ढकारस्यायं लोपो विज्ञायते लीढं मीढं उ
पगूढं अवगूढं घृतस्यात्रसिद्धत्वात्माश्रयाद्द्रष्टव्यः । श्वलिड्ढौकते इत्यत्र जश्त्वे कृते
कालीनाति जश्त्वे लोपाभावः । न च ढलोपो जश्त्वापवादो विज्ञायते जश्त्वे कृते तस्यादि
लीढादिविषयः संभवति तत्र लिड्ढौकते मधु लिड्ढौकते इत्यादौ ढकारस्य जश्त्वमाम् यप्रतिषेधः ।
नेत्यत्र निष्ठा तिकृतेमा न मध्ये न प्राप्तो कृतमिति अविषयो सढलोपस्य ॥ रोरि
अत्र नर्त्तिः ति कृतेमा नर्तत्त्व रेफस्य रेफे परतः । लोपो भवति नेगूढः । अजर्घाः । पास्पर्शः । अपास्पा इति ॥ पूर्व
रेफस्य रेफे परतः । लोपो भवति विसर्जनीयः । रुरित्यत्र रेफान्तस्य पदस्य विग्रहः परतः । अवसाने
रेफस्य नयो विसर्जनीयः आदेशो भवति वृक्षश्छादयति प्लक्षश्छादयति वृक्षष्टकारम् प्लक्षष्ट
कारम् । प्लक्षष्टकारम् । वृक्षाश्चिनोति प्लक्षश्चिनोति वृक्षष्टीकते प्लक्षष्टीकते वृक्षास्तर

ति वृक्षस्तरति अवसाने वृक्षः प्लक्षः खरवसानेयोरिति किं अग्निर्नयति वायुर्नय
का ति इहतु नकुर्यात् भवः नार्कुटः नवते रयं नार्थस्य इति वृक्षे सर्जनीयो नभवति ७
त्रि रः सुपिपरतो विसर्जनीयादेशो भवति पयस्सु सर्पिस्सु यजुस्सु चक्षुस्सु पातीति सप्तमी वकु
वचने गृहस्वते सिद्धे सत्यां भोति पमार्थ्यं कोमेवसपि विसर्जनीयो नान्यस्य गीष्षु वे
तुर्षु १५ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि भोभगोअघो इत्येवं पूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य
मेकस्य यकारादेशो भवति अशिपरतः भोअत्र भोगोअत्र अघोअत्र भोदयाति भगो
५६ ददाति भगो ददाति अघो ददाति अवर्णपूर्वस्य कन्यास्ते यन्यास्ते ब्राह्मणा ददाति पु
रुषा ददाति भोभगो अघो अपूर्वस्येति किं अग्ने रत्र अशिग्रहणं किं वृक्षः प्लक्षः ने
नदाति सिद्धिरायामित्यनुवर्त्तते नतदिअभूग्रहणमस्तु नमार्थं हलि सर्वेषामिति सलो
यलोपः अशिहलि यथा स्यात् भूत्मा भूत् वृक्षवृक्षस्य नीति वृक्षवट नमाचक्षुयः
स वृक्ष वयति वृक्षवयते रेफस्य वृक्षभूकमोनीति अर्थ तत्रैवा इत्यारहणं क
स्मा नेकृत उत्तरार्थं मो नु स्यात् इति हलमात्रे यथा स्यात् चोल्लघुप्रयत्नतर
कण यनस्य लोपः शाकल्यस्य ह्येते चोवृक्ष वकरोस्य त्रमाभूत् इत्यस्य अङ्गणाक
त मोमिन्नेव पुनस्तत्र पातमेत्र १६ चोल्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य वकोरयका
रयो भोभगो अघो अवर्णपूर्वयो पदान्तयो लघुप्रयत्नतरः अनरतमे आदेशो भव
ति अशिपरतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन भोयत्र भगोयत्र अघोयत्र कन्यास्ते
कन्यास्ते अस्मात्पूर्वकस्मादाय वृक्षं असौ आदित्यः पटअत्र पटवत्र वायानय पटवी
नय लघुप्रयत्नतरस्य च मुच्चारणस्यान्तस्त्यपि लौ १७ लोपः शाकल्यस्य वको
यकारयोः पदान्तयोः अवर्णपूर्वयो लोपो भवति शाकल्याचार्यस्य मतेन नाशि
परतः कन्यास्ते कन्यास्ते काकेन्यास्ते असुस्मादुद्धरः असुस्मादुद्धरः पटवत्र पटअत्र वै
साअस्मादितिवे असावादित्यः शाकल्यग्रहणं विभाषार्थं तेन यदापि लघुप्रयत्नतरः

न भवति आदेशस्वराद्यो ; पदान्तेप्यवग्रहणं भवति १८ ओतो गार्ग्यस्य ओकारात्परस्य यका-
रस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन । भिपरतः ; भोअत्र भगोअत्र अघोअत्र
भोइदं भगोइदं अघोइदं ॥ तिस्याशोयमारम्भः ; गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं लोपमललघुप्रय-
त्नतरस्य विकल्पे नु लोपः । क्रियते सोऽनेनापि वेति वर्तते लघुप्रयत्नतरस्तु
भवत्येव यकारः ; भोयत्र भयत्र भगोयत्र भगायत्र अघोयत्र अघायत्र केचित्तु स-
र्वमेव कार्यमत्र नेच्छन्ति १९ उञि च पदे अवर्णपूर्वस्य यवयोः पदान्तयोः लोपो भव-
ति उञि च पदे परतः ; स उ एकविंशतिः वर्तते स उ एकाग्निः ; पद इति किं तन्त्रे उतं तन्त्र
युतं वेत्र ; संप्रसारणे कृते उञि तिभूतपूर्वेण तवकारेषु कृते प्राप्नोति पदस्य अघ उञिते-
व रूपो नितरां ; प्रातिपदे कौ शोलि न पदालोदाहरणं त्वा वेमाह तस्य यदग्रहणं निवृत्त्यर्थं
न्तार्थं पदग्रहणं क्रियते २० लोपः शाकल्यस्य ; हलि सर्वेषां हलि परतो भो भगो अघो अपूर्वस्य
यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन भो हसति भगो हसति
अघो हसति भो याति भगो याति अघो याति वृक्षा हसन्ति सर्वेषां ग्रहणं तु शाकल्य-
स्यापि लोपो यथा स्यात् लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति २१ मोनुस्वारः मकारस्य पदा-
न्तस्य अनुस्वार आदेशो भवति हलि परतः ; कुण्डं हसति कुण्डं याति वनं याति हलीत्येव
त्वमत्र किमत्र पदान्तस्येत्येवं गम्यते २२ नश्चापदान्तस्य झलि नकारस्य मकारस्य चापदान्त-
स्यानुस्वार आदेशो भवति झलि परतः ; नकारस्य पयांसि यशांसि सर्पींषि धनूंषि मकारस्य आ-
क्रंस्यते आचिक्रंसते अधिजिगांसते अधिजिगांसते पदान्तस्येति किं गम्यते रम्यते ह-
न्यते २३ मो राजि समः क्वौ समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्प्रत्य-
ये परतः ; सम्राट् सम्राजौ सम्राजः मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं राजीति किं सं-
यत् समः इति किं किराट् क्वाविति किं संराजिता संराजितुं संराजितव्यं २४ हे मपरे वा
हकारे मकारपरे परतः मकारस्य वा मकार आदेशो भवति किम्ह्मलयति किन्ह्मलयति

ति कथम् म्लालयति यवलपरे यवला वा यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथा सं
य्येन वा भवन्तीति वक्तव्यम् । किंह्यः किय्ँह्यः किंह्लादयति किल्ँह्लादयति २५ नपरे नो
नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति किन्ह्नुते किंह्नुते कथं न ह्नुते
कथं ह्नुते २५ ङ्णोः कुक्टुकौ शरि ङकारणकारयोः कुक् टुक् इत्येतावागमौ वा भ
वतः शरि परे प्राङ्क्षष्ठे प्राङ्षष्ठे प्राङ्ष्षष्ठे प्राङ्षष्ठे प्राङ्क्साये प्राङ्साये
णकारस्य वण्ट्षष्ठे वण्षष्ठे वण्ट्ष्षष्ठे वण्ट्साये वण्साये पूर्वो मे कारण
प्राङ्षष्ठे वण्ट्षष्ठे इत्यत्र षष्ठ चोर्थं नुक्शो यति [illegible] इत्येवं मेधि न्यायते
इह मा भूत् पुंसः [illegible] विस्तचो विरप्मिन्दुति प्राङ् कासाय [illegible] वसान्यजा घो
रिति ख्यलिहसाय्यो वुल्लेट् साये मधुलिट्साये पदादि कारणो नपदान्ता घोरना मिति
प्रत्यवपति बोधार्थम् सू २८ नश्छो नकारान्तात्पदात् नस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति
भवान्त्साये भवान्साये मधुलिन्त्साये पदादिकारणे नपदान्ता घो रना मिति प्रत्यव प्र
ति बोधार्थं सू २८ नश्छो नकारान्तात्पदात् नस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति भवा
न्त्साये भवान्साये महान्त्साये महान्साये तिलान्त्स्रावयति तिलान्स्राव
यति धुट्श्च त्वे स्य चासि द्वित्वात्वे [illegible] प्रयुञ्जीतेति एवं न भवति २५ नकारस्य प
दान्तस्य शकारे परतः चानुगागमो भवति भवाञ्छेते भवाञ्शेते पूर्वोत्तकारे णाद्
त्वार्थं यद्येवं कुर्वन् छेते इत्यत्र नकारस्य पदान्तत्वान्न चानुप्राप्नोति तत्र समाधि
माहुः लो [illegible] योगविभागः क्रियते साचा प्रतिबोधार्थं लो [illegible] का
रो ने भवतीति ततः [illegible] इति सू० ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ह्रस्वात्परो यो ङम्
न्तद्यत्तात्पदात् तस्य चा ङमुडागमो भवति नित्यं ङणनेभ्यो यथा सन्ङ्ङा
ना भवन्ति ङकारान्तात् ङः ह्रस्वात्परो णकारान्तात् [illegible] वसन्वोचेन् नको

तां ता ऋ दृ वृ षन्ता स्ते कृण्वन्तो च तृ ङः स झांता कि त्वाम स्मै फ स्वादि ति कि प्रा ज
स्ते भ वा ना स्ते अचो नि किं भ्राम्यङ् करोति इङ् परमं दंडिना उक्तो मं दंडिनो ति इत्ये
षपद स्ति वा चपादि विधा विति प्राप्य यत्नत्वा एव वति वे धा उक्तरपद स्प पदा वे ना स्तीति ङः मुण
नम वति अथवा उति चपद इत्यत: सप्तम्यंत पद इत्यनुवर्त्तते तेनेयुक्तापो पदे ङः मुङ भवे
ति ३। मयउञो वो वा मयउञ इस्य उञो वाव कारादेशो भवति अचि परत: शं स्तु अस्तु वे
दि: शम्व लु वेदि: ततु अस्य परत:, तद्व स्य परत:। किं मु आ वपनं किम्वा वपनं प्रगृह्य
त्वादुत: प्रकृतिभावे प्राप्ते विधीयते तस्यासिद्धत्वा प्लुतीति मो नुस्वारो न भवति ३२ विस
र्जनीयस्य स: खरि इत्यनुवर्त्तते विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परत:, वृक्ष
श्छादयति वृक्षश्चकार: वृक्षास्थिनोति वृक्षास्थिनोति प्लक्षास्थिनोति वृक्षष्टीकते प्लक्ष
श्छादयति वृक्षश्चकार: वृक्षास्थिनोति वृक्षास्थिनोति प्लक्षास्थिनोति वृक्षष्टीकते प्लक्ष
ष्टीकते वृक्षस्तरति ३३ शर्प्परे विसर्जनीय: शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्ज
नीयादेशो भवति पुरुष: त्सरु: पुरुष: त्सरु: अद्भि: क्षाते वास: दोमे पुरुष: त्सरुक: घन
घन: दोमण श्रर्षणी नां नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीय वचनं तस्य विकार
निवृत्यर्थं तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयावपि न भवत: ३४ वा शरि शरि परत: विसर्जनी
यस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति वृक्षा: शेते वृक्षश्शेते प्लक्ष: शेते प्लक्षश्शेते वृक्ष:
षण्डे वृक्षष्षण्डे वृक्ष: साये वृक्षस्साये खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्य: वृक्षा: स्थातु ३५
कुप्वो: क ष कवर्गपवर्गयो: परत: विसर्जनीयस्य यथासंख्यं क ष इत्येतावादेशौ भव
त: विसर्जनीयश्च वृक्ष: करोति वृक्ष: करोति वृक्ष: खनति वृक्ष: खनति वृक्ष: प
चति वृक्षष्पचति वृक्ष: फलति वृक्षष्फलति क ष्पाविति ककार पकारा उच्चारणा
र्थौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेव ... विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्प्राप्ते इदमा ३

अतइत्येतस्मिन्सूत्रे बाधकं कुप्वोरेव विसर्जनीय इत्यनेन बाधकं वासः दौ सं ग्रहि,
प्सातेमिति पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधाभावाद् दुत्तरस्येति शर्प्परे विसर्जनी
का इत्येतदेव भवति केचित्तु एवमर्थे योगविभागं कुर्वन्ति कुप्वोः शर्प्परयोर्विसर्ज
शि नीयस्य विसर्जनीयमादेशो भवति किमर्थमिदं कस्मो वेति वक्ष्यति तद्बाधना
र्थमिति ३९ सोपदादौ सकारआदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वोरपदाद्योः परतः
पाशकल्पककाम्येषु पयस्पाशं ईषदसमाप्तौ कल्पदेशीयरः पय
५८ स्कल्पं यशस्कल्पं प्रागिवात्कः पयस्कं यशस्कं काम्यच् पयस्काम्यति अपदादावि
ति किं पयः कामयते पयःकाम्यति सोपदादाविति अनव्ययस्येति वक्तव्यं इह मा भूत्
प्रातः कल्पं पुनः कल्पमिति रोः काम्ये नियमार्थं रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमा
र्थं वक्तव्यं पयस्काम्यति यशस्काम्यति इह मा भूत् गीः काम्यति धूः काम्यति उपध्मान
यस्य चवर्गे परे सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं उज्झि उपध्मानीयोप
धः पयात्रेदम्यत्र देत्तूने अमुक् समुझ इति यथा स्यात् ४० इणः षः इणः अपदादाविति
वर्त्तते इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुप्वोः अपदाद्योः परतः पाश
कल्पककाम्येषु पाशः सर्पिष्पाशं कल्पः सर्पिष्कल्पं कः सर्पिष्कः इत उत्तरं स इति
इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो विसर्जनीयस्तस्य षकारो न्यस्य सकारो भवति
४० नमस्पुरसोर्गत्योः नमस् पुरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारा
देशो भवति कुप्वोः परतः नमस्कर्ता नमस्कर्तुं नमस्कर्त्तव्यं पुरस्कर्ता पुरस्कर्तुं पु
रस्कर्त्तव्यं गत्योरिति किं पूः पुरः पुरः कामेति ४१ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इकारोपधस्य
उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुप्वोः परतः निष्कृतं
आविष्कृतं दुष्कृतं निष्कृतं निष्पीतं दुष्कृतं दुष्पीतं बहिष्कृतं बहिष्पीतं

आविस् आविष्कृतं आविष्क्रियते चतुर् चतुष्कपालं चतुष्कण्टकं प्रादुस् प्रादुष्कृ
तं अप्रत्ययस्येति किं अग्निः करोति वायुः करोति मातुः करोति पितुः करो
ति अत्र रान्तस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्य षत्वं प्राप्नोति
कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य पुमु
हुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः पुंस्कामा मुहुस्कामा नैष्कुल्यं दौष्कुल्यं निनुष्कुलं दुन्
ष्कुलं दुः नृपुरुषः यदि इंगलद्वारा यो वृद्धिस्तु तयोरसिद्धत्वात्तत्र षत्वं वर्जते ते ७० नि
रसो नानन्तरस्यां निरसो विसर्जनीयस्यानन्तरस्यामकारादेशो भवति कुर्मः पर
तः निरस्को निरस्कं निरस्य निरः करोति निरः करोति निः करोति क्रमेव तात
दिस्येवानिरः कृत्वा वाङ्गतः ७१ द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे षड्भिः सम्बध्यन्ते द्विस्त्रि
स्चतुर इत्येते येषां कृत्वोर्थे वर्तमानानां विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति अन्यत
रस्यां कृत्वो परतः द्विः करोति द्विष्करोति त्रिः करोति त्रिष्करोति चतुः करोति च
तुष्करोति द्विः पचति द्विष्पचति त्रिः पचति त्रिष्पचति चतुः पचति चतुष्पच
ति कृत्वोर्थ इति किं चतुष्कपालं चतुष्कण्टकं पूर्वेणानित्यत्वं भवति इदुदुप
धस्येत्येतस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोर्थे विशेषणे चतुः पदेन विसर्जनीये विशेष्यमा
णो द्वित्रिश्चतुरिति शुक्रमकृते कृत्वसुचोर्थे षत्वं चत्वारिकस्मात्त्वं चतुष्कपाले
सापत्वं विभाषया भूमेन नुहि प्रजन्त्रपूर्वेणास्ति द्वैरूप्यं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृ
त्वोर्थे लुप्ते कृत्वोर्थे यो रेफस्य विसर्जनीयो हि एवमसति इदानीं द्विस्त्रिश्चतुरिति वि
ते न किं कार्यं अन्यो हि ने इदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदन्यो हि आक्रियमाणे ग्रहणे वि
सर्जनीयस्य यदा विशेषणं चतुरो न हि प्राप्तिः तत्र रेफस्य विसर्जनीयो हि तस्मिंस्तु

क्रियमाणे पुंस्कं चन्द्रे विसर्जनीयो भवति प्रकृतं पदं तत्र स्योव विसर्जनीयस्या
यां एवं च क्रियमाणो द्विहिः स्तनत्रेह; एं चन्द्रं ब्रह्मस्य घोत्योचे पिव त्र्येमान्
स्य पूर्वेण नित्यं षत्वे स्यान्न पूर्वे त्रास्ति द्वैनास्ति विप्रतिषेधे भावात् पुनस्ते ति
का ७२ इस उसोः सामर्थ्ये षइति सावधाने इस उस इत्येतयो विसर्जनीयस्य नित्यं स्यात्
कि पकारे चादेशो भवति सामर्थ्ये सति कुर्वोः परम; सर्पिः करोति सर्पिष्करो
ति यजुष्करोति सामर्थ्ये सति किं तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकं सामर्थ्याभिष्ठ
ब्यते तान पुनरेकार्थीभाव; इत्यतः ७२ नित्यं समासे नुत्तरपदस्यस्य इस
८५ सोरिति वर्तते समासविषये इस उसे विसर्जनीयस्य अनुत्तरपदस्थस्य
नित्यं भवति कुर्वोः परतः सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालं सर्पिष्पानं धनुष्फलं जे
नुत्तरपदस्थस्येति किं परमसर्पिः कुण्डिका परमधनुष्कपालं पूर्वस्य त्रविक
ल्पो यजनं भवति एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकं इस उसोः प्रत्यय
मसावधिकरोति इस उसोः सामर्थ्ये इत्यत्र प्रवर्तते व्यपेक्षाचेत्र सामर्थ्यमात्र
तामिति समासे न भवति ७४ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी
यस्य अकारात् परस्य अनव्ययस्य विसर्जनीयस्य समासे नुत्तरपदस्थस्य नित्यं
सकारादेशो भवति कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी इत्येतेषु परतः; कृ-अयस्का
रः पयस्कारः कामि अयस्कामः पयस्कामः कंस अयस्कंसः पयस्कंसः कुम्भ अयस्कु
म्भः अयस्कुम्भी अयस्कुम्भीत्यपि भवति वीति पदिके गत्वा लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणं भवतीति पात्र अयस्पात्रं अयस्पात्री पयस्पात्री पयस्पात्री कुशा अयस्कु

नुः पयस्कृत्या कर्तारौ अनुभ्यां पयस्कर्तारौ अनतकर्ता इत्यत्र नु कस्कादिषु
द्रष्टव्यः तेन मतिकि गीःकारः धूःकारः पयस्कारः किंभाः वाररां भास्कर
इत्यत्र तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः अन्तर्वाच्यस्येति किं पूर्वकारः पुनःकारः समास
इत्येव पयः कराति यशः कामयते अनुत्तरपदस्थस्येत्येव परमपयःका
रः परमयशःकामः ८४ अधःशिरसी पदे अधस्पदं शिरस्पदं इत्यनयोर्विसर्ज
नीयस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः अधस्पदं अधस्पदी शिरस्पदं शि
रस्पदी समास इत्येव अधः पदं अनुत्तरपदस्थस्येत्येव परमशिरःपदं अध
स्पदमिति अमकर ... समास ८५ कस्कादिषु च कस्कादिष्वेव माति
षेचवि सर्जनीयस्य सकारो षकारो वा यथायोगं भवति कस्कः कस्कौ कस्कः
नः कुतः कुतः आगम इत्यागम अनुपद्यत्र श्रुतस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यः स्क्रीः
क्रीणाते यसपचादित्वात् पुत्रस्य अनन्तभव श्रांत सपेको काःस्काम कान्ता
स्तोडिनः दासिकोणां मासायां कुडिका भातपाल यतष्पल मि लोलेषां कांड्रस्न
रुदक्ष सोचिव त्ये यथा सादिति पदीस स्थि ज्योल मित्येताम् इति मूत्राकर
गो नुष स्कांड मेदस्पिंडं तालिमिति नलोचा नौअपचोरः कस्कादिषु द्रष्टव्यः इति छन्दसेवो
त्रोडि नयोः छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य सकारोदेशो भवति ऊर्ध्वो नु
नः प्रणू धमास्तोतिश्च वजोपि च्योत्स्न पात्रे अयस्पात्रे विश्वतः पात्र चित्पुव तस्पात्रे
कारः उकरास्कारः आयुभिः तयोमितिवि मनि पावित्रानु कुरुप हहणः
को ३ पुरस्तीनू सेन पालकइत्येवमादिषु नु सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पेनेति ८८ कौ
कस्काकरति कृधि कुतेषु निदितेः करतकरति कृधिकृत इत्येतेषु परतः अविदितो विसर्जनी
यस्य स कारादेशो भवति छन्दसि विषये [illegible] स्कां कावतः विश्वत स्करनु करति

पयस्करोति कृधि उरुणस्कृधि कृत सदस्कृतं अनिदितेरिति किं यथा नो अदितेः करत्
४९ पंचम्याः परावध्यर्थे छंदसि पंचमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भव
ति परौ परतः अध्यर्थे त्रयायमयमुतो अग्निर्हिमवतस्परि दिवस्परि मुखस्परि इति पंच
म्या इति किं अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं परावित्यपि किं एभ्यो वा एतं लोकेभ्यः प्रजाप
का प्रि तिः समैरयत् अध्यर्थ इति किं दिवः पृथिव्याः पर्योजउद्धृतं अत्र सर्वतोभावः अध्यर्थ
उपरिभावः ५० पातौ च बहुलं पातौ च धातौ परतः पंचमीविसर्जनीयस्य बहुलं सका
रादेशो भवति सूर्यो नो दिवस्पातु ५१ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ष
१०१ ष्ठ्या विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पय पोष इत्येतेषु पर
तः छंदसि विषये वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये पुत्र दिवस्पुत्राय सूर्याय पृष्ठ दि
वस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णं मरुत् अगन्म तमसस्पारं पद इडस्पदे समिध्यसे पयस्
सूर्यं चक्षुः दिवस्पयः पोष रायस्पोषं यजमानेषु षष्ठ्या इति किं मनुः पुत्रेभ्यो दायं
भजते ५२ इडाया वा इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति पत्यादिषु
परतः छंदसि विषये इडायास्पतिः इडायाः पतिः इडायास्पुत्रः इडायाः पुत्रः इडायास्पृ
ष्ठं इडायाः पृष्ठं इडायास्पारं इडायाः पारं इडायास्पदं इडायाः पदं इडायास्पयः इडा
याः पयः इडायास्पोषः इडायाः पोषः ५३ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः पदाधिकारो निवृत्तः
अपदान्तस्येति च मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यं आपादपरिसमाप्तेर्यदित ऊर्ध्व
मनुक्रमिष्यामः अपदान्तस्य मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं वेदितव्यं वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोः
सिषेवे सुष्वाप अग्निषु वायुषु अपदान्तस्येति किं अग्निस्तत्र वायुस्तत्र
सिद्धे मूर्द्धन्ये पुनर्ग्रहणं ढकारार्थं अकृढ्वं चकृढ्वे ५४ सहेः साडः सः सहेर्धातोः षडित्येव साड
न्तस्य यः सकारः तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति जलाषाट् सहेरिति किं सोढेन यतिवन्ते

ने इति सः । तस्यापत्यं साढिः । साढ्य रूपं किं यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् इह मा भूत्
जलाषाढ् तुरासाहं सहतिकिं आकारस्य मा भूत् ५५ इणकोः इणकोरित्येतदधिकृ
तं वेदितव्यं इत उत्तरं यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति आ
देशप्रत्यययोः सिषेवे सुष्वाप अग्निषु वायुषु कर्तृषु हर्तृषु गोषु नौषु गीर्षु
धूर्षु वाक्षु त्वक्षु इणकोरिति किं दास्यति ग्रसौ ५६ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि नु
म्व्यवाये प्रत्येकमभिसंबध्यते नुम्व्यवाये तावत् सर्पींषि यजूंषि धनूंषि ह
वींषि विसर्जनीयव्यवाये सर्पिःषु यजुःषु शर्व्यवाये सर्पिष्षु यजुष्षु हवि
ष्षु नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये विधानात् समस्तैः तेनेह न भवति निंस्से निंस्क्ष्व
सि तृंहणं यत्र समस्तस्यैतद्रूपं तत्रैव नुमाद्यव्यवधानात् ५७ आदेशप्रत्य
ययोः आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारस्तस्य इणकोरुत्तरस्य मूर्धन्यो
भवति आदेशः सिषेवे सुष्वाप प्रत्ययस्य अग्निषु वायुषु कर्तृषु हर्तृषु इणो गाव
त वान्त सदेशानयदादिति व्यपदेशवद्भावात् प्रत्ययस्येति भवति यजनेर्वेदितव्य
पंचमे लकारे परस्मैपदे प्रथमैकवचने इकारलोपे लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं
लेटीति सिप् तत्र सिद्धं वदान् यक्षदादिति ५८ शासिवसिघसीनां च शासिवसिघसीत्येते
षां च इणकोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति अन्वशिषत् अन्वशिषतां अन्वशिषन्
तृतीयषु उषितः उषितवान् उषित्वा घसेः जक्षतुः जक्षुः अक्षन्नमीमदन्त पितरः अन्नादेशः
घसि वचनं ह्यासिद्धं तत्र घस्यादेशः सकारस्यादेशो न भवति इणकोरित्येव वसति
जघास ५९ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् स्तौतेर्ण्यन्तानां च निमित्तभूते परतः अभ्यासात्
उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तुष्टूषति ण्यन्तानां सिषेवयिषति सिषे
जयिषति सिषञ्जयिषति सुष्वापयिषति सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेवेति

424 428

एवाभ्यासात् स्तौतेर्ण्यन्तानां च निवृत्तये यत्नः; अभ्यासादिणः परस्यादेशः सकारस्य
मूर्धन्यादेशो भवति तुष्टूषति एवन्तानां सिषेवयिषति सिसेवयिषति सिष्वज
यिषते सुष्वापयिषते सिषेसत्वारंभो नियमार्थः; स्तौतिण्योरेव षण्येवाभ्यासे
षत्वं स्यादन्यस्य माभूत् सिसिक्षति सुसूषति एवकारकरणमिष्टतोवधारणार्थं
स्तौतिण्योः षण्येवेति किं विजुगायमाने तुष्टाव तत्र च न स्यात् इण्वत्स्यादेव सिसि
षेवतीति षणीति किं अन्यत्र नियमो माभूत् सिषेवको विनते तुष्टोध; अविनु
ते नियमो माभूत् सुषुप्सतिकः; सानुबंधेनुरोधः षण्मात्रे नियमो माभूत् सुष
विषइष्टे अभ्यासादिति किं अभ्यासाद्याप्तिरस्या नियमो यथा स्यात् धातोर्वा
प्राप्ति तस्या नियमो माभूत् प्रतीषिषति अधीषिषति ६० सः; स्विदिस्वदिसहीनां च
स्विदिस्वदिसहि इत्येतेषां एवन्तानां सनिवृत्तये यत्नः; अभ्यासादुत्तरस्य सकार
स्यादेशो भवति स्वदिसि स्वादयिषति स्विद सिस्वेदयिषति सहसमर्थे षो सिसा
हयिषति सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यादेशो निवृत्यर्थं ६१ प्राक्सितादड्
व्यवायेपि सेवसितेति च सूपति प्राक् सितसंशब्दनादिति तत्र मनुक्रमितया
मसत्वाद् व्यवायेपि मूर्धन्यो भवतीत्येवं तद्विज्ञेयं अपिशब्दादनड्व्यवायेपि
वेदयति उपसर्गात्सुनोति सुवति स्यतीति षत्वं अभिषुणोति परिषुणोति निषुणोति
अभ्यषुणोत् पर्यषुणोत् न्यषुणोत् ६२ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य उपसर्गात्सुनो
ति सुवति स्यति स्तौत्यादयः सेनयसेधयति सिचोतिवदयति स्थादयः; तेषु स्थादिषु प्रा
क्सितात् संशब्दनादभ्यासेन व्यवाये मूर्धन्यो भवति अभ्यासस्य सकारस्य च भव
तीत्येवं तत् वेदितव्यं अभ्यासेन व्यवाये अप्राप्ते वचनं अभिषिषेव
यिषति अवर्णान्ताभ्यासार्थं च परितष्टौ षाद्रि प्रतिविधायं च अभिषि

षेणायिषति अवर्णान्ताभ्यासार्थं च अभितुष्टौ परितुष्टौ षणित्रति षेधार्थं च अ-
भिषिषिक्षति परिषिषिक्षति अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्यादिष्वेवा-
भ्यासस्य कमूस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र अभिसुसूषति अभिसिषासति ६५ उ-
पसर्गात्सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्व-
ञ्जां उपसर्गात्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था से-
नय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति सुनोति अ-
भिषुणोति परिषुणोति अभिषुणोतु सुवति अभिषुवति परिषुवति अभ्यषुव-
त् पर्यषुवत् स्यति अभिष्यति परिष्यति अभ्यष्यत् पर्यष्यत् स्तौति अभिष्टौ-
ति परिष्टौति अभ्यष्टौत् पर्यष्टौत् अभिष्टौतु परिष्टौतु स्तोभति अभिष्टोभते प-
रिष्टोभते अभ्यष्टोभत् पर्यष्टोभत् स्था अभिष्ठास्यति परिष्ठास्यति अभ्यष्ठात् प-
र्यष्ठात् अभितष्ठौ परितष्ठौ सेनय अभिषेणयति अभिषेणयति परिषेणयति
अभ्यषेणयत् पर्यषेणयत् अभिषिषेणयिषति परिषिषेणयिषति सेध अ-
भिषेधयति परिषेधति अभ्यषेधत् पर्यषेधत् अभिषिषिक्षति परिषिषिक्ष-
ति विकरणनिर्देशः सिध्यति निवृत्त्यर्थः सिच अभिषिञ्चति अभिषिषिक्षति परिषि-
षिक्षति सञ्ज अभिषजति परिषजति अभ्यषजत् पर्यषजत् अभिषिषङ्क्षति परि-
षिषङ्क्षति अभिष्वजते परिष्वजते अभ्यष्वजत पर्यष्वजत अभिषिष्वङ्क्षते परिषिष्व-
ङ्क्षते उपसर्गादिति किं दधि सिञ्चति निर्गतः सेचकोऽस्मान्निःसेचको देशः नायमि-
होपसर्गः तथा चापि अभिषिषावयिषति अभिसावकीयति अभिसावकीयतीत्यत्र सुनोति-
र्णिजन्तः क्रियायोगः इति षत्वं भवति ६६ सदिरप्रतेः सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्नि-
मित्तादप्रतेरुपसर्गस्य मूर्द्धन्यो भवति निषीदति विषीदति न्यषीदत्

अषीदत् न्यषदत् विषदत् अप्रातेरिति किं प्रतिसीदति ६५ स्तंभेः उपसर्गादिति व
र्त्तते स्तंभेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति अभि
का ष्टभ्नाति परिष्टभ्नोति अभितष्टंभ पर्यतष्टंभ अप्रतेरित्येतन्न दिक्नानुवर्त्तते प्रति
श्री ष्टभ्नाति प्रत्यष्टभ्नात् प्रतितष्टंभ ६६ अवाच्चालंबनाविदूर्ययोः अवशब्दादुपसर्गा
दुत्तरस्य स्तंभेः सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति आलंबनेर्थे आविदूर्ये च आलं
बनं समाश्रयः अविदूरस्य भावः आविदूर्यं आलंबने अवष्टभ्य आस्ते अवष्टभ्य ति
ष्ठते आविदूर्ये अवष्टब्धा शरत् आलंबनाविदूर्ययोरिति किं अवस्तब्धो वृषलः शी
तेन अनिर्णयार्थमारंभः ६७ वेश्च स्वनो भोजने वेरुपसर्गादवाच्चोत्तरस्य भोजनेर्थे
स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति विष्वणति व्यष्वणत् विषष्वाण अवष्व
णति अवाष्वणत् अवषष्वाण अभ्यवहारः क्रियाविशेषो वेगम्यते यस्वननमिति
कि विस्वनति मृदंगः ६८ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां यास्व
ननमिति किं विस्वनति मृदंगः ६८ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां
परिनिविभ्य उत्तरेषां सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंज इत्येतेषां स
स्य मूर्द्धन्यो भवति परिषेवते निषेवते पर्यषेवत न्यषेवत व्यषेवत परिषिषेवि
षते सित परिषितः निषितः सय परिषयः निषयः विषयः सिवु परिषीव्यति
नि षीव्यति विषीव्यति पर्यषीव्यत् न्यषीव्यत् पर्यसीव्यत् न्यसीव्यत् व्यषीव्यत् स
ह परिषहते निषहते विषहते पर्यषहत न्यषहत पर्यसहत न्यसहत व्यस
हत सुट् परिष्करोति पर्यष्करोत् न्यस्करोत् स्तु परिष्टौति निष्टौति विष्टौति पर्यष्टौत् न्य
ष्टौत् पर्यस्तौत् व्यस्तौत् न्यस्तौत् स्वंज परिष्वजते निष्वजते विष्वजते निःस्वज

ते । विस्वनते पूर्वं स्वजत न्यष्वजत न्यस्वजत व्यष्वजत व्यस्वजत पूर्वेणैव सिद्धे स्तुसञ्जेरु
हरणमुत्तरार्थम् अड्व्यवायेऽपि विभाषा यथा स्यात् ६९ सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि अनन्तरसूत्रे
सेवेः सदः स्तु स्वञ्जामिति सितसयादयः । तेषां सितादीनाम् अड्व्यवायेऽपि परिनिविभ्यः उत्तरस्य
सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति यथा चैवोदाहृतं ७० अनुविपर्यभिनिभ्यः ; स्यन्दतेरप्राणिषु
अनुविपर्यभिनिभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अनुष्यन्
दते तैलं विष्यन्दते परिष्यन्दते अभिष्यन्दते निष्यन्दते अनुस्यन्दते विस्यन्दते परिस्यन्दते अ
भिस्यन्दते निस्यन्दते अप्राणिष्विति किं अनुस्यन्दते मत्स्योदके अप्राणिविषयस्यापि स्यन्द
तेः षत्वविकल्पो भवति अनुस्यन्देते मत्स्योदके इति अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रस
ज्यप्रतिषेधः ७१ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भव
ति अनिष्ठायां विषये विष्कन्ता विस्कन्ता विष्कन्तव्यं विस्कन्तव्यं अनिष्ठायामिति किं
विस्कन्नः ७२ परेश्च । योगविभाग उत्तरार्थः परिपूर्वस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्या
देशो भवति परिष्कन्ता परिस्कन्ता परिष्कन्तव्यं परिस्कन्तव्यं परिष्कण्णः परिस्कन्नः पूर्वयोगे
नकारणात् सामर्थ्यान्निष्ठायामप्यनुवर्तते परिष्कण्णः परिस्कन्नः ७३ परिस्कन्दः प्राच्यभर
तेषु परिस्कन्दशब्दे मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु परिस्कन्दः अन्यत्र परिष्कन्दः अथवा
निष्ठायां नकारस्य णत्वाभावः । अन्यत्र परिष्कण्णः भरतग्रहणं [illegible] विशेषणम् ७४ स्फुरतिस्फु
लत्योर्निर्निविभ्यः ; स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निर्निवि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति स्फु
रतिस्फुलत्योः सकारस्य निर्निवि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति स्फुरति निःष्फु
रति निष्फुरति विष्फुरति निःस्फुरति विस्फुरति स्फुलति निःष्फुलति निष्फुलति विष्फुलति
विस्फुलति निःस्फुलति निस्फुलति ७५ स्कभ्नातेर्नित्यं वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्ध
न्यादेशो भवति निस्फुलति ७५ स्कभ्नातेर्नित्यं वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादे

ष्णो भवति विष्कभ्नाति विष्कम्भिता । विष्कम्भितुं विष्कम्भितव्यं ७६ यणः षीढ्वं लुङ्लि
ड्धो गात् मूर्द्धन्य इति वर्त्तते इणन्तादंगात्परस्य धीढ्वं लुङ्लिटो धस्य धकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति च्योषीढ्वं प्लोषीढ्वं लुङ् अच्योढ्वं लिट् चकृढ्वे इणकोरिति वर्त्त
का माने पुनरिणग्रहणं कवर्गान्निवृत्त्यर्थं च धीढ्वं षीढ्वं लुङ्लिटामिति किं स्तोध्वे अस्तुध्वं
षि अंगादिति किं परिवेविषीध्वं अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धे एतज्ज्ञापयति ७७ विभाषेटः इणः
परस्मादिटः उत्तरेषां षीढ्वं लुङ्लिटां धस्य धकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा
लविषीढ्वं लविषीध्वं लविषीढ्वं पविषीढ्वं लुङ् अलविढ्वं अलविध्वं लुलुविढ्वे लुलुवि
ध्वे इणन्तादंगादनन्तरस्येति चोविधि नमिति न भवति च ७ चेन्नेति अपरेषां दर्शने अंगा
दितीति वर्त्तते इणस्यानुवर्त्तते तत्र अयकारादेव इणः परोनन्तर इति पक्षे भवितव्यं मूर्द्ध
न्येनेति ७८ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः सङ्गशब्दस्य अङ्गुलेरुत्तरस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भव
ति अङ्गुलिषङ्गा यवागूः अङ्गुलिषङ्गः गाः सादयति समास इति किं अङ्गुलेः सङ्गं पश्य
ति ७९ भीरेः स्थानं स्थानेः सकारस्य भीरोरुत्तरस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति भीरुष्ठा
नं समास इत्येव भीरोः स्थाने ८० अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः अग्नेरुत्तरस्य स्तुत्स्तोमसो
म इत्येतेषां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ अग्नेर्दीर्घा
त्सोम इत्येतेषां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ अग्नी
र्दीर्घात्सोमस्येष्यते नेह भवति अग्निसोमौ माणवकौ तथा ज्योतिरुक्तिः सोमो लक्ष
विशेषः अग्निसोमौ समास इत्येव अग्नेः सोमः ८१ ज्योतिरायुषः स्तोमः ज्योतिस् आ
युस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ज्योतिष्टोमः
समास इत्येव ज्योतिस्तेजो दहति ८२ मातृपितृभ्यां स्वसुः मातृपितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य
स्वसृशब्दस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति मातृष्वसा पितृष्वसा ८३ मातुः पितुर्भ्यां

मन्यतरस्यां मातृपितृभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो
भवति। मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा मातुःपितुरिति किं
तयोर्ग्रहणं एकादेशो विकृतस्यानन्यवत्त्वात् विसर्जनीयोत्तरस्य [illegible] कारान्ता
च्च षत्वं भवति समासइत्येव वक्तव्ये मा भूत् मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥८॥ अभि
निसः स्तनः शब्दसंज्ञायां अभिनिस इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तन इति सकारस्य मूर्द्ध
न्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां अभिनिःष्टनो वर्णः अभिनिष्टनो विस
र्जनीयः अभिनिःस्तनो वर्णः अभिनिःस्तनो विसर्जनीयः शब्दसंज्ञायामिति किं अ
भिनिःस्तनति मृदंगः समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तं ॥९॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्प
रः उपसर्गस्थान्निमित्तात् प्रादुसश्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य च अस्तेः स
कारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अभिष्यात् अभिषेति विषति निषति प्रादुःषति निष्यात्
विष्यात् प्रादुःष्यात् उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति किं दधि स्यात् मधु स्यात् अस्तीति किं
अनुसृतं विसृतं यच्परस्येत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रतिउपसर्गात् आपद्यते प्रादुः
शब्दस्य च कुर्भ्वस्तिषु योगविभक्त्यत्रापि उपसर्गः तथाप्येवमनुदाहृतं अनुसृते अ
नुसृतः अनुसृताः अपास्य आनुसेयः सुआदिभ्यो द्विककारलोपश्च लोपः यच्परइति किं
स्तः विस्तः प्रादुस्तः ॥१०॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः सुविनिर्दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि
सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति सुपीति कृतसंप्रसारणस्य ग्रहणं ते सु
षुप्तः विषुप्तः दुःषुप्तः सूतिरिति स्वरूपग्रहणं सुषूतिः विषूतिः निषूतिः दुःषूतिः सु
म सुषमं विषमं निःषमं दुःषमं सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत् विष्वक् विसृष्यातेति केनेत्यमुलो
दिषु प्रोप्तेत्र सुपरिष्टं पूर्वमसंप्रसारणं २ स्वापीनां नियमो नात्र प्राप्ति [illegible] सपि अनेक
विषुषुः दुःषुपि मन्त्रोद्धिरुच्यते पूर्वत्रासिद्धं येन द्विर्वचनमतिकृतेषु [illegible] द्विर्वचनं

४२८

८७ निनदीभ्यां स्नातेः। कौशले निनदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातेः सकारस्य मूर्धन्यादे
शो भवति कौशले गम्यमाने निष्णातः कटककरणे। निष्णातो रज्जुवर्तने। नद्यां स्नातीति
नदीष्णः। सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः। कौशल इति किं। निःस्नातः
नद्यां स्नातो नदीस्नातः। इति ८८ सूत्रे प्रतिस्नातं प्रतिष्णातमिति निपात्यते सूत्रं चेद्
भवति प्रतिष्णातं सूत्रं शुद्धमित्यर्थः। प्रतिस्नातमन्यत्र ८९ कापिष्ठलो गोत्रे कपि
ष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः। गोत्र इति किं क
पिस्थलं कपिस्थलं ९० प्रष्ठोऽग्रगामिनि प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिनि अभिधेये प्र
तिष्ठत इति प्रष्ठः। प्रष्ठोऽश्वः। प्रष्ठो गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः। अग्रगामिनीति किं प्रस्थो
हिमवतः। प्रस्थः। प्रस्थे व्रीहीणां ९१ वृक्षासनयोर्विष्टरः। विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आ
सने च वाच्ये। विपूर्वस्य स्तृणातेः। निपात्यते विष्टरो वृक्षः। विष्टरमासनं वृक्षास
नयोरिति किं वाक्यस्य विस्तरः। विस्तरः कटस्य ९२ छन्दोनाम्नि च। छन्दोनाम्नि
च विष्टार इति निपात्यते विपूर्वात् स्तृणातेः घञ्। तस्य छन्दोनाम्नि विष्टारपङ्क्तिः
इति विष्टार इत्यत्र प्रकृते विष्टार इति विज्ञायते विष्टारपङ्क्तिः। छन्दः। विष्टारबृहती छन्दः। छन्
दोनाम्नीति किं पटस्य विस्तारः। ९३ गवियुधिभ्यां स्थिरः। गवि युधि इत्येताभ्यामुत्तरस्य
स्थिरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति स्थिरः। इति। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। अस्थिरः
इति किं स्थिरस्य। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। गोस्थिरः ... लेनादपि एतस्मादेव निपातनात्
समासे अलुग्भवति ९४ विकुशमिपरिभ्यः स्थलं। विकुशमिपरि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थल
सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति विष्ठलं। कुष्ठलं। शमिष्ठलं ९५ अम्बाम्बगोभूमिसव्या
पद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः। अम्बष्ठः। आम्बष्ठः। गोभूमिस
व्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कु ... मेबर्हिर्दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्त

शेकु ८

शंकुष्ठः उंजिष्ठः

स्थस्य ग्राव्य: सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अंबष्ठ: आंबष्ठ: गोष्ठ: भूमिष्ठ: सव्येष्ठ: अप
ष्ठ: द्विष्ठ: त्रिष्ठ: कुष्ठ: शेकुष्ठ: अंगुष्ठ: मंजिष्ठ: परमेष्ठ: बर्हिष्ठ: दिविष्ठ: अग्निष्ठ:
स्था स्थित्स्थूणामिति वक्तव्य सव्येष्ठा परमेष्ठी सव्येष्ठा सारथि: सव्येष्ठेति दिवे कदन्ति त्यजः अधि
ति वर्त्तमानेन यतेडिच्चोत्परो डिच्चेव सव्येस्य षष्ठं दसीति सव्यमूर्द्धेडपपदेति धते कटि प्रत्यय:
डिच्चदि लोप: तत्पुरुषे कृतवकुलमिति सप्तम्या: अलुक सव्येष्ठ इति। स्थिते सुकृदु शानद्या
दिनानड: सर्वनामस्थाने चेति दीर्घ: परमेष्ठी गमेरिति नित्यत: इन्प्रत्ययोनुवर्त्तमानेपर
मेस्थ: किंच्चेति इन्प्रत्यय: किच्चकि त्वादौ तो लोप: इष्टिचेस्था कारलोप: परमेष्ठि नितिस्थि
ते सु सौ चेति दीर्घ: सव्येष्ठा सारथिरिति पूर्ववत् ८६ सुषामादिषु च सुषामादिषु शब्देषु स
कारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति शोभनं साम यस्य असौ सुषामा ब्राह्मण: निषामा दुषामा
सुषेधः निषेधः दुष्षेधः सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात् निरदुरशब्दयोश्च क्रियायोग
नविषयत्वात् अनुपसर्गे सति नियातो यं प्रत्यधसेर्गत्याविति वा प्राप्ति षेधः बाधनार्थ सुषंधि:
दुषंधि: निषंधि सुष्टु दुष्टु: तिष्ठते रुगादिष्वे तो कुत्स्यापोजते नष्टाति षेध बाधनार्थो षपा
द: ष्ठतिलिका प्रतिस्तात्रा कायम् कन्प्रत्ययांता शब्दस्याद्यातेतत्ता षाढ नौषेचनं दुंदुभिषेव
ण ८६ एति संज्ञायामगात् एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्य अगका
रात्परस्य संज्ञाविषये हरिषेण: वारिषेण: भनुषेण: एतीति किं हरिसिक्त: संज्ञायामिति किं
पृथ्वी सेनायस्य सपृथुसेनो राजा अगादिति किं विष्वक्सेन: हरि इण्कोरित्येव सर्वसेना: ८४
नक्षत्राद्वा एति संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यादेशो भवति रोहिणिषेण: रोहिणिसेन: भरणिषे
ण: भरणिसेन: अगकारादित्येव शतभिषक्सेन: अविहिमलक्षणो मूर्द्धन्य: सुषामादिषु द्रष्ट
व्य: ९८ हृस्वात्तादौ तद्धिते हृस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तकारादौ तद्धिते प

नाद्रिते परतः । नरतमसमयजुःसल्लुक् । तस्य पूरणानि प्रयोजयंति नरतर्पिषुरं यजुष्टुरं
यजुष्कं नमसे पिषुर्मं यजुष्टुमं नयचनुष्टये भ्रातृणां निकेताः ; नचपर्पिषुं
यजुष्टु नतस्पिषुः यजुष्टुः तस्य आविष्णोर्वक्रस्यादिति किं गीस्तारा धूस्तारा नादि
का वितिकिं सार्पिस्साद्भवति पान्तृयस्य सान्त्यपदाधो इति सन्त्यपि प्राप्ति बधेत्र कृतिसूका
शि रस्युस्यात् नाद्रितद्भुतिकिं सर्पिल्लरति तिङः तस्य प्राप्ति बधो वक्तव्यः ; भिघस्तरां छिंक
स्तरां ४९ निसस्तपत्तावनासेवने निसस्सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति
नासेवने इति किं आसेवने पुनः ; कुरणां निष्टपति सुवर्णं सकृद् अग्नौ तापयत्यर्थः ; तपतौ परतः ; अ
४२५ किं निस्तपति पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः ; निष्टप्तं रक्षः ; निष्टप्ता अरातयः ; अनासेवन इति
प्या सेवननविवक्षाते छंदसो वा वर्णः ; विकार १०० युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तः ; इत्यत्र सकृद
नत्तइत्येतेषु तकारादिषु परतः ; सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति पादयुष्मदन्तेन
पादे भवति पादमध्ये भवतीत्यर्थः ; युष्मत्पादे तु ; त्वं चात्ते नमव आग्निष्टं नो मा सीतु त्वा सर्वेत्रस्य कान्तु, गत,
अग्निष्ट्वा वर्धयामसि ; ते अग्निष्टे विश्वमानय तवत्र अग्निष्टव अग्निष्टव विश्वमाव
णोति ततत्तु सपावापृथिवी, तच्छुनत्तु ; अंतपादमिति किं नित्यमात्मनेविदं भूदग्नि
स्तम्भुनमग्न जातवेदो विसर्पिणी यजुष्वो केषां यजुषिविषये युष्मत्ततत्तत्तु परतः ; ए
के षां मा चार्याणां मतेन सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति अर्चिभिष्टुं आग्निष्टेन अग्नि स्ते
न्ते अग्निष्टत्तु अग्निष्टत्तु अग्निस्तत्तु अर्चिभिष्टत्तु ; अर्चिभिस्तत्तु ; २ स्तत्तु स्तो मयो
छंदसि स्तुत्स्तोम इत्येतयोः परयोः ; छंदसिविषये सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति एके
षामाचार्याणां मतेन त्रिभिष्टुत्अग्निष्टोम छोदगष्टोमं गोस्तोम छोदगष्टोमं पूर्वपदादि
त्येवासिद्धे प्रपंचार्थमिदं तु पूर्वपदात् पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्या

द्धेणो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन त्रिभिष्टुतस्य गोष्टोमं षोडशिनं गोस्तोमं षोडा
शिनं पूर्वपदादित्येव सिद्धे आरंभोयमिदं तु पूर्वपदात् पूर्वपदस्थान्निमित्तादु
त्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छंदसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन द्वि
षंधिः द्विसंधिः त्रिषंधिः त्रिसंधिः मधुष्ठालं मधु द्विषाहस्रं चिन्वीत असमासेपि युष्मे
वपदं तदपीष्यते पूर्वपदादिति तेनेहापि। त्रिमं पादायाः सुञः सुञिति निपातो
गृह्यते तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छंदसि वि
षये अभीषुणः सखीनां ऊ इषु। सुञ इति पूर्वपरस्य दीर्घत्वं नलितस्य पादादेर्देशस्य
नस्वधातुस्थो इषुभ्य इति णत्वं ऊर्ध्वं ऊषुणः ५ सनोतेरनः षणुदाने इत्येतस्य धा
तोरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति गोषा नृषा जनसनखनक्रमगमो वि
ट्। विड्वनोरनुनासिकस्यात् आत्वं अन इति किं गोसनिः वाचश्छंदसि वनसनरादिनवा मु
दीरयन् पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदं अत्र केचित्सवनादिपाठात् सनिर्निय
मस्य फलं भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ते सिसानिषतेरुप्रत्ययः। सिसनी
र्षुः प्रत्यये ६ सहेः पृतनर्ताभ्यां च पृतना ऋत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहेः सकारस्य मू
र्द्धन्यादेशो भवति पृतनाषाहं ऋताषाहं केचिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वंति ऋतेनीषह
मित्यादि यथा स्यात् ऋतनिवृत्यर्थं पूर्वपदस्य संहितायामेतद्दीर्घत्वं च अवग्रहे ऋतेहिमुक्ते
तिसहामित्येव भवति चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेन ऋतीषहमिति सिद्धं ७ न रपरसृ
पिसृजिस्पृशिस्पृहि सवनादीनां च न रपरस्य सकारस्य सृपिसृजिस्पृशिस्पृहि इत्येते
षां सवनादीनां च मूर्द्धन्यादेशो भवति परमस्य विस्रंसिकायाः कांडं जुहोति वि
स्रसः कपयति सृपि पुराक्रूरस्य विसृपः सृजि वाचो विसर्जनात् स्पृशि दिविस्पृशं स्पृहि
कि निस्पृहं कपयति सवनादीनां सवने २ सोमे २ सवनमुखे २ किंसं २ किंस्प

नीतिकिंसः अनुसवनमनुसवनं गोसनिं अश्वसनि पूर्वपदादिति प्राप्ते प्रतिषे
धः अश्वसनिग्रहणमनिणोपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थं जलाषाट्
का ह्मिन्तोनन्ताधुभवति क्वचिदेवं गणपाठः सवने सवन सवने मुखे अश्वत्था
त्रि नमनुसवनं संज्ञायां वृत्तिसवनं सोमे २ सुते २ सवनमुखे २ अनुसव
सनिं अश्वसनि ८ सात्पदाद्योः सादिति चेतस्य सकारस्य पदादेश्च मूर्धन्यो न सुतस्तं २ गो
वति विभाषा साति कात्स्न्ये च स्यय सकारस्यात्याप्तादि पदादेश्चादेर्मूर्धन्यादेशोम
ति सात् दधिसात् मधुसात् पदादेः दधिसिंचति मधुसिंचति ९ सकारस्यात् ग्र धात्वादेशः सः
१२६ रस्य यङि परतः मूर्धन्यादेशो भवति सेसिच्यते अभिसेसिच्यते उपसर्गादिति सिचो यङि सिचः सका
दिः सात्पदादिलक्षणमेव प्राप्ति षेधः कथं तेन सिचो यङीति न स्यादयं प्रतिषेधः यो प्रा
नभवति यङीति किं अभिषिषिचति १० सेधतेर्गतौ गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सर्वत्र
स्य मूर्धन्यादेशो भवति अभिसेधयति गाः गताविति किं शिष्यमकार्यं स्यात् सेधयते सकार
ति ११ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्धन्याप्रतिषेधय
ते स्तम्भेरिति चा प्रतिविध्यते प्रतिस्तब्धः निस्तब्धः १२ सोढः ११ सहिरयं सोढ
भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति परिनिविभ्य इति प्राप्तो प्रतिविध
नेप सिसोढ परिसोढं परिसोढव्यं सोढभूतं किं परिषहते १४ स्तम्भुसिवुसहां
चङि स्तम्भसिवुसहां चङि परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति स्तम्भेरिति
प्राप्तेः परिनिविभ्य इति च मूर्धन्यः प्रतिषिध्यते स्तम्भु अभ्यात स्तम्भतपर्यन्तस्तम्भतस्ति
नु पर्यसीषिवत् न्यसीषिवत् पर्यसीषहत् व्यसीषहत् स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गा
दितिवक्तव्यं उपसर्गात् प्राप्तादि ति सर्व प्रतिषेधे यथा स्यात् अभ्यासात् प्राप्तादिलेस्यां

साधूदिति तथा चैवोदाहृतं ॥१५ सुनोतेः स्यसनोः ॥ सुनोतेर्धातोः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
न भवति स्यसनि च परतः ॥ अभिसोष्यति परिसोष्यति अभ्यसोष्यत पर्यसोष्यत
सति किमुदाहरणं सुसूषति नैतदस्ति प्रयोजनं तत्र स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादि
ति नियमान्न भविष्यति सुदन्तं किमभिसुसूषति एतदपि नास्ति स्थादिष्वभ्यासादि
भ्यासस्येति नियमात् सुदन्तं सोभिसुसूषते तत्र न्याय्यं ॥ अभिसुसूरिति स्थादिष्वभ्यासेनचा
त्रापि सनुषभूतो न भवति अभ्यासात्पातिरस्तीत्यत उदाहरणमि
त्यपरे ॥१७ सदिरप्रतेः ॥ परस्य लिटि सदिर्धातोरुत्तरस्य तयोर्धो लिटि स्यसनोरिति किं
सकारस्य मूर्धन्यो भवति अभिषिषाद परिषसाद विषसाद विषसाद ॥ परस्य
नेः परिषस्वजाते परिषस्वजिरे स्वंजः ॥ सेयो गादेशः पिपविषन्स्य लिटि विभाषा किं त्वामि
षंति पदे नुवर्णलोपः ॥१८ निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छंदसि ॥ निविअभि इत्येते भ्यःप
रस्य सकारस्य अड्व्यवाये सति छंदसि विषये मूर्धन्यादेशो वा न भवति
न्यसीदत् पितरो नून्यसीदत्पितरो नूनं ॥ व्यषीदत् व्यसीदत् अभ्यषीदत् अभ्यसीदत्
दिष्टं ज्योतिरिति तदिहतानुवर्तते सामान्येनेव तत्र वचनं व्याष्ठौ न्यस्तौत्
अभ्यष्टौत् अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति १७ तृनूकारो काप्यो वा तोस्य
प्यौसु अभ्यय स्ये सक्रूनीय ॥ पाद ॥ नु रषाभ्यां नो णः ॥ समानपदे रेफषकारा
भ्यां परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति समानपदस्थौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः ॥ आस्तीर्णं
नकारस्य कुर्वन्ति पूर्णानि कुर्वाणि वर्णानां पुष्णाति तृणं कृत्वेनैव सिद्धमेतत् समानपद
इति किं अग्निर्नयति वायुर्नयति ऋवर्णाच्चेति च ऋवर्णान्निरचनस्य णकारेण
णं मुष्णाति सामान्यविधेर्ज्ञापकात् सिद्धं ऋवर्णान्मत्वं चवधाने च भवतीति प्रभृति
पुनर्न मन्नरगोति गहनं ज्ञापकं अथवा ऋवर्णादपि षत्वं भवतीत्येतदेवेतं न्याय

का
शिका

ते १ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । अट्कुप्वाङ्नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफषकारा
भ्यामुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अट्व्यवायेपि तावत् करणं हरणं किरिणा गि
रिणा गुरुणा । कवर्गव्यवायेपि अर्केण मूर्खेण गर्गेण अर्घेण । पवर्गव्यवाये दर्पेण
रेफेण गर्भेण चर्मणा वर्मणा । आङ्व्यवाये च पर्याणद्धं निर्याणद्धं । अड्व्यवाय इति सि
द्धे आङ्ग्रहणं पदव्यवाय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं । नुम्व्यवाये बृंहणं
बृंहणीयं । नुम्ग्रहणं अनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं तेन न बृंहणीयमिति अनु
स्वारव्यवाये नुमभावेपि णत्वं भवति । सर्पींषि चक्षुमिषः अनुस्वारो न श्रूयते अत्र
न भवति प्रेन्वनं प्रेन्वनीयमिति व्यवायेपि लक्षणार्थत्वात् पदद्वीनामिकव्यते
श्च व्यवाये णत्वं भवति २ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य न
कारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये द्रुणसः वार्ध्रीणसः खरणसः शूर्पणा
खा संज्ञायामिति किं चर्मनासिकः अग इति किं ऋगयनं केचित्तु एतन्नियमार्थं
वर्णयन्ति पूर्वपदात्संज्ञायामेव नान्यत्रेति समासपदेपि द्विसमासस्नपदेति मि
त्तानि ति नो नो वादहि पूर्वेण प्राप्तिः सत्वनियमः पूर्वपदसंबधोपुत्तरपद स्थ
स्येव णत्वं निवर्त्तयति चर्मनासिक इति न तद्वितु पूर्वपदस्थस्तु स्वार्थायण पथ
भोगीण पारायण इति अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमस्य प्रतिषे
ध इति अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यन्ति तेन पदेन समानग्रहणमाश्रयन्ति तेषा
सङ्ग्राम एव णत्वं समानेन विधीयते समासे तु पूर्वपदे उत्तरपदविभागे दसंमानप
दस्य णत्वमप्राप्तमिति ३ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः । समानप
त्ते ज्ञायामिति वनं त्वत्र पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः । पूर्वपदा
यामिति वनं तत्र पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्य इत्येतेभ्यः । पूर्वप

पेभ्यः परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति। संज्ञायां पुरगावणं मिश्रकावणं सिध्र-
कावणं शारिकावणं कोटरावणं अग्रेवणं॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। एतेभ्य
पूर्वपदस्थेभ्यो नकारस्य णकारादेशो भवति नान्येभ्य इति कुवेरवनं [illegible]
नं ४ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि। प्रमि
प्रनिर् अन्तर् शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वनन
कारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति प्रवणं [illegible] नि-
र्वणं अन्तर्वणं शरवणं इक्षुवणं प्लक्षवणं [illegible] आम्र-
आम्रवणं कार्ष्यवणं खदिरवणं पीयूक्षावणं ५ विभाषौषधि-
वनस्पतिभ्यः। ओषधिवाचिवनस्पतिवाचिपूर्वपदस्थान्निमि-
त्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति विभाषा ओषधिभ्यस्तावत् दूर्वावणं दूर्वावनं वन-
स्पतिभ्यः शिरीषवणं शिरीषवनं बदरीवणं बदरीवनं द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्त-
व्यं इह मा भूत् देवदारुवने भद्रदारुवने इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इरिकाव-
नं तिमिरवनं [illegible] फलवनस्प-
ति [illegible] पुष्पफलोपगाः [illegible] ओषध्यः फलपाकान्ता [illegible]
[illegible] पूर्वपदस्थान्निमित्तात् [illegible] नकारस्य णकारादेशो भ-
वति पूर्वाह्णः [illegible]
[illegible] वाहनमाहितात् [illegible]
हितवाचिनः पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकारादेशो भवति
इक्षुवाहणं [illegible]

४३

स्नाहिना दिजि किं पाहिनाकृतं स्नाहिनाकृतं पाहि स्नामि कं वाकृन मि स्पर्श ; ट पा
नेदेमे पाननकार स्य पूर्वपद स्यानिमि त्त्रादुत्तरस्य दे न्ना मिधा ने णकारादे
न्नो भवति पीयते इति पानं कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् क्षीरपानमेषा
ते क्षीरपाणा; उशीनराः मनुष्याभिधाने देशाभिधाने गम्यमाने कुरुपाणाः ; प्राच्याः
वीरपाणा वा क्षीका ; वाह्नायपवाणा गांधाराः देशइति किं दाक्षीपानं दाक्षिपानं ; वाभा
वकरणे यो भावे करणे च यो पानशब्दः स पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति
वा पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य क्षीरपाणं वक्तव्ये काष्ठपाणं कारादेशो भवति
न सुरापाणं सुरापानं करणे क्षीरपाणः ; कंसः ; क्षीरपानः ; वा प्रातिपदिकान्त कथं
प्रापदीनामुपसंख्यानं गिरिणदी गिरिनदी चक्रणदी चक्रनदी चक्राणि गिरिन
तंबा १० प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकार
स्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारः आदेशो भवति प्रातिपदिकान्ते नुम्विभक्तौ च यो नकार
पादिकान्ते नुम्विभक्तौ च यो नकार स्य पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति ग्रा
कार आदेशो भवति प्रातिपदिकान्ते तावत् माषवापिणौ माषवापिनौ व्रीहिवापिणौ
णौ व्रीहिवापिनौ नुमि माषवापाणि माषवापानि व्रीहिवापाणि व्रीहिवापानि वि
भक्तौ माषवापेण माषवापेन व्रीहिवापेण व्रीहिवापेन पूर्वपदाधिकारादुत्तर
पदस्य प्रातिपदिकस्य यो नकारस्तस्यैव णत्वं भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी
णीत्यादावन्त्य ओ गीणवत्ति स्यमिवाण्णो नभविन न मौ माषवापिणौ माषवापिनौ गर्गभगि
हिनाति कारको पपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति कृदन्ते
वसे सा सेसाति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्थो यो नकारो भवति तथा चनुम्

ह्णं सति समुदायमक्त्वात् उत्तरपदस्यांतो न भवति युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः आर्य
यूना क्षत्रिय यूना प्रपक्कानि दीर्घाह्नी प्रारत् ॥ ११ एकाजुत्तरपदे णः । एकाजुत्तरपद
यस्य स एकाजुत्तरपदः तस्मिन् एकाजुत्तरपदे समासे प्रातिपदिकान्त नुम् विभ
क्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति वृत्रहणौ वृत्रह
णः । नुमि क्षीरपाणि सुरापाणि विभक्तौ क्षीरपेण ॥ इति वर्त्तमाने पुनर्णग्रहणं वि
कल्पाधिकारनिवृत्त्यर्थं स्पष्टीकरणार्थं सू १२ कुमति च कवर्गवति चोत्तरपदे प्राति
पदिकान्त नुम् विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भ
वति वस्त्रयुगिणौ वस्त्रयुगिणः । नुमि वस्त्रयुगाणि विभक्तौ वस्त्रयुगेण खरयुगे
ण ॥ १३ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य णोपदेशो यस्यासौ णोपदेशः । णोपदे
शस्य धातोर्यो नकारस्तस्य उपसर्गपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति
असमासेऽपि प्रणमति प्रणायकः परिणमति परिणायकः प्राणायकः । णादेशो भवति
ति किं प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रगतनायको देशः । असमासेऽपीति किं उपसर्गादि
त्ति समासाधिकारः समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थं णोपदे किं पूर्वपदा
दिति प्रनर्दति प्रनर्दकः १४ हिनुमीना हिनुमीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्येति
रस्य नकारस्य णकारादेशो भवति प्रहिणोति प्रहिणुतः । प्रमीणाति प्रमीणीतः । निमित्तादुत्त
रग्रहणो विकृतस्यापि भवति अजादेशस्य स्थानित्वात् ॥ आनि लोट् । आनी हिनुमीना
लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति इत्येतस्य
प्रविशपाणि प्रयाणि परियाणि लोडिति किं प्रवपाणि मांसानि १५ नेर्गद नद प्रवपाणि
घुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च नदप नेपद
इत्येतेषूपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य णकारादेशो भवति प्रणिगदति
गदनदप

त पद घु मा स्यति हंति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शम स्यति चिनोति
देग्धि इत्येतेषूपसर्गस्थ; गद प्रणिगदति परिणिगदति नद प्रणिनदति परिणि
का नदति पत प्रणिपतति परिणिपतति पद प्रणिपद्यते परिणिपद्यते घु प्रणि
कृ ददाति परिणिददाति प्रणिदधाति परिणिदधाति माङ्‌ प्रणिमिमीते मेङ्‌ प्रणि
मयते माङिति माङ्‌ मेङोर्ग्रहणमिष्यते स्यति प्रणिष्यति परिणिष्यति हंति प्रणि
हंति परिणिहंति याति प्रणियाति परिणियाति वाति प्रणिवाति परिणिवाति द्राति प्रणिद्रा
ति परिणिद्राति प्साति प्रणिप्साति परिणिप्साति वाति प्रणिवाति प्रणिवाति द्रा
ति प्रणिद्राति परिणिद्राति प्साति प्रणिप्साति परिणिप्साति वपति प्रणिवपति
परिणिवपति वहति प्रणिवहति परिणिवहति शाम्यति प्रणिशाम्यति चिनोति प्रणि
चिनोति परिणिचिनोति देग्धि प्रणिदेग्धि परिणिदेग्धि अत्र वा योविचनेर्गदादिषु णत्वमि
ष्यते प्रणिगदन्तु परिणिगदन्तु १८ शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे नेर्द्दिशि वर्त्ते
उपसर्गादिति च अककारखकारादिः अषकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषवल्लस्मि
न्यसन्; उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकारादेशो भवति प्र
णिपचति प्रनिपचति प्रणिभिनत्ति प्रनिभिनत्ति अककारादाविति किं प्रनि प्र
प्रनिखादति अखकार इति किं प्रनिपिनष्टि उपदेशेऽषान्तग्रहणं किं इत्येव प्रनिवेधो करोति
स्यान्; प्रणि चकार प्रनिचखाद प्रनिपेक्ष्यामीति इत्येतेमाभूदिति वेष्टुं; प्रनिवेष्टा
वेष्टुं प्रनिवेष्टि प्रणिवेद्यति १७ अनितेः अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्ता
दुत्तरस्यान्निति नकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति हे प्राण हे प्रम
नस्येति किं प्राणिति सेधस्यापवादोऽयं अंतश्च पदांते द्वौ गृह्येते कोचित् पूर्वे स्मै त्रए वै नंद
नग्रहणं सामीप्यार्थं मन्यते संवदन्ति निमित्तसमीपस्थेऽककवर्णव्यवहिते स्थानि निनकौ

कारधोर्णः

रस्य णकारो यथा स्यादिह मा भूत् पर्यनितानीति द्वितीयमपि पदान्तस्य नायं मा भू
यिनवामेव येषांनुवेणीनीति भवितव्यमिति यद्गुणं नेषां पूर्वं रत्रे नायो
र्जगृहणेन १९ अमोरभ्यासस्य अभ्यासस्यान्ति नेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तर
योर्नकारादेर्णो भवति प्राणिणिषति प्राणिणिषतु पराणिणिषति पराणिणिषतु सु
वेत्रासिद्धौ यमद्विर्वचनं कृत्वेनाम्निनु सति पूर्वैणो वक्तनरणत्व साद्विर्वचनेकु
नेसिद्धमेन दजरेणापि वचनं तन्नुनाश्रायेनव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते २० हन्ते
रपूर्वस्य अकारपूर्वस्य हन्तेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरे रस्य णकारादे
र्णो भवति प्रहण्यते प्रहणनं परिहणनं अन्तःपूर्वस्येति किं प्रघ्नंति परिघ्नंति
स्करणे किं चिनि प्राघानि पर्यघानि २१ वमोर्वा वकारमकारयोः परतः
रस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेर्णो भवति प्रहण्वः परिहण्वः हन्तिनका
न्वः परिहन्वः प्रहण्मः परिहण्मः प्रहन्मः परिहन्मः पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः प्रक
२२ अंतरदेशे अंतः शब्दादुत्तरस्य हन्तेर्नकारस्यान्तःपूर्वस्य णकारादेर्णो भवति विकल्पे
देशाभिधाने अंतर्हण्यते अंतर्हेसानं वर्तते अदेशे इति किं अंतर्हननो देशः
न्तःपूर्वस्यैव अंतर्घोति नपरकर्मणि किं अंतर्हन्यानि ७३ अयनं च अयनस्य न्नकारस्य
अंतः शब्दादुत्तरस्य णकारादेर्णो भवति अदेशाभिधाने अंतरयणं वर्तते
यणं णोभने अदेशे इत्येव अंतरयणो देशः २४ छंदस्यृदवग्रहात् ऋकारादनेर
णान्पूर्वपदादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेर्णो भवति छंदसि विषये नृमणः पितृ
याणमिति अत्र हि नृमनः पितृयाणमिति ऋकारो वग्रहे अवग्रहणं किम
चाने यावनासिदिनाधिकारमापाय परिसमादो हि स्यु नो विग्रहे पदलदोणाद्ध मे
वग्रहग्रहणं अवगृह्यमाणादप्यनपूर्वस्याग् ऋकारान्नु अनवगृह्यमाणा

न्माभूत् । अपदान्ते वा चन्द्रको नास्ति २५ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । नस्तु धातुस्थेन स्य नका
रस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योरुषुभ्यश्च छ
न्दसि विषये धातुस्थात् तावत् अग्ने रक्षाणः । शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि
कानू अभीषुणः । सखीनां ऊर्ध्व ऊषुणः । ऊतये अस्मदादेशो इयं नस इत्यादिः । बहु
वचनस्य वस्नसाविति २६ उपसर्गाद्बहुलं उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
नसो नकारस्य बहुलं णकारादेशो भवति प्रणः शूद्रः । प्रणायसः । प्रणो गो
नं च भवति प्रनो मुञ्चतं बहुलग्रहणाद् भाषायामपि भवति प्रणः संमुखं उप
सर्गाद्धेति नासिकायां नसादेशः । २७ कृत्यचः । कृत्स्थो यो नकारः अच उत्तरः । त
स्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अन मान अनीय अनि
इनि निष्ठादेशाः एते णत्वं प्रयोजयन्ति अन प्रयाणं परियाणं अमानां परिमा
णमान प्रयायमाणं परियायमाणं अनीय प्रयायणीयं परियायणीयं अ
नि प्रयाणि परियाणि इनि प्रयायिणो परियायिणो निष्ठादेशः प्रहीणः परिही
णः प्रहीणवान् परिहीणवान् अच इति किं प्रमग्नः परिभुग्नः । भुजो कौटिल्ये प
स्य निष्ठा प्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं चोः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुग्न इति
त्वस्य णत्वं निर्विण्णस्योपसंख्यानं निर्विण्णोस्मि खलसंयोगेन निर्विण्णोहं सर्वे सेन
२८ णेर्विभाषा एषं नाद्यो विहितं । कृत्प्रत्ययः नन स्य नकारस्योपसर्गस्थान्नि
मित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति प्रयापणं प्रयापनं परियापणं प्रया
पमाणं प्रयापणीयं प्रयापनीयं अप्रयापयिणः अप्रयापनी प्रियापिणो प्र
यापिनौ विहितविशेषणं किं प्रयाप्यमानमित्यत्र यकारव्यवधानेपि यथास्यादि
ति २९ हलश्चेजुपधात् हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययः नस्य

नमस्कारमनुकूलतीति फलवचनानि वेद्यानि व्यासमाप्तिमनूप आचार्यो भोगेन च नु कृ
यानयतिका दीनि च वचनो नारपदानि सञ्ज्ञा या इरिकानि मिरन्तगनरन्तगनरसम
रकुवेरकमनोरइति च नन्तुच्छो नारवचदानि सञ्ज्ञाया नुट् स्तोः श्चुना श्चुः शकार
तवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गादेशो भवतः स्तोः श्चु
नेति यथासंख्यमत्र नेष्यते सकारस्य शकारेण चवर्गेण चाभ्यां सन्निपाते शु
कारो भवति तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सन्निपाते चवर्गो भवति आ
देशो यथासंख्यमिष्यते सकारस्य शकारस्तवर्गस्य चवर्ग इति सकारस्य श
कारेण सन्निपाते वृक्षश्शेते प्लक्षश्शेते तस्यैव चवर्गेण वृक्षश्चिनोति प्लक्षश्
चिनोति वृक्षश्छादयति प्लक्षश्छादयति तवर्गस्य शकारेण अग्निचिच्छादय
ति सोमसुच्छादयति अग्निचिज्जयति सोमसुज्जयति अग्निचिज्ञकारः सो
मसुञ्जकारः अग्निचिज्जकारः सोमसुञ्जकारः मस्जेः मज्जति भ्रस्जः भृज्जति वृ
श्चेः वृश्चति यजः यज्ञः याच्ञा शात् इति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्याता नुदेशा
भावस्य स्तोः श्चुनेति सप्तमीनिर्देशो न कृतः पूर्वेण परेण च वा श्चुना सन्नि
पाते शात् तथा प्रश्नः इति यज्ञः याच्ञा ष्टुना ष्टुः स्तोः इति वर्तते सकारतव
र्गयोः षकारटवर्गाभ्यां सन्निपाते षकारटवर्गादेशो भवतः अत्रापि तथैव सं
ख्यातानुदेशाभावः सकारस्य षकारेण सन्निपाते वृक्षष्षण्डे तस्यैव टवर्गेण वृक्ष
ष्टीकते प्लक्षष्टीकते वृक्षष्ठकारः प्लक्षष्ठकारः तवर्गस्य षकारेण पेष्टा पेष्टुं पे
ष्टव्यं कृषीष्ट कृषीष्टाः तस्यैव टवर्गेण अग्निचिट्टीकते सोमसुट्टीकते ग्र

४३५ ४४

अग्निचिद्धकारं सोमसुद्धकारं अग्निचिद्भीमः सोमसुद्भीनः अग्निचिद्धौकते सो
मसुद्धौकते अग्निचिणकारं सोमसुणकारं अनृ अज इति अनुद्रुतिमनुद्रुति ५
नपदान्तादेन मामूपदान्ताद्धवर्गात्तेरस्य स्तोष्टव्येन भवति पदान्तादिति किं
का दुद्रुलतो ड्वडोरिति किं सर्पिष्षु मे यजुष्षु मे अनामिति किं वर्ण अनुत्रुल्प
त्रि मिदमुच्यते अनाम्नवति नगरीणामिति वक्तव्यं षण्णां षण्णवति षण्णगरी ४२
४३५ तोः विनेति न तेने तवर्गस्य चकारेण दुक्तं न भवति अग्निचित्षण्डे सोम
सुत्षण्डे महान्षण्डे ४३ नान्ते तोरिति वर्तते शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदु
सू ४२ क्तं तत्र भवति प्रश्नः विश्नः ४४ यमो नु नासिके नु नासिको वा । यरः पदान्तस्यानु
नासिके परतः वा नु नासिकादेशो भवति वाग्नयति वाङ्नयति त्रिष्टुलिङ्नयति
त्रिष्टुलिग्नयति अग्निचिद्नयति अग्निचिन्नयति विप्रुड्नयति विप्रुण्नयति पदान्त
स्येत्येव वेद्मि कुर्मातिं यमो नु नासिके यथासंख्यं भाषायां नित्यं वचनं कर्त
व्यं वाङ्मात्र वाक्स्थित चिन्मात्रा विनानासिके ४४ अचोऽरहाभ्यां द्वे यरुद्वति
वर्तते अच उत्तरो यो रेफहकारौ ताभ्यां मुत्तरस्य यरो द्वे भवतः अर्कः अ
र्कः ब्रह्मा अपह्नुते अच इति किं कुते कुलयति ४५ अनचि च अच इति वर्तते
यरुद्वति च अच इति किं कुते कुलयति ४५ अनचि च अच इति वर्तते यरुद्वतिच
अच उत्तरस्य यरो अनचि परतो द्वे भवतः दध्यत्र मध्वत्र अच इति वो अमिति स्त
न यणो मयो द्वे भवतः इति वक्तव्यं केचिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति
। षष्ठी दुलो वा मुल्का वल्मीकं उल्का पञ्चमी यण इति षष्ठी मय इति

चमी तेषां दध्यत्र मध्वत्र इत्युदाहरणं ज्ञेयं; द्वियो द्वे भवतः इति वक्तव्यं अत्रादि
तयेवमूवेनुव्याम्येति शुक्तत्तरस्य द्वियो द्वे भवतः; स्थाना स्थानी अथवा
शूरः इति षष्ठी द्वियः इति वचमी वत्स्मेः कृत्कष्यादि वत्सः; अप्सरः; इष्वदा
कमणे अवसाने च यरो द्वे भवतः; इति वक्तव्ये वाक्वाक् त्वक्त्वक् ८६ नादिन्या
क्रोशे पुत्रस्य आदिनि द्वे वक्तव्ये; आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य तन द्वे भव
तः; अनाचिचेति चादिः; प्रतिषेधे पुत्रादिनी त्वमसि पापे आक्रोश इति
किं तत्त्वं वाक्यते द्विवचनं भवत्येव पुत्रीन जाति पुत्रादिनी शिशुमारी व्याघ्री
तत्स्येश्चेति वक्तव्यं पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे आक्रोश इति किं कृततस्य
पर इति वक्तव्यं पुत्रहती पुत्रहती पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी ८५ चयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेः चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः; पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन
तकारस्य थकारो वत्सः वत्थकारस्य खकारः; क्षीरं ख्षीरं; एवकारस्य फका
रः अप्सरा ८७ शरोऽचि वर्तते शरः अचि परतः न द्वे भवतः; अचो रहा
भ्यामिति प्राप्ते; प्रतिषेधः कर्षति वर्षति आदर्शः अदर्शः; अचो रहाभ्यां
ते ८८ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायन
स्याचार्यस्य मतेन न द्वे भवतः; इन्द्र; चन्द्र; उष्ट्र; राष्ट्र; भ्राष्ट्र ८९ सर्वत्र शाक
ल्यस्य शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन सर्वत्रैव द्विर्वचनं न भवति अर्कः मर्कः; ब्र
ला अपकृते ९० दीर्घादाचार्याणां दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्विर्वचनं
न भवति दात्रं पात्रं मूत्रं गोत्रं ९१ झलां जश् झशि झलां स्थाने जश् आदेशो
भवति झशि परतः; लब्धा लब्धुं लब्धव्यं दोग्धा दोग्धुं दोग्धव्यं बोद्धा बोद्धुं बोद्धव्यं
ऊर्ध्वमिति किं दम्भः; दम्यः; ९२ अभ्यासे चर्च अभ्यासे वर्तमानानां झलां चरादेशः

भवति चकाराज्झश्छ चिवनिछति चिछिन्माति चिकामयिषति तिछुमाति श्र
कृतिचरछ्छो भवति चिचीछति तिनीछति पिबामाति जकुरो भवति तिलाद्
यिषति जिघन्साति ऽ छौकति प्रकृतिज्झकुरञ्छो भवति जिजनिषति बुबुधे दधौ
दधो ऽछि ३ ५२ खरि च खरि च परतः, झलां चर्त्वं देशो भवति ततश्च शकां तुनानु
वर्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् मेत्राभ ते भेतव्यं युयुत्सते आरिप्सते आ
लिप्सते ५७ वावसाने झलां चरितिवर्तते अवसाने वर्तमानानां झला
नां वा चकारादेशो भवति वाक् वाग् त्वक् त्वग् श्वः लिट् श्वलिट् श्वलिड् त्रिष्टु
८ रवु ५५ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः अनन्तरस्य प्रगृह्यसंज्ञकस्यावसाने वर्त
मानस्य चानुनासिकादेशो वा भवति दधिं २ मधुं मधु कुमारीं २ अण इति कि
कर्त्तृ कर्तृ अप्रगृह्यस्येति किं अग्नी वायू ५६ अनुस्वारस्य ययि परसव
र्णः अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्णादेशो भवति शङ्किता शङ्कितु
शङ्कितव्यं उञ्छिता उञ्छितु उञ्छितव्यं कुण्ठिता कुण्ठितव्यं नन्दिता नन्दितु
शङ्कि·तव्यं कम्पिता कम्पितु कम्पितव्यं ऽलंकुर्वन्ति कुर्वन्ति, एतच्च स्यासिद्ध
नन्दितव्यं स्याकारस्यानुस्वारः। क्रियते तस्यापि परसवर्णो न पुनर्नु वायु
त्वात् पूर्वस्याकारस्यासिद्धत्वान्न पुनर्णत्वं न भवति एवमनुस्वारो ऽमूर्धन्यो
एवं भवति मस्याप्यसिद्धत्वात् यथोनिकिं अक्रंस्यते तत्राचि क्रंसते ५७ वा पदान्तस्य सावी
मतिकाममस्मति ययोतिकिं अपरस्य परसवर्णादेशो भवति तं काथ चित्रं पदं एवमी
स्यानुस्वारस्य ययि परतः वा परसवर्णादेशो भवति पदान्तवर्णो यदि वर्तते तत्र स्यात् कां
नेनमः त्वं पुरुषो वधीना ५७ तोर्लि परसवर्णो भवति वर्तते तवर्गस्य लकारे
परतः परसवर्णादेशो भवति अग्निचित् लुनाति सोमसुल्लुनाति सोमसुल्लुना
ति भवांल्लुनाति महांल्लुनाति ५८ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य सवर्णो इतिवर्तते उ

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । उद उत्तरयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थाता उत्थातुं उ
त्थातव्यं स्तम्भेः उत्तम्भिता उत्तम्भितुं उत्तम्भितव्यं स्थास्तम्भोरिति किं
उत्स्नाता उत्स्नातुं । उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्ने
दूरमुत्कन्दः । रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धातुर्नर्थान्तरे । झयो होऽन्यतरस्याम्
प ६० झयो होऽन्यतरस्यां पूर्वसवर्णो इति वर्त्तते झय उत्तरस्य हकारस्य पूर्व
सवर्णादेशो भवति अन्यतरस्यां वाग्घसति वाग्हसति श्लिड्ढसति श्ल
िड्हसति अग्निचिद्धसति अग्निचिद्हसति । शश्छोऽटि झय इति वर्त्तते अन्यतरस्यां
मिति च । झय उत्तरस्य शकारस्याटि परतः छकारादेशो
भवति अन्यतरस्यां वाक्छेते वाक्शेते अग्निचिच्छेते अग्निचिच्शेते सोमसुच्छेते
सोमसुच्शेते श्लिट्छेते त्रिष्टुप्छेते छत्वममीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं तच्छ
्लोकेन तच्छ्मश्रुणा इत्येवमर्थं । हलो यमां यमि लोपः अन्यतरस्यामिति वर्तते
हल उत्तरेषां यमां यमि परतः लोपो भवत्यन्यतरस्यां शय्या शय्य्या इत्यत्र हलो यकारो
यमः सजातीये यमि मध्यमस्य लोपो भवति शय्या शय्य्या आदित्यः आदित्य्यः
इत्यत्र तकारात्परस्य यकारस्य यकारे परतः इति कामं जातीयः । तत्र मध्यमस्य
लोपो भवति आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाक इति आदित्यमिस्मात्र हलो यकारो
क्रमजस्तजातीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमस्य लोपो भवति हल इति किं । यमा
मिति किं । यमीति किं । झरो झरि सवर्णे झरो झरि सवर्णे हल उत्तरस्य
झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति तत्र मध्यमस्य इत्यत्र चेत्वोत्तरकायं कामं जातये तमान

१

त्र मध्यमस्य मध्यमयोः संख्यासामान्यां वा लोपो भवति सह सक्थकस्य छप संख्याः तं
सामर्थ्यादिह च उपसर्गात् तिङ्ङिति मत्वं भवति मरुद्भिरिति किं ग्राहीणः मरीतिः किं त्रिय
पञ्चतं अल्लोपोनः पूर्वत्रासिद्धे येनस्या निवर्त्तेति स्थानिवद्भावप्राप्तिरेव पाद
त्र चकारस्य तकारे लोपः स्यात्तु सवर्णः इति किं तर्प्ता तर्प्तुं तर्प्तव्यं सवर्णग्र
हणोत्सामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो भवति सवर्णमात्रे लोपो विधीयते तेन
त्राणि छिन्धि छिन्ति ङकारस्य ढकारे लोपो भवति ६६ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः उ
दात्तोदात्तस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति गार्ग्यः वात्स्यः पचति पठति
त्तस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्त्तते तेनोदा
त्तश्च भवति स्वरितश्च अनुदात्ते ६७ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवाना
ता उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति पूर्वेण प्राप्तः प्र
ति विधये अमार्ग्यकाश्यपगालवानामाचार्याणां मतेन उदात्ते उदयो यस्मात् सो उ
दात्तोदयः उपदात्तपरस्वरितोदयः एवं स्वरितोदये मा एव तु गार्ग्य तत्र का स्यात् त्र
न त्रयाणां च गार्ग्यपादानां अनुदात्तेपरतः गार्ग्यतराकः स्वरितो न भवति स्वरितोद
यः गार्ग्यः धावतम्य कुरुकुरु कं स्वरितं न सिद्धं नुपरतो नुदात्तं स्वरितो न भव
ति अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किं गार्ग्यो यत्र गार्ग्यक्रियाकाविमतेन स्वरि
तो भवत्येव उदात्ते स्वरितपरस्य तत्र वचनं क्रियते गणसंग्रहालाभं अनेका
वाय की तेन पूजार्थं ६८ अ अ इति एकोऽत्र विवृतः अपरः संवृतः तत्र विवृत
स्य संवृतः प्रतिज्ञायते तस्मिन् तथा भूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति सवर्णप्रत्या
पत्तिः क्रियते दीर्घप्लुतयोरप्याने न विवृते नानाकारेण गृहणेन संवृते तेन यकोः

संवृतो न भवति संवृतेन च सर्वगुणस्यात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते तेन सर्वगु
णः प्रत्यापद्यते ६७ इष्टोपसंख्यानवती शुद्धगुणा विवृतगूढसू
त्रार्था व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम व्याकरणस्य शरीरं प
रिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् शिष्टः परिकरबन्धः। क्रियतेस्य ग्रन्थकारे
ण २ इति श्रीकाशिकायां वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। परमो
पाध्यायवामनकृतायां काशिकायां वृत्तावष्टमोऽध्यायः। समाप्तः। तत्समा
प्तौ समाप्तेयं काशिकावृत्तिः सोमम विद्धीति अवतो लोकैः रूपं अयुदि
द्गगमेकृतेषो परेष्टच्चेवअवद्धीति रूपं तस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वनेमा
नान्तरछब्दात् अप्रत्ययोदलोपश्च निपात्यत इत्यर्थः। सामायइत्यत्रेडु
स्थाने यो विधीयते स तु प्रत्याहितस्थानेन नास्ति अल्विधिः अत्राल्विधि
त्वं नास्ति तेनाल्विधित्वाभावात् सविचेति दीर्घः। श्री शुभम शुभं भवति
लेखकस्य अथ पाठकस्य शुभं म ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

